Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

MARK OG MONTRE

MUSEERNE I RIBE AMT 1993

MARK OG MONTRE

ÅRBOG FOR KUNST- OG KULTURHISTORIE
Udgivet af Ribe Amts Museumsråd 1993

Redaktion: William Gelius, Mette Guldberg og
Ingrid Stoumann.

Layoutidé: Mia Okkels IDD
Produktion: Rosendahl · Esbjerg

Eftertryk: Kun med forfatterens tilladelse

29. årgang

Udgivet med tilskud fra
Kulturministeriets tidsskriftsstøtte

ISSN 0105-0826

Illustration på forsiden:
Esbjerg Vandtårn set fra syd, fra friluftsscenen i Byparken. Vandtårnet blev efter en omfattende renovering åbnet for publikum den 3. juli 1993. Se artiklen »Vandtårn, vartegn, varemærke«. Foto: Torben Meyer, Esbjerg Museum.

Illustration på bagsiden:
Hendes Majestæt Dronning Margrethe ved indvielsen af Varde Artillerimuseum den 22. juni 1992. Se artiklen om Varde Artillerimuseum. Foto: Réne Hollmann, Varde.

Kære Henry Nielsen

Af MICHAEL LAUENBORG

Det er yderst sjældent at en person fra vor egen kreds bliver hædret i et nummer af Mark og Montre. Det er måske kun sket en gang tidligere. Der skal nogle yderst stærke bevæggrunde til at tage dette skridt. Men det er der så også i dette tilfælde.

Amtsmuseumsråd er samarbejdsorganer, vi har i hele Danmark. Det skal vi have i følge Museumsloven. Museumsrådene har til opgave at koordinere og fremme museumsarbejdet i de enkelte amter. En opgave, der ikke er særlig bunden og dermed kan fortolkes efter temperament, holdninger og energi. Det bliver den i høj grad også. Vi er vel i den situation, at næppe to museumsråd i dagens Danmark ligner hinanden. Ja, man kan vel konkludere, at man ind imellem kan have vanskeligt ved at tro, at to museumsråd afspejler indholdet af den samme lovgivning. Men næppe mange vil være uenige i, at de er nyttige debatfora, hvor museumsfolk, bestyrelsesmedlemmer og politikere har en enestående mulighed for at mødes, udveksle synspunkter, lade sig inspirere og træffe beslutninger.

I Ribe amt har vi fundet vores egen stil. Museumsrådet koordinerer og fremmer, men er også på mange måder et arbejdende råd, forstået således, at rådet påtager sig opgaver, fordeler midler, afholder konferencer m.v.

I næsten 12 år har Henry Nielsen været formand for dette museumsråd – en lang periode, som naturligvis har sat sig mange milepæle og mange spor.

Henry Nielsen har været en umådelig aktiv formand, der også uden for amtets grænser er blevet kendt og værdsat som en politiker, der helhjertet har talt museernes sag, når det gjaldt om at fremme og forstå arbejdet på de danske museer. I alvorlige krisetider har Henry Nielsen gjort en yderst aktiv indsats. Ikke mange har forstået museernes sjæl så godt som han. Formidlingen har nok altid ligget ham på sinde – ikke mindst formidlingen til skolerne – men det er aldrig sket på bekostning af forståelsen for de øvrige discipliner som indsamling, undersøgelser og forskning. Talrige er de undersøgelses- og forskningsprojekter, som han har været medvirkende til at igangsætte gennem amtsmuseumsrådet. Et eksempel på dette er Vadehavsprojektet, det løb over en længere årrække i et samarbejde med Sønderjyllands amt. Småbyprojektet er et andet, det nyeste »Vestjylland og Verden« er et tredje, og andre kunne nævnes.

Men noget af det, der er kendetegnende ved Henry Nielsen i denne sammenhæng, er måske, at han har lagt så stor vægt på, at museerne ikke må være selvtilstrækkelige. At de derimod skal være synlige institutioner, der aktivt deltager i det, der nu engang rør sig. At de skal have holdninger. Af gode grunde har Henry Nielsen som lærer en forkærlighed for formidlingen til skolerne. At børnene tidligt får en forståelse af det samfund, hvori de lever, og dets forudsætninger. Forståelsen for at ingen egn og ingen by, stor eller lille, er historieløs.

Turismen er en nær ting i Ribe amt. Ikke mange andre egne af Danmark har årligt så mange turister som netop vores amt. Museernes placering i turistbilledet har vi i amtet nok altid kunnet være

Fig. 1. Henry Nielsen med nøglen til Sønderskov ved indvielsen den 15. maj 1992. Foto: Ole Friis.

enige om. Særligt museerne iblandt. Anderledes tager det sig nok ud, når vi diskuterer turistbranchens ønsker til os. Bølgerne er gået højt under debatterne i museumsrådet, når dette spørgsmål har været bragt på bane. Men vores formand har meget langt været den, der plæderede for, at vi i højere grad måtte prøve at forstå hinanden. At museerne måtte have en forståelse for nogle af de ønsker, som turistbranchen kom med, og ikke blot satte sig på deres piedestal. Omvendt har han forklaret »modparten«, hvad museerne dybest set er for nogle institutioner, og at vi ikke blot er skabt for at glæde turisterhvervet.

Også bevaringsarbejdet har haft Henry Nielsens fulde opmærksomhed. Igennem en lang årrække har han været medlem af bestyrelsen for Konserveringscentret for museerne i Ribe- og Ringkøbing amter, heraf en stor del som formand. Også i slutningen af 1970'erne, hvor udfordringerne med etablering og indkøring af centret var markante. Hvor der blev skabt et system og en rutine, der gjorde, at alle museerne i de to amter blev overordentligt tilfredse med ordningen.

Og særdeles aktiv var Henry Nielsen også, da der viste sig en mulighed for at inddrage Sønderjyllands amt i samarbejdet, således at vi fik skabt Konserveringscentret for museerne i Ribe, Ringkøbing og Sønderjyllands amter. Henry Nielsen blev centrets første formand. Det er blevet til et center med mangesidige funktioner og en ekspansionslyst, som Henry Nielsen altid har bakket op.

Men ikke nok med det. I 1970'erne var der et stærkt ønske om at få etableret et kulturhistorisk museum i den østlige del af amtet. Henry Nielsen var en af hovedarkitekterne bag dannelsen af Museet for Holsted, Brørup, Vejen – nu Museet på Sønderskov. Det var en imponerende præstation, at få tre kommuner til at samarbejde om driften af et museum, der naturligt kun kunne ligge i en af kommunerne, selvom filialmuseer kan forventes. Henry Nielsen var ikke alene om det, men blev dog alligevel hurtigt formand for museet og var det gennem de spændende år, hvor indflytningen på Sønderskov foregik.

Det er blevet aktuelt at diskutere, hvor mange museer vi skal have i Danmark. Men med statsanerkendelsen af Museet på Sønderskov, kan vi i amtet konkludere, at vi næppe skal have flere statsanerkendte museer i Ribe amt. Til gengæld bør vi gøre en indsats for at få etableret et nærmere samarbejde med de mindre museer i amtet. Et arbejde, der allerede er godt i gang, og som formanden for rådet har støttet markant. Mange små museer er blevet filialmuseer i de forgangne år og alle har udtrykt glæde og tilfredshed med disse ordninger. Men selvom det er frivillige ordninger, har vi i netop disse sammenhænge oplevet Henry Nielsen fra den mere kontante side. Ingen kommuner i amtet bør efter hans opfattelse køre på »frihjul«, når det drejer sig om det antikvariske arbejde. Den nok så berømte gulerod har været i anvendelse, og hvis dette ikke hjalp, har vi set den lige så berømte stok blive taget i brug. I dag er der kun få kommuner i amtet, der ikke markant bidrager til det kunst- og kulturhistoriske museumsarbejde.

Museumsrådet skal i 1994 have ny formand. Henry Nielsen har meddelt os, at han ikke opstiller til amtsrådsvalget, og i rådet har vi altid haft en politiker som formand.

Museerne i Ribe amt siger ham tak for en stor og engageret indsats igennem en lang årrække ved at hædre ham i dette nummer af Mark og Montre.

Michael Lauenborg, museumsdirektør, Esbjerg Museum.

Konserveringscentret

– en del af et regionalt netværk og amternes kulturpolitik

Af Elmer W. Fabech

For nogen tid siden læste jeg i tidsskriftet Svenska Museer, modstykket til vores eget tidsskrift Danske Museer, en anmeldelse af det specialnummer af Danske Museer, som blev udgivet på engelsk og flere andre internationale sprog.

Anmelderen var meget fascineret af dette danske internationaliseringstiltag og efterlyste et sådant i svensk regi. Desuden gjorde anmelderen opmærksom på nogle danske tiltag i museumsverdenen, som man burde notere sig:

- Et fælles edb-system og -register med rapporteringspligt siden 1991.
- Museumstjenesten, en fælles indkøbsforening som har eksisteret siden 1976.
- Museumshøjskolen, startet i 1988 med efter- og videreuddannelseskurser for de museumsansatte.
- Konserveringscentre dannet i de seneste år på amtsniveau og dækkende det meste af landet.

Det er altid spændende at se, hvad vore nordiske museumskolleger finder bemærkelsesværdigt i vores danske museumsverden, for det er ofte vanskeligt at se det bemærkelsesværdige ved noget, når man selv står midt i det. Når jeg tænker efter, så er det da bemærkelsesværdige punkter alle fire. For øvrigt udelukkende vokset frem af det tætte samarbejde og gensidige tillidsforhold, som er et særkende for vores museumsverden.

Pudsigt nok er idegrundlaget for flere af disse bemærkelsesværdige tiltag, som vores svenske kollega har noteret sig, skabt af en af museumsverdenens »grand old men«, nemlig den tidligere leder af Viborg Stiftsmuseum, Peter Seeberg, hvis initiativrigdom ind i mellem har gjort os andre helt forpustede, når vi forsøgte at følge med i samme hastighed.

Det punkt jeg nok hæftede mig mest ved, af naturlige årsager, var bemærkningen, at Konserveringscentre var dannet i de seneste år på amtsniveau. Det er rigtigt, at størstedelen af Danmark er dækket af amtsfinansierede konserveringscentre eller konserveringsordninger. Men det er nu indtil videre noget, som kun findes i den jyske og fynske del af landet. I andre dele af landet har man talt

Fig. 1. Kulturhuskomplekset i Ølgod, som rummer bibliotek, museum, lokalhistorisk arkiv og Konserveringscentret. Foto: KRS.

Fig. 2. Danmark med de amtskommunale grænser, som vi fik ved kommunalreformen.

meget om det, men hidtil er det blevet ved planerne.

Hvorfor er det nu bemærkelsesværdigt, at så mange amter har engageret sig i museernes bevaringsarbejde. Og hvorfor har vi det netværk af regionale konserveringscentre, som er blevet et særkende for de danske museers bevaringspolitik?

Jo, vi kan næsten begynde som i eventyrene. I meget gamle dage før Museumsloven af 1958 var næsten alle former for konservering centreret omkring de store statsmuseer, Nationalmuseet og Statens Museum for Kunst. Enkelte større museer i provinsen havde i sjældne tilfælde en enkelt konservator ansat, men der var langt imellem dem.

Da Museumsloven kom i 1958 betød den utrolige forandringer i museumsverdenen. En del beskriver forandringen som den store professionalisering inden for museumsverdenen. Uafhængigt af hvilken beskrivelsesform man vil anvende, så betød loven, at museerne motiveredes meget stærkt til at ansætte universitetsuddannede ledere og medarbejdere. Denne museumsreform, for det kan man godt tillade sig at kalde den, medførte voldsom stigning i museumsaktiviteterne, som jo er de lovbundne fem punkter: indsamling, registrering, bevaring, forskning og formidling.

Det, der nu skete, var, at alle de unge, lovende, nyuddannede museumsfolk nærmest overopfyldte lovens skrevne ord, med det resultat at der opstod en bevarings- og konserveringspukkel af et omfang, som ingen gør sig begreb om. De store statsmuseers konserveringsafdelinger forsøgte at følge med det stigende behov for konservering, men køen og ventetiderne for at få behandlet bl.a. oldsagerne blev længere og længere. I 1970'erne blev der i forbindelse med kommunalreformen og de nye amter på initiativ af museerne indført et nyt samarbejdsorgan, amtsmuseumsrådene. I disse råd blev det forøgede behov for konservering diskuteret og debatteret. I mellemtiden udbyggede mange af de større provinsmuseer deres medarbejderstab med konservatorer og løste derved deres eget konserveringsbehov. Men hvad med alle de andre museers behov, hvordan skulle de opfyldes?

I initiativrige museumsfolk i Viborg amt, centreret omkring Viborg Stiftsmuseums leder Peter Seeberg, fostrede en ide. De ville løse Viborg amts museers konserveringsbehov ved at lave deres egen konserveringsanstalt, som det hed dengang. Allerede i 1970 tog de fat på at løse deres regionale konserveringsbehov, og i 1972 kunne de glæde sig over at have startet Danmarks første regionale amtskonserveringsanstalt i kælderen på Skive Museum. Det var et initiativ i den danske museumsverden, som ikke gik upåagtet hen. Jeg er sikker på, at mange diskussioner omkring dette viborgensiske initiativ har sat sit præg på mange samarbejdsmøder i de nyligt etablerede amtsmuseumsråd rundt omkring i landet på den tid.

Dette nye organ, amtsmuseumsrådet, var en naturlig følge af behovet for et samarbejdsorgan i de enheder, som den nye amtsinddeling havde skabt. Men ideen til disse råd er givetvis hentet i det sønderjyske museumsvæsen, hvor man allerede fra starten af 1960'erne havde etableret et museumsråd, der fungerede som koordinerende organ for de sønderjyske museers samarbejde og som kontaktled til den administrative og politiske del af kulturlivet. I 1976 blev disse amtsmuseumsråd lovbundne, og ved samme lejlighed fik vi ligeledes som en del af lovgivningen Statens Museumsnævn, SMN, som det overordnede, landsdækkende koordinerende organ for den samlede museumsaktivitet.

Hvorom alting er, så var der en vis forsigtighed og samtidig stor nysgerrighed at spore i de andre amtsmuseumsråd, og mange har sikkert haft en forsigtig skepsis omkring viborgensernes mulige succes med deres projekt. Men projektet blev som bekendt en succes for museerne i Viborg amt, og mange museer uden for amtet måtte misunde dem for deres initiativ, som blev landets første regionale konserveringsanstalt i det senere omtalte regionale netværk.

Frem til 1975 fungerede Viborg Amts Konserveringsanstalt som en del af Skive Museum, men behovet for mere plads betød, at man i 1975 flyttede ud i egne lokaler på Østerbro, som vistnok skulle være af temporær karakter, indtil der kunne nybygges. Og nu 20 år efter starten, kan man finde institutionen på Strandvejen i Skive i nyindrettede lokaler, som blev taget i brug i 1992.

Danmarks første regionale konserveringsanstalt

Fig. 3. Konserveringscentrets afdeling i Ølgod, som primært arbejder med genstandsgrupper fra nyere tid. Foto: KRS.

dannede forbillede, kan man roligt sige. Da jeg i 1973 flyttede til Århus og startede på konserveringsafdelingen på Moesgård, var dette viborgensiske initiativ noget man talte meget om, og i løbet af 1974 var en lignende regional konserveringsordning for Århus amt startet med amtsmuseumsrådet som initiativtager og økonomisk garant. Konserveringsordningen i Århus amt blev en decentral løsning, hvor man brugte de eksisterende konserveringsafdelinger på henholdsvis Kulturhistorisk Museum i Randers, Den Gamle By, Århus Kunstmuseum og Moesgård. Året efter, i 1975, startede Vejle amt et amtskonserveringsværksted, som fik til huse på Staldgården i Kolding og blev opbygget efter Viborg modellen. Efter disse 3 hurtige etableringer af amtskonserveringsordninger i det midt- og østjyske, opstod der en pause i nyetableringen, men helt sikkert ikke i planlægningen i de amter, som endnu ikke havde haft held til at skaffe grundlaget for endnu en regional konserveringsanstalt.

I Ribe amt begyndte tanken om at etablere en amtskonservering at tage form i midten af 1970'erne. Mogens Bencard, daværende leder af Den antikvariske Samling i Ribe, og Aino Kann Rasmussen, daværende leder af Esbjerg Museum, havde nogle sonderinger med amtsmuseumsrådene i Sønderjyllands og Vejle amter om muligheden for at etablere en fællesamtslig konserveringsanstalt, en model som var en videreudvikling af viborgensernes model. Men tanken om en fællesamtslig institution vandt åbenbart ikke genklang, for kort tid efter indledtes forhandlinger med amtsmuseumsrådet i Ringkjøbing amt, hvor museumsdirektør Ulla Thyrring straks så mulighederne for igennem dette samarbejde at løse et presserende konserveringsbehov for museerne i Ringkjøbing amt.

Museumslederne Bodil Busk Laursen, Ribe, Aino Kann Rasmussen, Esbjerg, Ulla Thyrring, Herning og Kim Clausen, Skjern-Egvad, dannede den gruppe, som med opbakning fra amtsråd og amtsmuseumsråd realiserede hele projektet om en fælles amtslig konserveringsanstalt, finansieret af amtslige kulturmidler. Sågar spørgsmålet om den fysiske placering af institutionen fik man løst. I Ølgod havde kommunen netop afsluttet opførelsen af et kulturhus, et ganske nyt fænomen i det vestjyske, og man tilbød at udvide dette byggeri, så det kunne rumme den fællesamtslige institution, som dengang hed Konserveringsanstalten. Og det blev som sagt løsningen. Med Ølgod kommune som bygherre blev der bygget til Kulturhuset, og Konserveringsanstalten for museerne i Ribe og Ringkjøbing amter kunne tages i brug i slutningen af 1979.

Det var så den fjerde i rækken af amtskonserveringer, som adskilte sig fra de andre ved at være en fællesamtslig institution, skabt i et snævert samarbejde mellem politikere og museumsfolk i de respektive to amtsmuseumsråd.

Placeringen i Ølgod havde både ulemper og fordele. En af fordelene var, at man fysisk var så nær amtsgrænsen mellem Ribe og Ringkjøbing amter som muligt, for i et samarbejde som vores er det også et spørgsmål om at dele sol og vind lige og finde ud af, hvem der skal være hjemsted for det interessante kulturbevaringstiltag. For de af os, som arbejder på Konservingscentret i Ølgod er savnet af et

Fig. 4. Konserveringscentrets afdelinger i Gram, som arbejder med konservering af arkæologiske genstande, sten og palæontologiske materialer. Foto: KRS.

større bymæssigt bagland jævnligt dukket op. Det er ikke, fordi vi er blaserte og ikke kan lide at bo i en mindre vestjysk stationsby, men man må se i øjnene, at mange af de kontakter, vi i vort daglige arbejde har brug for til uddannelsesinstitutioner og servicevirksomheder, centrerer sig om de større byer af naturlige årsager. Det har da også i perioder voldt os vanskeligheder at tiltrække kolleger til de ledige stillinger, hvilket heller ikke er et ukendt fænomen i amtsforvaltningerne. Der er ind i mellem utrolig langt fra København til Vestjylland, selv om det nu kun tager 4½ time med IC-3 toget.

Problemet med at skaffe medarbejdere til institutionen blev bl.a. løst ved at ansætte udenlandske kolleger; vi har haft stor glæde af vores nærhed til bl.a. Storbritannien. De, som har færdedes i huset, har hørt mange engelske tungemål gennem årene. Det er pudsigt at tænke sig, at der åbenbart er en kortere åndelig afstand over Nordsøen end til København. I hvert fald har alle de udlændinge, som arbejder eller har arbejdet i vores hus, betydet utroligt meget for vores egen internationaliseringsproces. Tanken om at placere os i Kulturhuset sammen med museet, arkivet og biblioteket var ganske god, og det fællesskab, der opstår til vore andre kolleger inden for den kulturelle sektor, er os til stadig vederkvægelse og er med til at fjerne den følelse af isolation, som ellers nemt kunne opstå. Det er vi selvfølgelig glade og taknemmelige for, samtidig med at vi nyder en ypperlig biblioteksservice og hjælpsomhed fra museet.

Der blev nu en næsten tiårig pause i etableringen af amtskonserveringsordninger, formodentligt som et resultat af den økonomiske stramning og andre udefra kommende faktorer. Men i Ølgod fortsatte udbygningen støt og roligt, fra et par medarbejdere i 1979 og frem til 1987, hvor vi fastansatte vores første maleri- og farvekonservator og dermed nåede op på at være 8 fastansatte til at varetage konserveringsbehovet for de 19 statsanerkendte museer i de to amter. I 1988 foretog vi en forenkling af den administrative struktur og blev til en selvejende institution, eller som det hedder i lovgivningen »en ikke erhvervsdrivende fond«. Ved samme lejlighed moderniserede vi vores institutionsnavn og erstattede ordet anstalt med centret. Vi vil gerne signalere åbenhed og samarbejde, og det synes vi ikke helt »anstalt« gør i vor tids opfattelse af ordet. Men vi foranstalter stadig en masse ting, som er til museernes og dermed kulturbevaringens bedste i al ubeskedenhed.

I slutningen af 1980'erne begyndte der igen at ske noget inden for det regionale konserveringsnetværk. Sønderjyllands amt indviede i den gamle tæppefabrik i Gram deres eget konserveringsværksted. Nordjyllands amt havde gennem en årrække kørt en konsulentordning for deres museer, med en enkelt medarbejder, som opstart på et permanent konserveringsværksted. Og endelig i 1990 indviedes så den sidste i rækken af konserveringsværksteder ude i de smukke Hammer Bakker. Nu var hele Jylland dækket af det regionale netværk af kulturbevarende institutioner, som alle helt eller delvist er finansieret af de i perioder udskældte amter, som nogle mener er et unødvendigt administrativt led i

forvaltningen af vores regioner. Overflødigt eller ej, det må den enkelte afgøre med sin egen samvittighed. Men det kan ikke overraske, at vi, som for amtskulturmidler kan hjælpe museerne med at løse deres lovbundne bevarings- og konserveringsforpligtelser af vores kulturarv, bestemt ikke opfatter amterne som et unødvendigt, administrativt led i forvaltningen.

I 1976, da amtsmuseumsrådene og Statens Museumsnævn blev en lovbunden del af koordineringen af museumssektoren, nedsatte Statens Museumsnævn et konserveringsudvalg, som i 1978 udgav en plan for den fremtidige opbygning af det regionale netværk af konserveringsanstalter eller -værksteder. Og selv om der er løbet meget vand i de jyske åer siden, så har denne plan stadig en meget stor aktualitet, bl.a. ved at koordinere de forskellige regioners konserveringsspecialer, så der ikke pludselig opstår en uhensigtsmæssig dobbeltdækning på to naboinstitutioner. Konserveringsudvalgets plan fra 1978 er stadig et godt redskab for os, som gerne vil være med til at udbygge landsdækningen med de konserveringsspecialer, som stadig mangler i udbudet.

For vort eget vedkommende er der sket meget de seneste par år på Konserveringscentret. I 1991 indledtes forhandlinger med Sønderjyllands amt om en mulig sammenlægning af Konserveringsværkstedet i Gram med Konserveringscentret i Ølgod. Forhandlingerne resulterede i, at vi den 1. april 1992 kunne realisere sammenlægningen af de to institutioner og dermed havde skabt en fælles konserveringsordning for de 24 museer i de tre amter. Går man til arkivalierne og læser om de sonderinger, som fra Ribe amt blev lavet i midten af 1970'erne, er det min fornemmelse, at man i Jylland tænkte i større regioner end de amtslige, når vi taler om etableringen af konserveringsanstalter. Jeg tror, at den sammenlægning, som vi først gennemførte i 1992, og hvormed vi samlede godt 1/3 af de jyske museer i en fælles konserveringsordning, ligger tæt op ad de tanker, som man havde i starten af 1970' erne omkring regionale konserveringsanstalter. Jeg har nemt ved at forstå tankerne omkring de større enheders bedre muligheder for at skabe en gennemslagsstyrke, efter at have prøvet det i et års tid inden for de nuværende rammer. Mogens Bencard, som er meget vidende og bevidst om, hvor resursekrævende konserveringsarbejde er, har givetvis allerede på det tidspunkt set fordelene i stordrifttanken.

Da man i 1976 etablerede Statens Museumsnævn og lovfæstede dets eksistens, bevilgede man det også nogle rådighedssumsmidler, som kunne tildeles støtteværdige projekter og eventuelle tekniske udrustninger inden for konserveringsområdet. Når man nu lader blikket glide hen over det omkostningskrævende tekniske udstyr på afdelingerne i Gram eller Ølgod, er meget af det skaffet til veje netop via en utrolig imødekommenhed fra Statens Museumsnævns side. Vi er meget taknemmelige for, at man var så forudseende, at man øremærkede et jævnt stort beløb til bevarings- og konserveringsområdet, og vi har som bekendt sammen med mange af de regionale konserveringsordninger nydt godt af denne forudseenhed.

Senest har vi haft den glæde at Statens Museumsnævn imødekom vores ansøgning om støtte til at

Fig. 5. Størstedelen af Konserveringscentrets samlede personale en forårsdag i haven i Gram. Forrest f.v.: Christine Riquier, Lone Thisted. I midten f.v.: Anette Adomat-Simon, Søren Jakobsen, Elmer W. Fabech, Lizzi Thamdrup, Leif Vognsen, Ivanka P. Andersen. Bagerst f.v.: Karen Nielsen, Anne Marie Juhl, Harald Thrane, Inge Sole, Birgit Smedegaard, Marianne Pedersen, Kristian Andersson, Gerd Nebrich, Rita Fredsgaard Nielsen. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

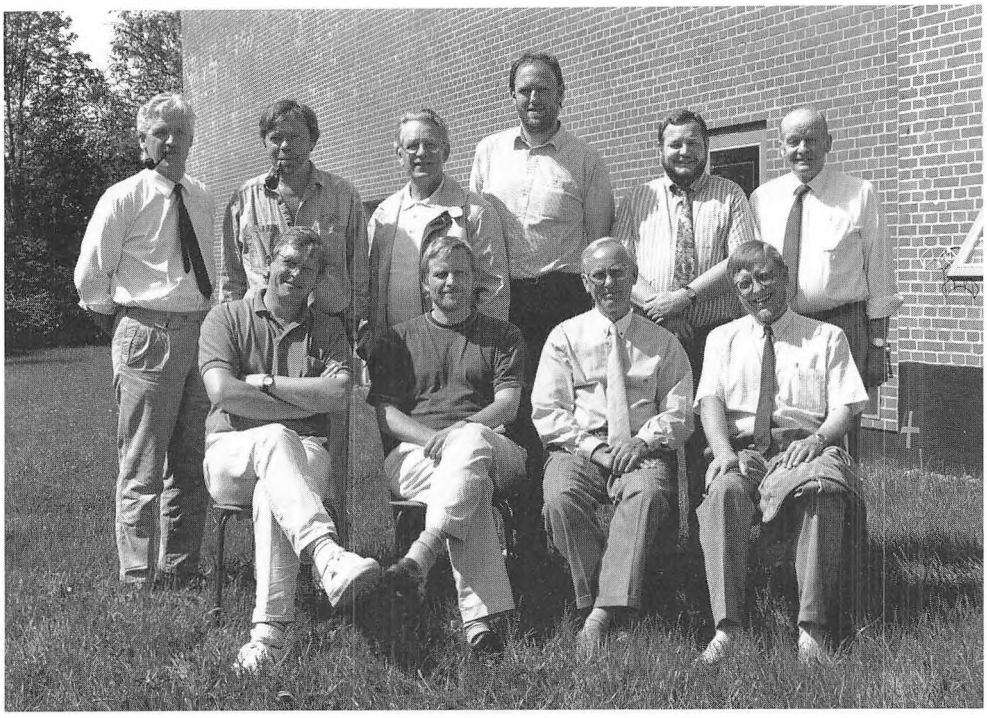

Fig. 6. Det meste af Konserveringscentrets bestyrelse samlet en forsommerdag i haven, da vi fejrede sammenlægningen af de to institutioner. Forrest f.v.: Morten Hahn-Pedersen og Michael Lauenborg, Ribe amts Museumsråd, Henry Nielsen, Ribe Amtsråd, Kern Haurum Pedersen, Museumsrådet for Sønderjyllands amt. Bagerst f.v.: Elmer W. Fabech, Konserveringscentret, Flemming Roth, Museumsrådet for Sønderjyllands amt, Anton M. Paulsen, Sønderjyllands Amtsråd, Jesper Knudsen, Museumsrådet for Ringkjøbing amt, Claus Mejner Nielsen og Jens Nederby, Ringkjøbing amt. Ved fotograferingen manglede Bent Poulsen, Ribe Amtsråd, Dycke Hoff, Sønderjyllands Amtsråd og Jens Årup Jensen, Museumsrådet for Ringkjøbing amt. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

integrere Leif Vognsens private stenkonserveringsværksted i vort udbud af specialer. Ved samme lejlighed kunne vi konstatere, at vi ved at integrere stenkonserveringsområdet i afdelingen i Gram, havde levet op til den planlægning som konserveringsudvalgets rapport fra 1978 pegede på for denne region.

Og her står vi så i dag, med tre velfungerende afdelinger, fordelt i to huse, med en fysisk afstand på 87 km. Ølgod afdelingen tager sig af konserveringen af alt nyere tids materiale eller som det hed på den gamle Nationalmuseumsafdeling: de recente sager. Den ene afdeling i Gram tager sig af det, der i den gamle terminologi hed de jordfundne sager, som dækker hele det arkæologiske spekter. Den anden afdeling arbejder med palæontologiske og geologiske materialer, og det er den, som Statens Museumsnævn ydede et større ophjælpningsbidrag til. I hele denne udvikling er der mange personer, politikere og museumsfolk ikke mindst, som har ydet en stor og uselvisk indsats for at nå dertil, hvor vi er i dag. Der har været en naturlig udskiftning i den gruppe, som har påtaget sig dette slidsomme arbejde, men der er en person, som har været med i hele forløbet siden den spæde start, og det er vores nuværende formand for Konserveringscentret, amtsrådsmedlem Henry Nielsen fra Ribe amt. Han har med sin utrættelige iver og sin aldrig svigtende interesse for kulturen og dens bevaring ydet en indsats, som vi i museumsverdenen og på centret nyder frugten af.

Elmer W. Fabech, ledende konservator, Konserveringscentret for Ribe, Ringkjøbing og Sønderjyllands amter.

LITTERATUR

Ahnfelt, Ulla: »Grannland«, i Svenska Museer, nr. 4, 1992, s. 23.

Andersen, Eli: »Viborg Amts Konserveringsværksted – før og nu«, i: MIV 16 1991, s. 29-34.

Banke, Lars M.: Museumsloven og anden antikvarisk lovgivning. Det Kongelige Danske Kunstakademi, Konservatorskolen. København 1992.

Busk Laursen, Bodil: »Pleje af samlingerne«, i: Perspektiver 6, Statens Museumsnævn 1991, s. 37-40.

Fabech, Elmer W.: »Konserveringsanstalten i Ølgod, funktionen og fremtiden«, i: Mark og Montre 1988, s. 83-87.

Madsen, Helge Brinch & Larsen, E. Benner: Royal Danish Academy of Fine Arts, School of Conservation. København 1992.

Nielsen, Henry: »Et amtsmuseumsråds nytte og virkning«, i: Mark og Montre 1989, s. 109-111.

Rasmussen, Holger: Dansk museums historie. Dansk Kulturhistorisk Museumsforening, DKM 1979.

Om Sønderskovs restaurering

Af STEFFEN M. SØNDERGAARD

I Ribe Amt blev restaureringsbegrebet introduceret, da man i begyndelsen af 1860'erne gik i gang med at diskutere den rette fremgangsmåde ved Domkirkens forestående restaurering: Skulle man genskabe de oprindelige forhold – og fjerne senere tilføjelser – eller skulle man respektere senere tilføjelser og ændringer som udtryk for den historiske udvikling

Vi er siden da blevet beriget med byger af betegnelser og principper i forbindelse med bestræbelserne på at sætte den korrekte restaureringsholdning på formel, og i den aktuelle, restaureringsteoretiske debat er man nået til nogenlunde enighed om generelt at respektere såvel arkitektoniske som udviklingsmæssige hensyn.

Hidtil har det dog i det store og hele været en forudsætning, at den historiske udviklings manifestationer skulle være bevaringsværdige for at kunne gøre krav på respekt. Det kan imidlertid være vanskeligt at afgøre, *hvad* der er bevaringsværdigt, og det er formentlig medvirkende årsag til, at der undertiden kan spores en tendens til uforbeholdent at anse *alle* ændringer for bevaringsværdige – og til at lægge større vægt på dem end på den arkitektoniske helhedsvirkning. Tendensen er formentlig også en reaktion på tidligere tiders rekonstruktions*mani*, som i sin yderste konsekvens er destruktiv, jf. nedrivningen af Viborg Domkirke i 1863 til fordel for en ny bygning i den formodede, oprindelige skikkelse.

Den modsatte yderlighed – der med sin påstand om alle ændringers ligeværd tenderer rekonstruktions*fobi* – har imidlertid lige så negative konsekvenser. Således indebærer ukritisk bevaring af alle æn-

Fig. 1. Sønderskovs nuværende fremtræden skyldes i alt væsentligt ombygninger i 1700-årene, hvor først østfløjen (til venstre) opføres, hvorefter et modstykke til denne – en vestfløj – etableres ved reduktion og ombygning af det oprindelige, nordvestre diagonaltårn (til højre). SMS fot.

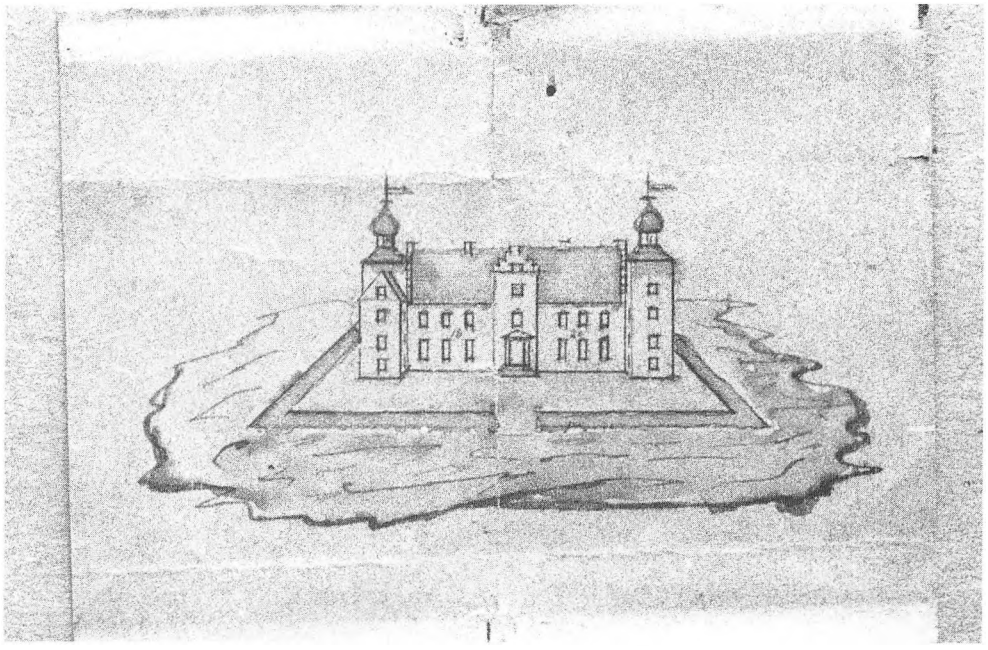

Fig. 2. Et indtryk af Sønderskovs oprindelige fremtræden får man af denne tegning, der viser de to oprindelige diagonaltårne, begge med fire, lave etager. I hjørnet mellem det sydøstre diagonaltårn og hovedfløjens østgavl ses den i 1700-årene tilføjede østfløj. Udateret tegning hos tidl. ejer.

dringer, indgreb og tilføjelser, at også uheldige og forsimplende ændringer må respekteres. Derfor må i givet fald også eternittage og plastvinduer, anvendt i gamle huse, betragtes som ligeværdige bidrag til den historiske udvikling. Både eternittaget og plastvinduet er udtryk for den industrielle masseproduktions afløsning af den håndværksmæssige fremstilling og for de moderne materialers fremmarch. På samme måde kan termoruder i gamle huse ses som karakteristiske udtyk for en bestemt, historisk situation, nemlig oliekrisen og den heraf følgende, større energibevidsthed, medens de manglende skorstenspiber fortæller om ændrede opvarmningsformer.

Når disse konsekvenser påpeges, sker det naturligvis ikke for at bagatellisere betydningen af at kunne aflæse den historiske udvikling, men for at konstatere faren ved at lade fremgangsmåden ved bygningsrestaurering bero på unuancerede doktriner – i stedet for at afpasse fremgangsmåden efter den enkelte bygnings særlige forhold.

Efter denne præsentation af yderpunkterne i den restaureringsteoretiske debat skal der kort gøres rede for Sønderskovs bygningshistorie, som det er lykkedes at klarlægge ved bygningsundersøgelser i forbindelse med den i 1992 afsluttede restaurering.

Herregården Sønderskov ved Brørup kan i de skriftlige kilder følges tilbage til midten af 1400-årene. Forgængeren for den nuværende hovedbygning var dog ca. 100 år yngre. Den bestod af en hovedfløj og to diagonaltstillede hjørnetårne samt et trappetårn og repræsenterer hermed en bygningstype, der vandt indpas omkring midten af 1500-årene.

Arkæologiske udgravninger har påvist, at denne bygning brændte, og mellem 1614 og 1620 opførtes så den nuværende hovedbygning, der genbruger forgængerens fundamenter og kældervægge med undtagelse af trappetårnets. Hovedbygningen fremtrådte oprindeligt i murværk af røde sten og må have været domineret af de to diagonaltårne, der var en etage højere end de nuværende sidefløje, men hvis tagform er ukendt. De oprindelige vindueshuller var udført med en tidstypisk, skrå affasning, og et enkelt, oprindeligt vindue er bevaret i østgavlen, hvor det har været beskyttet af den i 1700-årene opførte østfløj.

Hovedtrækkene i underetagens oprindelige indretning afspejler sig i kælderen, som har haft et stort rum i hver ende, adskilt af en midterzone. Senere ombygninger har dog ændret den oprindelige indretning, hvoraf nu kun kælderens overhvælvede rum er intakte.

Fra 1720'erne og frem gennem 1700-årene undergik hovedbygningen en række ombygninger, der tilsammen indebar, at renaissancebygningen med de to diagonaltårne blev tillempet barokkens krav om symmetri og kom til at fremtræde som en hovedfløj med to ensartede sidefløje. Man gik radikalt til værks og fjernede næsten hele hovedfløjens indmad, herunder det meste af bjælkelaget mellem de to etager. Ved den efterfølgende nyindretning etableredes den rumdeling og vinduesplacering, der i alt væsentligt er bevaret. Af det tilhørende rumudstyr er der bevaret en række stuklofter samt havestuens kaminer, endvidere enfyldingsdøre med gerichter, brystningspaneler, malede lærredstapeter samt kalkmalede vægdekorationer – foruden den store trappe, der forbinder hovedfløjens to etager.

I begyndelsen af 1800-årene blev det sydøstre diagonaltårn revet ned, og det var formentlig ved samme lejlighed, at man fjernede en del af østfløjens tag og øverste etage og oplagde et halvtag i stedet for. Omkring midten af 1800-årene gennemfør-

Fig. 3. Siden nedrivningen af det sydøstre diagonaltårn i begyndelsen af 1800-årene har dette hjørne trængt til en arkitektonisk bearbejdelse. SMS fot.

tes en vis modernisering af flere rum med bl.a. fløjdøre og malede vægdekorationer. Desuden gennemførtes forskellige ændringer i indretningen af de to sidefløje, som først da fik døre i gavlene mod gårdspladsen.

I begyndelsen af vort århundrede indledtes en nedgangsperiode, som senere – på trods af bygningsfredning – førte til dybt forfald og til den daværende ejers ønske om nedrivning. En redningsaktion blev derfor iværksat af bygningsfredningsmyndighederne og Brørup kommune. Den resulterede i, at hovedbygningen og det tilhørende haveareal blev frastykket og i januar 1986 erhvervet af Statens Bygningsfredningsfond med henblik på videresalg til en ny ejer, der turde påtage sig at gennemføre det nødvendige restaureringsarbejde.

I maj samme år blev hovedbygning og haveareal erhvervet af tømrermester Helge Kragelund, der i forvejen er kendt for at gennemføre restaureringsprojekter, der på forhånd kan forekomme uigennemførlige. Restaureringen blev påbegyndt umiddelbart efter erhvervelsen, og sideløbende med udførelsen af de mest påtrængende sikringsarbejder gennemførtes en række bygningsarkæologiske undersøgelser med henblik på tilvejebringelse af det nødvendige kendskab til bygningen og dens historie. Desuden foretoges en sondring mellem egentlige bevaringsværdier og forhold af underordnet eller ligefrem negativ betydning.

Det stod tidligt klart, at gennemførelse af Sønderskovs restaurering i overensstemmelse med et af de restaureringsteoretiske yderpunkter ikke ville give noget acceptabelt resultat:

En genskabelse af de oprindelige forhold ville indebære ødelæggelse af alle senere tilkomne bevaringsværdier – rent bortset fra, at der i realiteten er så lidt tilbage af renaissancehuset, at der i høj grad ville blive tale om et nyt, »gammelt« hus, hvor de fleste bygningsdetaljer ville være behæftet med stor usikkerhed.

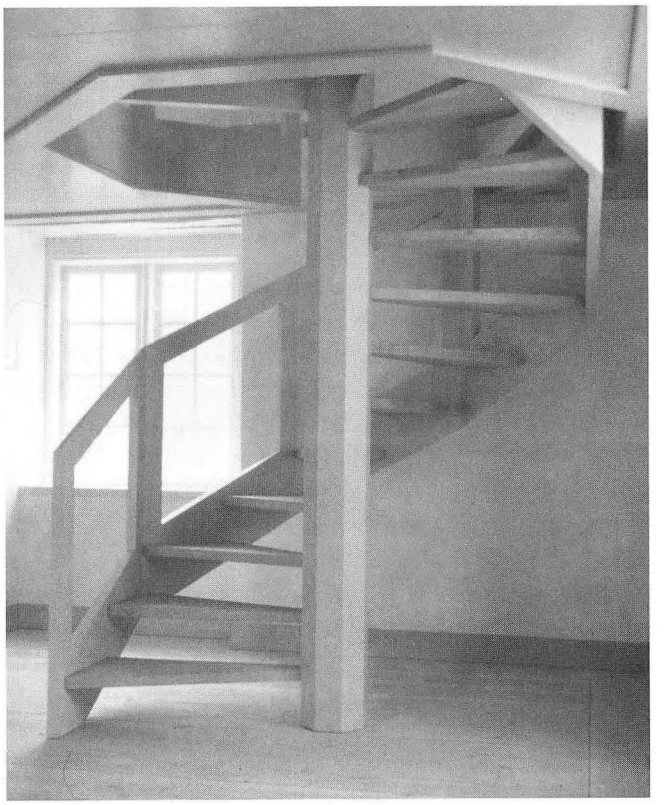

Fig. 4. Med genskabelsen af overetagens baroksal blev det nødvendigt at etablere endnu en flugtvej fra dette rum, og som del af denne flugtvej er der indskudt en ny trappe mellem vestfløjens to øverste etager. Med sin traditionelle form indgår trappen på harmonisk vis i de to rum, som den forbinder, samtidig med at dens forenklede detaljering viser, at her er tale om en ny tilføjelse. Trappen er derfor et udmærket udtryk for de arkitektoniske bestræbelser, der ligger til grund for udformningen af de nye bygningsdele. SMS fot.

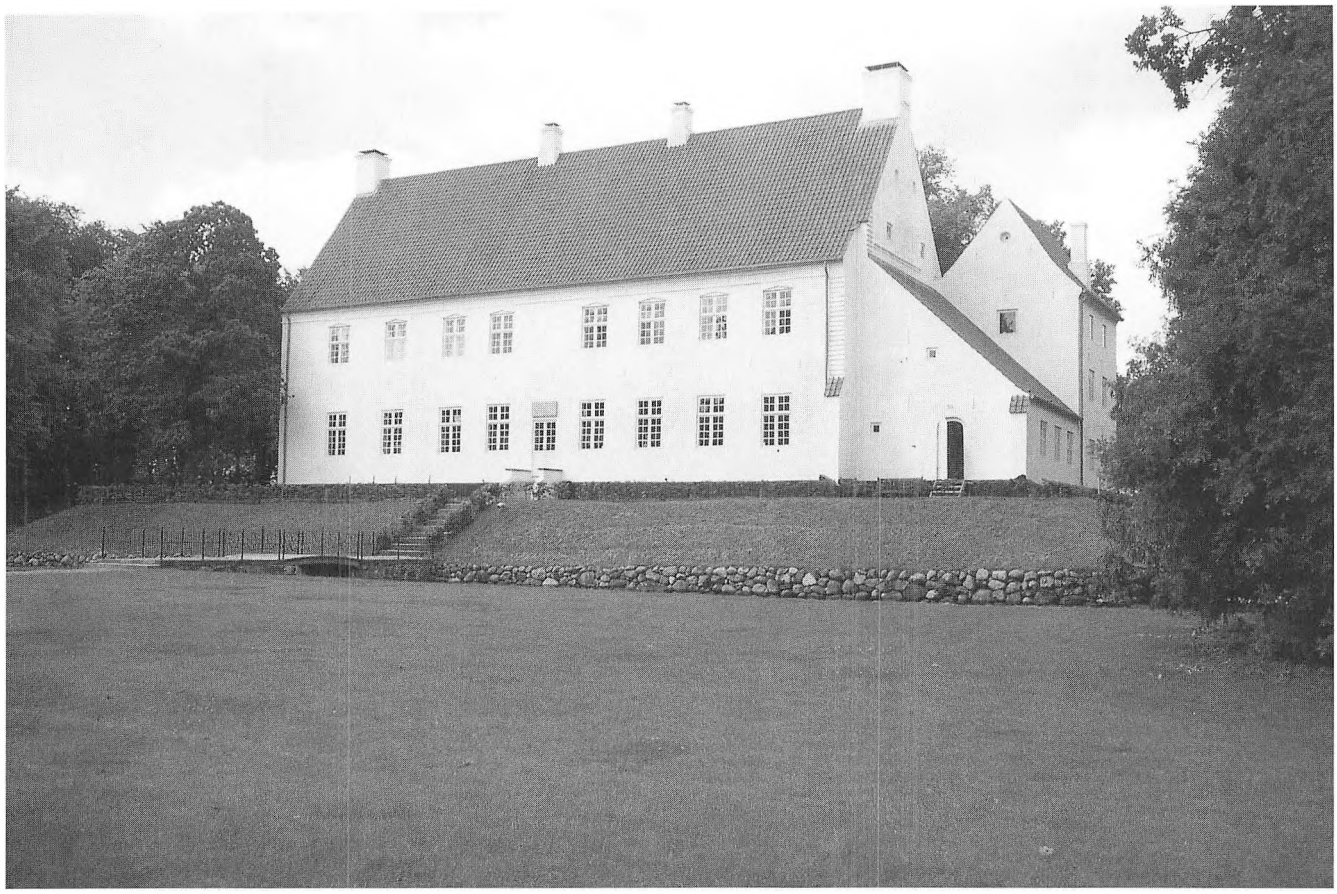

Fig. 5. Ved den gennemførte bearbejdelse af hovedbygningens sydøstre hjørne er gavltrekanten frilagt. Desuden har halvtaget fået en stejlere hældning, der er i bedre overensstemmelse med de øvrige tagflader.
Det nedrevne diagonaltårn – hvis resterende del danner gavl i østfløjen – er markeret med fortandinger på hovedfløjens hjørne, og dets grundplan er markeret i terrænet. Den nye gavl og gavlvinduet i østfløjens høje del er bevidst udformet således, at de kan aflæses som nye bygningsdele: Gavlen er glat og uden gesims. Vinduet har samme størrelse som etagens øvrige, men er uopdelt.
Efter den gennemførte bearbejdelse fremtræder østfløjens halvtagsdækkede del mere harmonisk og underordner sig i højere grad det arkitektoniske motiv, der er anslået med de to sidefløje, der flankerer hovedfløjens forside. SMS fot.

Bevaring af *alle* ændringer ville på den anden side indebære opretholdelse af adskillige direkte uheldige eller skæmmende forhold, som f.eks. det i 1800-årenes begyndelse gennemførte indgreb på bygningens sydøsthjørne eller den i 1970'erne gennemførte oplægning af tagplader – for slet ikke at tale om de mange indvendige ændringer, der bar præg af tilfældighed og lapperi. Det må naturligvis erkendes, at disse forhold – sammen med forfaldet – afspejlede en konkret, historisk udvikling, men at opretholde dem ved en restaurering ville være meningsløst.

Med undtagelse af sådanne forhold er der imidlertid lagt vægt på fortsat at lade bygningen bære præg af det gennemgåede udviklingsforløb – ja, undertiden er dette forløb tydeliggjort ved fremhævelse af bygningsspor, således som det er tilfældet med sporene efter bl.a. de oprindelige vindueshuller og det sydøstre diagonaltårn.

I overensstemmelse hermed er nødvendige tilføjelser ikke udført som kopier af ældre bygningsdele, men med en forenklet udformning, der dels underordner sig den arkitektoniske helhedsvirkning, dels giver den opmærksomme iagttager mulighed for at skelne nyt fra gammelt.

Den arkitektoniske helhedsvirkning, der har været det overordnede mål – såvel i det ydre som i de enkelte rum – er søgt opnået ved bearbejdelser, der kan spænde fra »samlende« farveholdning til fjernelse af bygningsdele. Det mest markante udtryk for denne holdning er den arkitektonisk motiverede bearbejdelse af bygningens sydøsthjørne. Resultatet af denne bearbejdelse er blevet en mere harmonisk fremtræden – og lader sig samtidig aflæse som vor tids præg på Sønderskovs eksteriør, der i forvejen har undergået så mange ændringer. Som påskønnelse af den således gennemførte restaurering har Sønderskov fået tildelt EUROPA NOSTRA diplom i 1992.

Steffen M. Søndergaard, arkitekt MAA, Askov.

Havevaserne på Sønderskov

– eller heraldikkens nytte

Af Knud Prange

For et par år siden skrev Svend Aage Knudsen i denne årbog om det spændende fund af 24 store havevaser, som i knust tilstand blev fremdraget i forbindelse med restaureringen af herregården Sønderskov.[1] Ved tålmodigt arbejde har man samlet en del af de mange skår, og man kunne derefter se, at der var tale om fire forskellige hovedtyper. Da jeg er specielt interesseret i våbenskjolde, fæstnede jeg mig især ved type 2, der beskrives som »en særpræget vase med havfruehanke og med en dobbelt reliefdekoration, hvor løvelignende figurer omkranser imiterede våbenskjolde«. Der er tale om to forskellige skjolde; det ene viser en rovfugleklo, og i det andet »ses 3 scepterlignende figurer«.

Svend Aage Knudsen stiller nu det naturlige spørgsmål: Har de heraldiske motiver nogen exakt betydning – og han besvarer det ved at erklære, at da vasernes dekoration er stiliseret, og da de er støbte og kan være produceret i et større antal, så må han konkludere, »at våbenmærkerne har en ren symbolsk, dekorativ betydning«.

Da jeg læste artiklen, følte jeg mig ikke overbevist om styrken i dette argument, og billedet af det ene våben (ørnekloen, eller rettere ørnelåret) og beskrivelsen af det andet (sceptrene) gav mig en fornemmelse af, at det skulle være muligt at komme nærmere til en heraldisk bestemmelse af vasen. Sagen fik imidlertid lov til at hvile, indtil jeg for nylig løb på museumsdirektør Mogens Bencard fra Rosenborg. Vi kom nu til at tale om vaserne fra Sønderskov, og det viste sig, at han heller ikke var overbevist om, at våbnerne kun var symbolske. Han havde tilmed fået fremskaffet billeder af »scepter-våbenet«, som han overlod mig, og dermed kom der gang i undersøgelsen.

Nu var jeg ikke længere i tvivl om, at der er tale om »rigtig« heraldik, og jeg mener tilmed, at de to våbenskjolde kan fortælle, hvem vaserne er udført til, og omtrent hvor gamle de er. Det er i sig selv interessant, men det betyder tillige, at vasernes alder og deres forbindelse med Sønderskov må tages op til ny vurdering.[2]

Det er umiddelbart en helt rimelig tanke, at mere eller mindre masseproduceret heraldik ikke gengiver rigtige slægtsvåbener, men at den blot skal virke symbolsk og så at sige give et heraldisk signal. Det fænomen kendes i hvert fald i dag, hvor adskillige sweatre, jakker, frakker, konservesdåser og vinflasker bliver udstyret med opfundet – og ofte dårligt tegnet – heraldik. Man kan imidlertid ikke være sikker på, at denne rimelige tanke også er rigtig, for

Fig. 1. Detailfoto af havevasen med de to våbenskjolde. Det våben, der er gengivet her, viser et ørnelår med klo. Flere familier har ført et sådant våben, men hjelmtegnet – to ørnelår der griber ind i hinanden – viser, at det kan være slægten Urnes våben. Foto: Agner Frandsen.

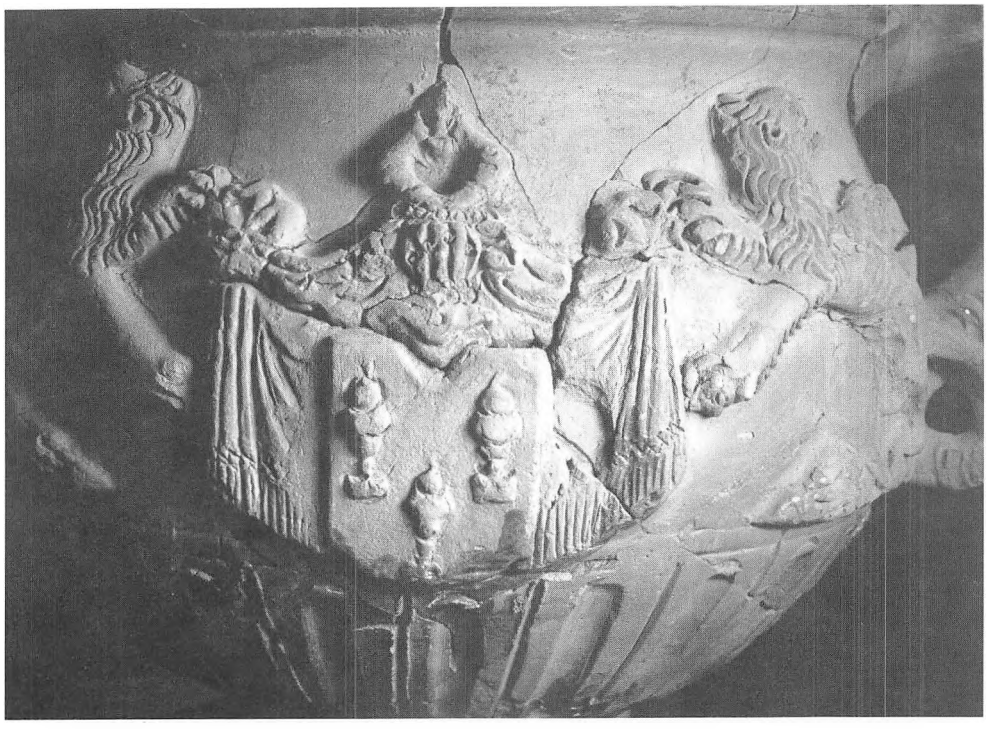

Fig. 2. Detailfoto af den anden side af samme vase. Våbenmærket er blevet opfattet som tre scepterlignende figurer, men de tre genstande slutter nærmest med en fod og ikke en spids. Umiddelbart ligner de mere tre æggebægre med æg. Sammenlign med fig. 3. Foto: Agner Frandsen.

hvis en adelig ønskede en heraldisk udsmykning på en »massegenstand« – i dette tilfælde havevaser, ja så fik han naturligvis sit våbenskjold masseproduceret. Netop i Vestjylland kendes to fremragende exempler på denne fremgangsmåde, nemlig Hans Langes terracotta-udsmykninger af Brejninggård og Riber Kærgård. Her optræder bygherrens og hans kones våbener som et stadigt gentaget led i hele udsmykningen – en oplagt masseproduktion.

Lad os derfor betragte havevaserne med friske øjne. Våbenet med ørnelåret (figur 1) har en uheldig skjoldform, men ellers er fremstillingen ganske overbevisende med de to løver som skjoldholdere, våbenkappe og hjelm med hjelmtegn. Selve mærket i skjoldet: et ørnelår med en klo har været ført af flere slægter, bl.a. af familien Urne. På hjelmen førte den to ørnekløer, altså netop det hjelmtegn vi ser på vasen, så det vil ikke være urimeligt at lede efter en adelsmand eller -dame af denne slægt. Desværre giver ejerrækken for Sønderskov ikke noget tilknytningspunkt; der synes ikke at optræde nogen Urne her.

Heldigvis er der jo endnu et våben på vasen (figur 2). Svend Aage Knudsen taler om tre scepterlignende figurer, og sådan kan man også let opfatte de tre aflange genstande i skjoldet. Hvis man derpå benytter de gængse opslagsværker, hvormed man kan slægtsbestemme anonyme våbener[3], får man imidlertid ikke noget ud af at lede efter sceptre eller lignende figurer. Nu har der jo levet adskillige udenlandske adelige i Danmark, uden at de af den grund er blevet optaget i den danske adel, og det er netop en mand fra en sådan slægt, der her er tale om. Våbenet er så særpræget, at det næppe kan være andet end slægten v. Dewitz' fra Mecklenburg – sammenlign blot figur 2 med gengivelsen i figur 3, som stammer fra det gamle adelslexikon.[4] Her får man tilmed den rigtige beskrivelse af våbenet: tre guld pokaler i rødt felt. Overensstemmelsen er fuldkommen, også med hensyn til hjelmtegnet, der begge

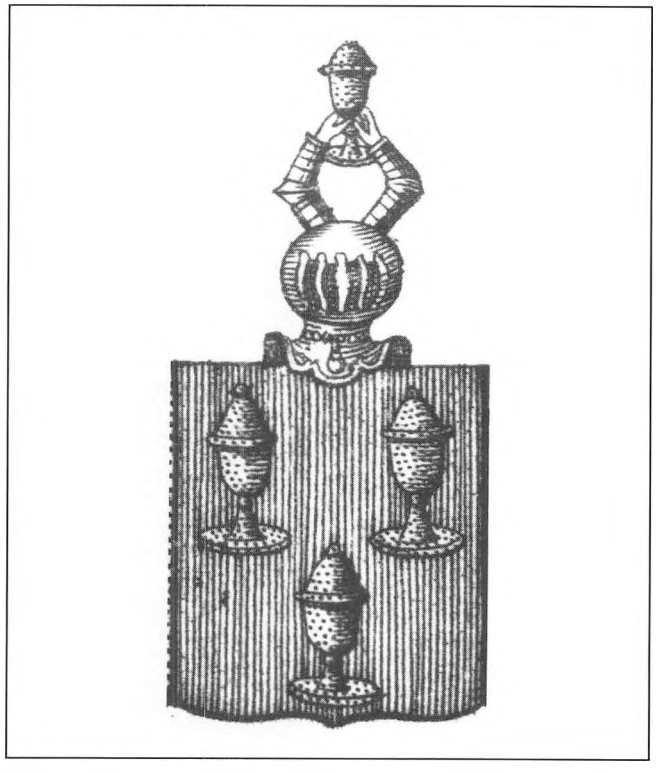

Fig. 3. Slægten v. Dewitz' våben gengivet efter det gamle adelslexikon. Her får man forklaringen på, hvad de tre mærkelige genstande skal forestille. Det er pokaler, øjensynligt med låg! Foto: Landsarkivet for Sjælland.

steder viser to arme der holder en pokal. Slægten er medtaget i dette adelslexikon, fordi nogle medlemmer af den gjorde tjeneste i Danmark, bl.a. to militærpersoner, som er optaget i Dansk biografisk Leksikon. Ingen af *dem* var imidlertid gift med en Urne, men det var deres slægtning Ulrich v. Dewitz. Ifølge Urne-stamtavlen i Danmarks Adels Aarbog 1904 ægtede han Magdalene Sibylle Urne mellem d. 9. oktober 1660 og d. 4. maj 1661.

Der findes også en lille stamtavle over slægten, udarbejdet af Louis Bobé, men godt gemt i et tillæg til hans store arbejde om Reventlowslægten.[5] Det fremgår heraf, at Ulrich v. Dewitz, der lige som sin far skrev sig til det tyske gods Cölpin, i 1635 kom på Sorø Akademi. Siden blev han hofjunker og fik derpå en militær karriere med poster rundt om i landet. Blandt andet var han kommandant i Fredericia 1676-78, og han døde d. 28. februar 1680. Omkring 1660 blev han altså gift med Magdalene Sibylle Urne, men da hun døde (uvist hvornår), giftede han sig i 1675 – stadig ifølge Bobé – med sin kusine Birgitte Elsebeth Hahn. Det sidste ægteskab har sat sig to heraldiske spor. Ifølge Trap: Danmark findes der en mindetavle i Vor Frue kirke i Odense fra 1680 med våbener for Ulrich v. Dewitz og Birgitte Hahn, så den er åbenbart opsat kort efter hans død. Trap meddeler også, at der på Møntergården i Odense er en våbentavle med årstallene 1667 og 1681 og med våbener for »gårdens ejer«, oberst Ulrich v. Dewitz og »Elsebeth Hahn«. Man kunne umiddelbart tro, at der havde været tale om to ægteskaber med kvinder af slægten Hahn, men Bobé har ret i, at der kun var ét ægteskab. Ægtefællen havde imidlertid to fornavne, som begge er anført på Møntergårdens tavle, og det har altså fået Trap til at operere med to forskellige damer. Det er i øvrigt også forkert at v. Dewitz skulle have ejet Møntergården. Han døde som nævnt i februar 1680, og det var først den 20. august samme år, at Mogens Gøye solgte gården til enken Birgitte Elsebeth Hahn.[6]

Årstallene på den sidste tavle – 1667 og 1681 – kunne måske tolkes, som om v. Dewitz havde indgået sit andet ægteskab allerede i 1667, men sådan hænger sagen næppe sammen. Traps kilde er formentlig Holbecks byhistorie.[7] Her anføres de to årstal ganske rigtigt, men det oplyses tillige, at tavlen ikke blot var forsynet med v. Dewitz' og hans kones våbener, men også med hendes fædrene og mødrene våbener. Årstallet 1667 behøver således ikke at have noget som helst med v. Dewitz at gøre. Og det er netop, hvad det ikke har.

Figur 4 viser tavlen, eller den viser rettere sagt, at der i virkeligheden er tale om to tavler. På den underste ser man Birgitte Elsebeth Hahns fædrene og mødrene våbener (Hahn og Blücher) holdt af to løver og ledsaget af årstallet 1667. Oven over den er anbragt en lignende tavle med samme bredde, men

Fig. 4. To våbentavler der sidder på Møntergårdens karnap i Odense. Omtalen og beskrivelsen i Trap: Danmark er mere vildledende end vejledende. Foto: Museet Møntergården, Odense.

højere. Opbygningen i de to tavler minder stærkt om hinanden, men der er iøjnefaldende forskelle. På den øverste tavle er løverne af en anden type, skjoldene har en anden form, hjelmene og hjelmklæderne er også forskellige, og tavlen er ikke nær så udslidt som den nederste. Der kan ikke være tvivl om, at den øverste tavle, som har indskrifter og våbener for Ulrich v. Dewitz og Birgitte Elsebeth Hahn samt årstallet 1681, er lavet senere end den underste, men sådan at tavlerne kunne passe sammen.[8] Årstallet 1667 har altså ikke noget med ægteparret v. Dewitz-Hahn at gøre, og exemplet viser, at det kan være farligt at stole blindt på selv gængse opslagsværker.

Der findes endnu en interessant oplysning i Trap, nemlig at gården Søholm i Taulov sogn ved Fredericia i 1666 blev udlagt til major Ulrich v. Dewitz, men at den i 1668 indgik i ryttergodset. Søholm ligger, målt i luftlinie, knap 40 kilometer fra Sønderskov, men det er også den nærmeste kontakt, jeg har kunnet finde mellem v. Dewitz og »vores« herregård.

Lad os opsummere. Der er ikke nogen grund til at tro, at de to våbener på vaserne ikke skulle henvise til slægterne Urne og v. Dewitz, både skjoldenes mærker og hjelmtegnene er korrekte. Der er ikke på nogen måde tale om imiterede eller fiktive våbener. Vi kender også ét – men kun ét – ægteskab mellem to slægter, så der kan derfor næppe være nogen tvivl om, at vaserne er fremstillet til Ulrich v. Dewitz og hans kone Magdalene Sibylle Urne. Men dermed følger så også, at de tidligst kan være lavet, efter at de to blev gift i 1660 eller 1661, og at de ikke kan være lavet senere end 1675, da v. Dewitz ind-

gik sit andet ægteskab. Der er altså ikke tale om produkter fra første halvdel af 1700-tallet, eventuelt fra fabrikken i Store Kongensgade (oprettet 1722), sådan som det har været foreslået.

Ægteparret v. Dewitz har ikke ejet Sønderskov, og de synes heller ikke at have været beslægtet med de personer af slægten Due, der på denne tid, og frem til 1720, ejede Sønderskov. Det er derfor nærliggende at forestille sig, at vaserne slet ikke har været fremstillet til brug på Sønderskov. Det er ikke godt at vide, hvor de i så fald oprindeligt har været anbragt. Den eneste danske lokalitet, jeg har fundet ægteparret knyttet til, er Søholm ved Taulov, og det er næppe så betydelig en besiddelse, at man kan forestille sig, at vaserne har været anvendt her. Jeg har heller ikke noget bud på, hvordan og hvornår de så senere er kommet til Sønderskov.

Disse konklusioner er måske lidt nedslående i første omgang, men det er på den anden side vigtigt at få fastslået vasernes alder og herkomst med så stor præcision som muligt, og her har de heraldiske vidnesbyrd endnu engang vist sig at være nyttige.

Der foreligger imidlertid endnu en tolkningsmulighed, som Mogens Bencard har gjort mig opmærksom på. Efter hans erfaring kan for eksempel sølvtøj, der blev foræret væk, være forsynet med giverens navn og våben – og ikke med modtagerens.[9] Man kunne derfor forestille sig, at de våbenprydede vaser var en gave fra ægteparret v. Dewitz-Urne, og det rejser spørgsmålet: Kendte de ejerne af Sønderskov i perioden 1660-75? Det drejer sig om to personer, nemlig Mandrup Due, der døde 1660, og hans søn Jørgen Skell Due.

Umiddelbart ville det være naturligt at forestille sig en kontakt mellem Ulrich v. Dewitz og Jørgen Skeel Due, men det er ikke lykkedes mig at finde forbindelsen. v. Dewitz synes at være den ældste. Hans forældre blev gift 1623 eller 1624, og i 1635 var han som nævnt på Sorø Akademi, mens Due først synes at være født midt i 1630'erne. Den første havde også en udpræget militær karriere, den sidste en civil, så heller ikke her er der fundet tilknytningspunkter.

I stedet skal man måske gå en generation tilbage, nemlig til v. Dewitz' svigerfar, Sigvard Urne. Han var født i 1603, og ifølge Adelsårbogens stamtavle var han bl.a. hofjunker 1624-28, overskænk en kort tid 1628 og landkommisær for Sjælland i 1645. I alle disse tre funktioner må han have kendt Sønderskovs ejer, Mandrup Due. Han var lidt ældre, født 1598, var hofjunker 1621-28, skænk 1626-27 og vicelandkommisær for Sjælland i 1645. Man kan forestille sig, at de to mænd har holdt forbindelsen ved lige, og at deres børn, Magdalene Sibylle Urne og Jørgen Skeel Due, som vel har været jævnaldrende, ligeledes har haft kontakt med hinanden.

Hvis det holder stik, er der intet i vejen for, at v. Dewitz og Urne får fremstillet en række havevaser med deres egne våbener, og at vaserne er beregnet som gave til barndomsvennen, nu Sønderskovs nye ejer, Jørgen Skeel Due. Leder man efter en konkret anledning til gaven, kan der være grund til at gøre opmærksom på, at Due giftede sig den 23.7.1662. Tidspunktet passer smukt til den heraldiske datering af vaserne.

Knud Prange, universitetslektor, Lokalhistorisk Afdeling, Københavns Universitet.

NOTER

1. Svend Aage Knudsen: »Barokke havevaser fra 1700-tallets Sønderskov«, i: Mark og Montre. Kulturhistoriske Museer i Ribe Amt, 1988, s. 45-51.
2. Museumsfolk vil ofte have glæde af at ty til heraldikken. Det er nemlig ikke helt sjældent, at en heraldisk udsmykning kan placere og datere (undertiden omdatere) en genstand samt fortælle hvem genstanden har tilhørt. Min artikel: »At gavne og fornøje – lidt om en heraldisk lystvandring på Kunstindustrimuseet i 1980«, i: Heraldisk Tidsskrift nr. 46, 1982, s. 249-60, giver en række exempler herpå.
3. Sven Tito Achen: Danske adelsvåbener. En heraldisk nøgle, 1973 og Knud Prange: Heraldisk Nøgle til Nyt dansk Adelslexikon, 1959.
4. Lexicon over adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdommene, bd. 1. u.å. (1782-1813), tab XX, beskrivelse s. 117.
5. Louis Bobé: Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds, bd. 8, 1917, tillæg s. 77.
6. Svend Larsen: »Møntergaarden«, i: Fynske Aarbøger II, 1942-46, s. 4.
7. H. St. Holbeck: Odense Bys Historie, 1926, s. 462.
8. Svend Larsen mener med megen ret, at den nederste tavle er kommet andetsteds fra, muligvis fra Birgitte Elsebeth Hahns mødrene hjem. Moderen, Katharina v. Blücher, havde været enke siden 1635 og var flygtet til Danmark i 1638. Den i note 6 nævnte artikel, s. 4 og 6.
9. Se Mogens Bencard: Christian 4.s pragtsølv og kongens forbindelser med Rusland, 1988, s. 19, jf. s. 15, 17, 29, 81, 83 og 89.

Bønder fra stenalder til middelalder ved Nørre Holsted

– nye arkæologiske undersøgelser på den kommende motorvej mellem Vejen og Holsted

Af Per Ole Rindel

I løbet af ganske få år vil en nyanlagt motorvej mellem Kolding og Esbjerg skære sig gennem et sydjysk landskab, præget af vidtstrakte agre og enge med græssende kreaturer. Dette kulturlandskab vidner om et erhverv, der her i landet har været praktiseret gennem 6.000 år, fra bondestenalderens begyndelse.

I det sene efterår 1992 og foråret 1993 har Museet på Sønderskov foretaget intensive udgravninger nordvest for Holsted på et par lokaliteter, der bringer os på tæt hold af den lokale bondebefolkning i oldtid og middelalder, og samtidig giver en række oplysninger om fortidens bondesamfund, som også i større perspektiv er af stor interesse.

Udgravningerne er led i de omfattende arkæologiske undersøgelser, som Museet på Sønderskov i disse år gennemfører på en 30 kilometer lang etape af den kommende motorvejsstrækning mellem Kolding og Esbjerg. Undersøgelserne omfatter også de arealer, der bliver berørt af omlægninger af de eksisterende veje, som motorvejen kommer til at krydse. De første resultater er omtalt i foregående årgang af dette skrift[1], men siden da har museet udgravet yderligere en række grave og bopladser på motorvejsetapen. I det følgende fokuseres på lokaliteterne i et naturligt afgrænset område ved Nørre Holsted, men der er flere andre af de nye lokaliteter, der fortjener udførlig omtale ved en senere lejlighed, heriblandt en boplads fra sen vikingetid og tidlig middelalder ved Gretenlund nær Vejen[2] og en meget velbevaret bebyggelse fra sen ældre germansk jernalder (6. århundrede) ved Solvang nær Brørup[3].

Nordvest for Holsted bliver anlægsarbejdet særlig omfattende. Den nuværende hovedvej mod Grindsted skal flyttes til en position vest om Holsted – ved den nuværende Sekærvej – hvorfra der skal være til- og frakørselsveje til motorvejen. Det betyder, at arbejdsområdet i forbindelse med anlægsarbejdet her omkring Sekærvej er op til 150 m bredt, mod normalt ca. 60 m. Netop inden for dette areal ligger den største koncentration af bebyggelsesspor fra oldtid og middelalder på motorvejsetapen, og det er da også her på lokaliteten »Nørre Holsted«, at Museet på Sønderskov har gennemført langt den mest omfattende udgravning i denne sammenhæng[4].

Det er først i årene efter 1960, at udgravning af store arealer med anvendelse af maskinkraft har vundet indpas i dansk arkæologi, og det har medført en revolutionerende udvikling i kendskabet til oldtidens bebyggelse, både med hensyn til husenes konstruktion og indretning og den overordnede opbygning af bopladserne. Begge dele kan give uvurder-

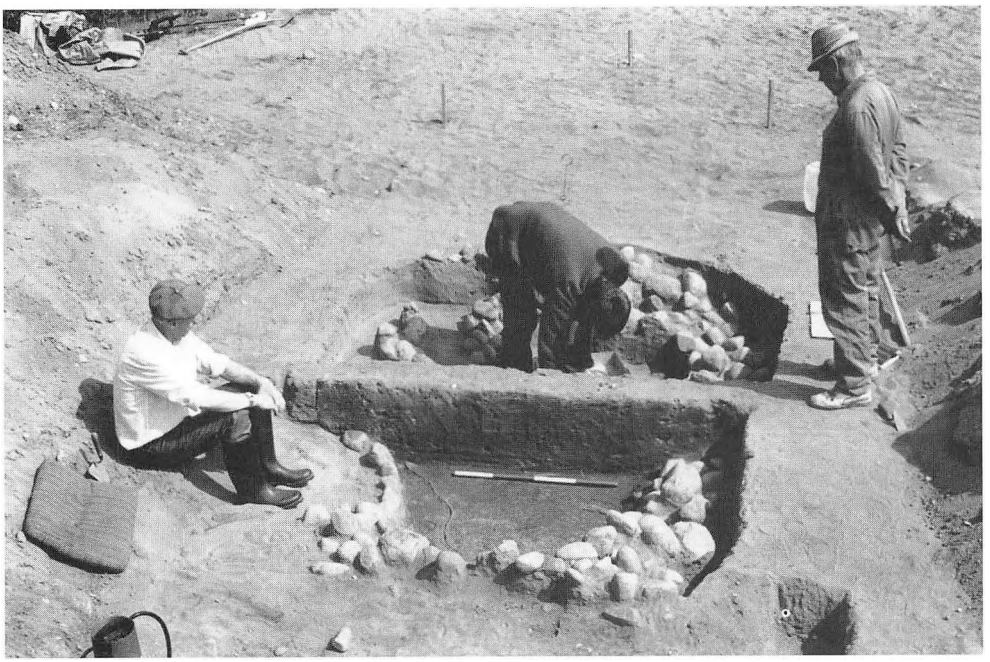

Fig. 1. Grav fra Enkeltgravskulturen ved Nørre Holsted. En ramme af store sten tegner omridset af en nu helt forsvunden trækiste. Foran den højre ende af målestokken anes den gravlagtes udstyr: en sleben flintøkse. April 1993. Foto: P.O. Rindel, Egnsmuseet.

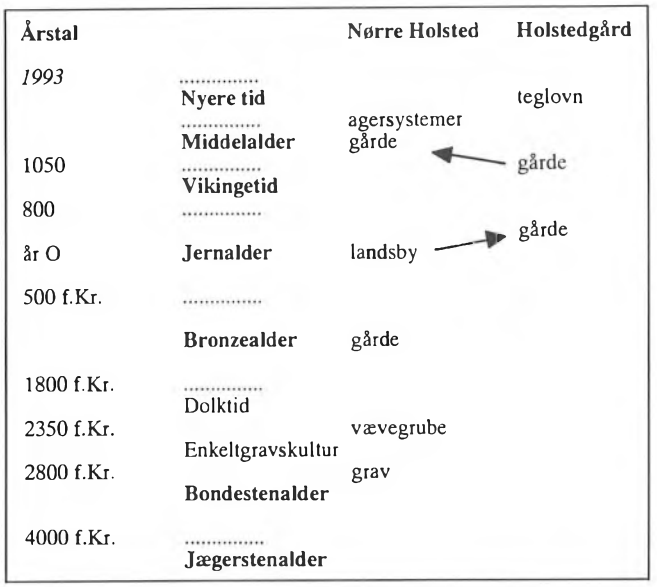

Fig. 2. Tidstavle med angivelse af de fortidsminder, der er fundet ved museets udgravninger i 1992-93, henholdsvis ved Nørre Holsted og Holstedgård. Pilene antyder de sandsynlige flytninger fra Nørre Holsted til Holstedgård i tiden omkring Kristi fødsel, og fra Holstedgård til Nørre Holsted i tidlig middelalder.

lige oplysninger om levevilkår og samfundsforhold i forhistorisk tid. Der er dog afsnit af forhistorien, som endnu er meget sparsomt repræsenteret på dette felt.

I det aktuelle tilfælde betød det forestående vejbyggeri en kærkommen lejlighed til at udgrave halvdelen af en usædvanlig stor landsby fra tiden lige omkring Kristi fødsel, og til at frilægge en landbebyggelse fra 12. århundrede i sin helhed. I et areal på godt 21.000 m^2 afrømmedes pløjelaget ved hjælp af en gravemaskine, og der blev frilagt i alt 53 hustomter, der repræsenterer gårdsanlæg fra både bronzealder, ældre jernalder og tidlig middelalder. Hertil kommer en grav og et værksted fra bondestenalderen (fig. 2). En sådan udgravning er naturligvis bekostelig, men finansieres i henhold til Museumsloven af den offentlige bygherre, Vejdirektoratet, som led i anlægsudgifterne.

Det er utvivlsomt de gunstige betingelser for både kvæghold og agerbrug, der gentagne gange har fristet bondebefolkningen til bosættelse ved Nørre Holsted. Bopladsområdet ligger på et svagt højdedrag ved kanten af et mindre vådområde mod syd. Det har forbindelse med et mægtigt vådområde, der på tre sider omslutter en sandet landtunge på et par km^2 (fig. 3). Randzonen af vådområderne må have budt på frodige græsningsarealer, mens det højereliggende sandede terræn i baglandet har været velegnet til dyrkning med datidens primitive plovtyper.

I de senere år er man blevet klar over, at oldtidens bønder her i landet gerne med få generationers mellemrum har flyttet deres boplads nogle hundrede meter inden for det område, som den pågældende befolkningsgruppe i forvejen rådede over i landbrugsmæssig henseende, typisk et område på et par kilometer i diameter. I sammenhæng med Nørre Holsted-bopladsen er udgravningerne ved Holstedgård, blot 400 m længere mod syd, af største interesse, idet der her ved museets udgravning i foråret 1993 er fundet gårdsanlæg fra både 1. og 11. århundrede efter Kristi fødsel[5]. De to lokaliteter kan meget vel repræsentere én og samme befolkningsgruppe, der blot er flyttet rundt i området (fig. 2).

Ved de indledende undersøgelser på Nørre Holsted-bopladsen i 1991 var det først og fremmest en markant forhøjelse af fosfatindholdet i jorden, der tydede på tilstedeværelsen af en forhistorisk bebyggelse, idet en sådan fosfatkoncentration ofte afspejler ophobninger af fosfatholdig urin og møg fra dyr og mennesker. Ved den efterfølgende prøveudgravning i marts 1992 blev et gårdsanlæg fra tidlig middelalder påtruffet. Samtidig blotlagdes et parti af en hegnsgrøft, som siden skulle vise sig at repræsentere indhegningen omkring en stor jernalderlandsby. Som udgravningen af det store bopladsområde skred frem, føjedes stadig nye kapitler til stedets bebyggelseshistorie. Ældst er en grav fra bondestenalderens Enkeltgravskultur, ca. 2.700 år før Kristi fødsel[6] (fig. 1). Graven er jo ganske vist ikke i sig selv et egentligt bebyggelsesspor, men fortæller dog, at en bondebefolkning allerede på dette tidspunkt har bosat sig i den umiddelbare nærhed. Graven indeholdt en sleben flintøkse.

Et usædvanligt fund fra den sene del af bondestenalderen (Dolktiden) repræsenterer, hvad man med nogen ret kan betegne som »Danmarks

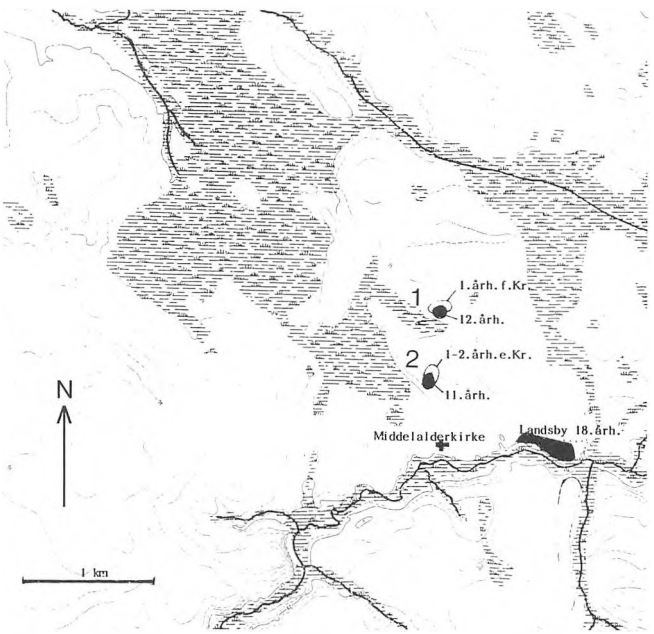

Fig. 3. Landskabskort med indtegning af de her omtalte lokaliteter ved Nørre Holsted (1) og Holstedgård (2). Højdekurvernes ækvidistance er 2,5 m. Den oprindelige udstrækning af vådområderne er angivet med vandret skravering. Højdekurverne er gengivet på grundlag af Kort- og Matrikelstyrelsens 4 cm-kort (G.I.A403/85).

Fig. 4. Vævevægtene fra tidlig Dolktid ved Nørre Holsted er her ved at blive behandlet af konservator Gerd Nebrich på Konserveringscentret i Gram. Juni 1993. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen, Konserveringscentret.

ældste væv«. En tilsyneladende anonym lille grube midt i det store udgravningsområde viste sig at rumme 17 vævevægte af brændt ler (fig. 4) og resterne af tre fint udsmykkede »klokkebægre« (fig. 6), heriblandt hovedparten af et lille drikkebæger[7]. Både vævevægtene og klokkebægrene er bemærkelsesværdige. Klokkebægrene tilhører en særlig kategori af fornemme bægre, som i tiden omkring 2.300 år før Kristi fødsel optræder i store dele af Vest- og Mellem-Europa. Navnet hentyder til bægrenes karakteristiske udformning, omtrent som en omvendt klokke. Også bægrenes udsmykning følger over alt nogle fælles retningslinier, fra England i vest til Ungarn i øst og fra Spanien i syd til Danmark i nord. Klokkebægrene er altså et fælles europæisk modefænomen. I Danmark kendes de primært som et sjældent indslag på de jyske bopladser fra den tidlige del af Dolktid, mens de andre steder i Europa fortrinsvis optræder i særlig fornemt udstyrede mandsgrave.

Klokkebægrene placerer vævevægtene fra Nørre Holsted blandt de ældste, der er fundet i Danmark, og i dette tilfælde optræder de oven i købet i et anlæg, der må opfattes som en del af selve vævkonstruktionen. De sytten vævevægte af brændt ler lå samlet i en klynge nær bunden af en oval grube på ca. 2,0 × 1,4 m i tværmål. Den bevarede del af nedgravningen har en dybde på ca. 75 cm, men man må regne med, at i hvert fald de øverste 15-20 cm af det oprindelige anlæg er ødelagt ved de senere tiders dyrkningsaktiviteter. De hjulformede vævevægte er alle forsynet med et hul i midten, og de har efter alt at dømme været fastgjort som vægtlodder i trendtrådene i forbindelse med en vandret væv, der har været anbragt hen over gruben[8]. Væveren har under arbejdet kunnet sidde på nedgravningens kant med benene ned i gruben (fig. 5).

I Holland, England, Nordvesttyskland og Sydskandinavien optræder det første lokale metalhåndværk samtidig med klokkebægrene, som resultat af kontakt med teknologisk mere udviklede dele af Europa. Det er derfor tankevækkende, at de tidlige vævevægte ved Nørre Holsted netop optræder sammen med tre klokkebægre. Betød de vidtrækkende »internationale« kontakter i tidlig Dolktid også en revolution inden for tekstilhåndværket?

Bronzealderen er i Nørre Holsted-udgravningen repræsenteret ved 4 langhuse (fig. 7). På baggrund af tidligere fund fra bronzealdergravhøje i omegnen er det ikke overraskende, at også bebyggelse fra denne del af oldtiden er repræsenteret i det store udgravningsfelt. Husene er alle opbygget i

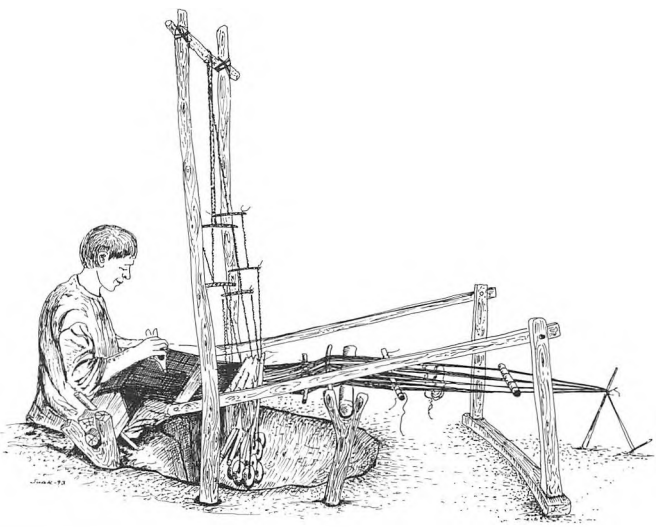

Fig. 5. Rekonstruktionstegning af vævegruben fra tidlig Dolktid ved Nørre Holsted. En vandret væv er anbragt hen over nedgravningen. Vævevægtene er fastgjort som vægtlodder i trendtrådene og hænger ned i gruben. Tegning: Sv. Aa. Knudsen.

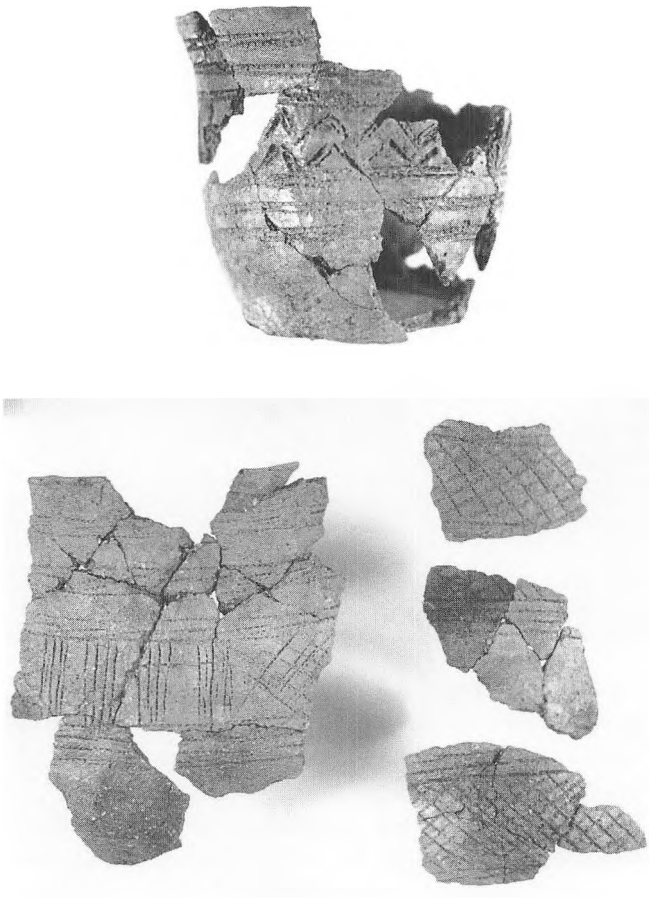

Fig. 6. Klokkebægre fundet i vævegruben ved Nørre Holsted. Det næsten fuldstændige bæger er 11 cm højt. De øvrige fint ornamenterede skår er fra to større klokkebægre. Foto: Ellis Jørgensen, Egnsmuseet.

en »treskibet« konstruktion med to indre rækker tagbærende stolper, og nedgravninger til kraftige stolper i husenes væglinier tegner omridset af hustomter med lige langsider og rundede gavle. Den mest komplette hustomt er af relativt beskeden størrelse – 17 m lang og 6 m bred (fig. 8). En anden bygning synes derimod at have været hele 33 m lang og 8 m bred, hvilket placerer den blandt de absolut største, der er fundet i Danmark fra denne periode (fig. 9). Desværre skærer Sekærvej sig tværs gennem hustomten, hvilket naturligvis gør den samlede husplan noget hypotetisk. Det manglende parti kan dog rekonstrueres med ret stor sikkerhed, idet husets proportioner nøje svarer til en 26 m lang hustomt, der tidligere er udgravet ved Vorbasse[9]. Blot synes huset ved Nørre Holsted at have haft et ekstra sæt tagbærende stolper og således været et modul længere.

I anlæg i bronzealderhusenes umiddelbare nærhed er der fundet keramik fra ældre bronzealder, men en nøjere datering af hustomterne inden for bronzealderen må i høj grad baseres på detaljer i husenes udformning. På dette punkt har et øget kendskab til ældre bronzealders huse de seneste år betydet væsentlige ændringer i opfattelsen af disse huses datering, og en mere præcis datering af de enkelte bronzealderhuse fra Nørre Holsted må derfor afvente grundige sammenlignende studier med huse fra andre dele af landet. De fire huse er trods alt så forskellige i proportioner og konstruktionsdetaljer, at man ikke uden videre kan gå ud fra, at de alle er samtidige. Under alle omstændigheder har der næppe været tale om en egentlig landsby, men snarere en gruppe spredtliggende gårde.

Helt anderledes forholder det sig med bebyggelsen fra ældre jernalder, nærmere betegnet den sene del af førromersk jernalder. Her ligger et stort antal gårde systematisk anbragt inden for en fælles indhegning, der på et tidspunkt omslutter et areal på næsten 200 m i længden og mindst 50 m i bredden (fig. 10). Tilstedeværelsen af hegnet gør det muligt med stor sikkerhed at fastslå hvilke huse, der har eksisteret samtidigt, så den samlede landsbyplan kan rekonstrueres. Landsbyens udvikling kan følges gennem to hovedfaser, der begge synes at have omfattet i hvert fald en snes samtidige gårde

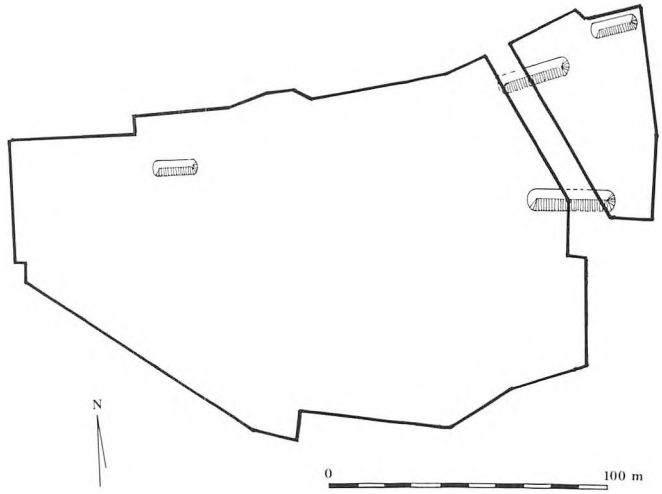

Fig. 7. Huse fra bronzealderen ved Nørre Holsted. Fortolket plantegning. Udgravningsfeltets afgrænsning er angivet med kantet kontur. To af husene er delvis dækket af Sekærvej. Tegning: P.O. Rindel, Egnsmuseet.

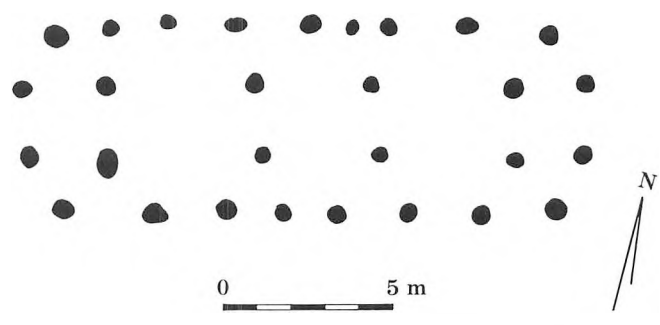

Fig. 8. Grundplan af bronzealderhus. Nørre Holsted hus 37. Huset har haft fire sæt tagbærende stolper inde i huset og desuden kraftige stolper i væglinien.

Fig. 9. Den vestlige del af det 33 m lange bronzealderhus, der er delvis dækket af Sekærvej. Der er gravet et tværsnit i alle stolpehullerne. De urørte halvdele af stolpehullerne er optegnet med mel. April 1993. Foto: P.O. Rindel, Egnsmuseet.

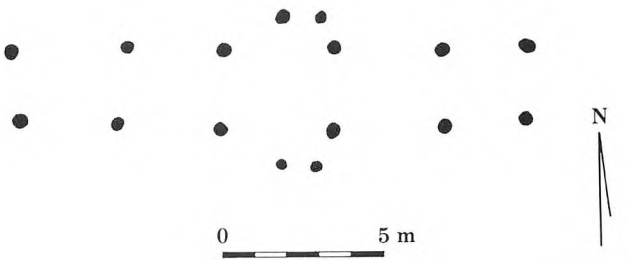

Fig. 11. Hustomt fra ældre romersk jernalder. Holstedgård hus 4. Bevaret er kun stolpehullerne til de to indre rækker tagbærende stolper og til dørstolperne ved husets indgange midt på hver langside. De lidt ældre huse i jernalderlandsbyen ved Nørre Holsted har i princippet samme udseende.

(fig. 12 og 14). Den enkelte gård i jernalderlandsbyen bestod først og fremmest af et langhus med beboelse og stald under samme tag, og indgange midt på hver langside (fig. 11). I begge faser har der været en åben plads i landsbyens midte. Udformningen af bopladsen må afspejle eksistensen af et egentligt landsbyfællesskab allerede for godt 2.000 år siden.

Landsbyens huse og hegn har haft en begrænset levetid, og i forbindelse med en ombygning af landsbyen, ændres deres placering samtidigt en del, og det betyder blandt andet, at landsbyarealet udvides mod øst (fig. 13). Da den nordligste del af landsbyen falder uden for det areal, der har været lejlighed til at undersøge, er det dog endnu uklart, om det samlede landsbyareal bliver forøget ved ombygningen, idet meget tyder på, at landsbyen i den ældre fase har strakt sig længere mod nord, end det senere var tilfældet. Det kan dog fastslås, at den yngre landsby på et tidspunkt bliver udvidet med en ekstra indhegning med plads til tre gårde længst mod øst (fig. 14).

Den yngre fase i jernalderlandsbyen er mest fuldstændigt udgravet (fig. 14). Husene har været placeret nogenlunde parallelt inden for en langstrakt indhegning med åbninger til låger lige ud for husenes indgange. Hver gård har altså haft sin egen låge ud til de omkringliggende marker og enge. I den yngre fase er der ikke mindre end 15 åbninger i den hidtil udgravede del af landsbyhegnet, som derfor vanskeligt kan have haft forsvarsfunktion, men snarere er opført for at kunne kontrollere kreaturernes færden.

Den indhegnede jernalderlandsby ved Nørre Holsted kan bedst sammenlignes med en samtidig landsby, der i 1970'erne blev udgravet af Nationalmuseet ved Hodde godt 25 kilometer længere mod nordvest[10]. Der er store ligheder i de to landsbyers udformning og størrelse, og de er begge væsentlig større end det normale på den tid. Muligvis har datidens høvdinge været knyttet til sådanne særlig store landsbyer. I Hodde-landsbyen skiller en af gårdene sig klart ud som særlig stor og velbygget, med særlig

Fig. 10. Udgravningsområdet ved Nørre Holsted. En del af jernalderlandsbyens indhegning er her blotlagt og optegnet med mel. I baggrunden ses de vidtstrakte vådområder vest for bopladsen. Billedet er taget i november 1992. I løbet af 1993 blev feltet udvidet til over det dobbelte. Foto: P.O. Rindel, Egnsmuseet.

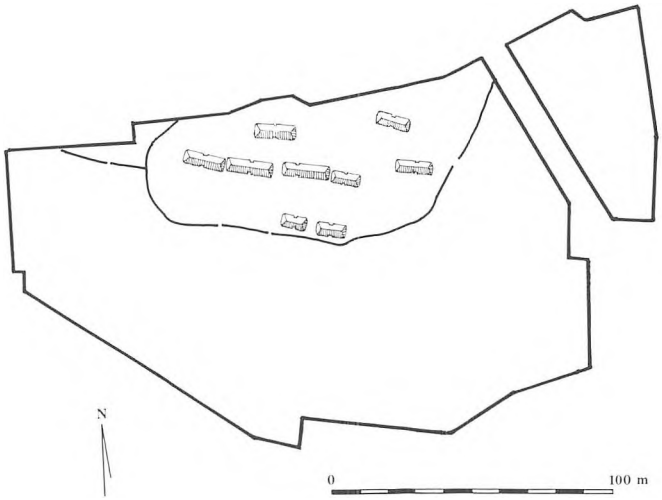

Fig. 12. Indhegnet landsby fra sen førromersk jernalder ved Nørre Holsted. Ældre fase. Fortolket oversigtsplan. Udgravningsfeltets afgrænsning er angivet med kantet kontur. Sekærvej deler udgravningsområdet i et større og et mindre felt. Tegning: P.O. Rindel, Egnsmuseet.

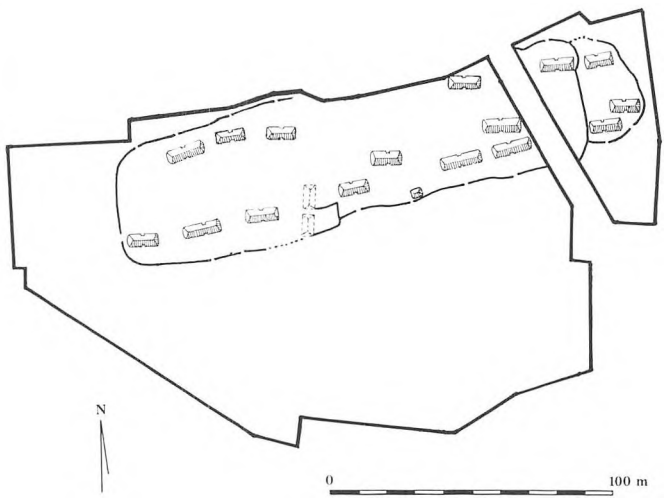

Fig. 14. Indhegnet landsby fra sen førromersk jernalder ved Nørre Holsted. Yngre fase. Fortolket oversigtsplan. Udgravningsfeltets afgrænsning er angivet med kantet kontur. Tegning: P.O. Rindel, Egnsmuseet.

fornemt husgeråd. Noget tilsvarende er dog ikke påvist i den hidtil udgravede del af Nørre Holsted-landsbyen. Udgravningen af den resterende del af landsbyen vil selvsagt være af stor betydning i denne sammenhæng.

En gang i årene omkring Kristi fødsel forlades landsbyen ved Nørre Holsted, men befolkningen er næppe flyttet længere end til den nærliggende bakke ved Holstedgård, 400 m derfra. Både på selve bakketoppen og ved den sydlige bakkefod er der påvist langhuse fra perioden lige efter Kristi fødsel (fig. 11). Det gamle landsbyområde ved Nørre Holsted forblev derimod ubebygget i godt 1000 år.

Først i tidlig middelalder, nærmere betegnet i den sene del af 12. århundrede blev der igen opført gårde på stedet. Generelt er kendskabet til landbebyggelsen i denne periode stadig meget ufuldstændigt, idet de arkæologiske udgravninger i høj grad er blevet foretaget i de samtidige byer. Heldigvis er gårdsanlæggene ved Nørre Holsted placeret således i forhold til det aktuelle arbejdsområde, at de har kunnet undersøges i deres helhed.

Middelalderbebyggelsen synes at have været ret kortvarig. Husenes indbyrdes placering udelukker ikke, at de alle kan være anvendt samtidigt, men der kan dog også have været tale om en tidsmæssig forskydning i et vist omfang. Bebyggelsen omfatter 10-12 større og mindre langhuse, orienteret enten nord-syd eller øst-vest, samt et mindre antal småhuse, som kan have fungeret som staklader og værksteder (fig. 17).

Mod øst samler 5 store langhuse sig omkring en stor firkantet åben plads, og de kan meget vel sam-

Fig. 13. Overlapninger mellem stolpehuller og de forskellige hegnsfaser gør det muligt at fastslå anlæggenes tidsmæssige rækkefølge. Her ses et af de steder, hvor den yngre landsbys indhegning skærer den ældre indhegning. Begge hegnsgrøfter gennembrydes af mørke stolpehuller, der tilhører et hus fra tidlig middelalder. Nørre Holsted, november 1992. Foto: P.O. Rindel, Egnsmuseet.

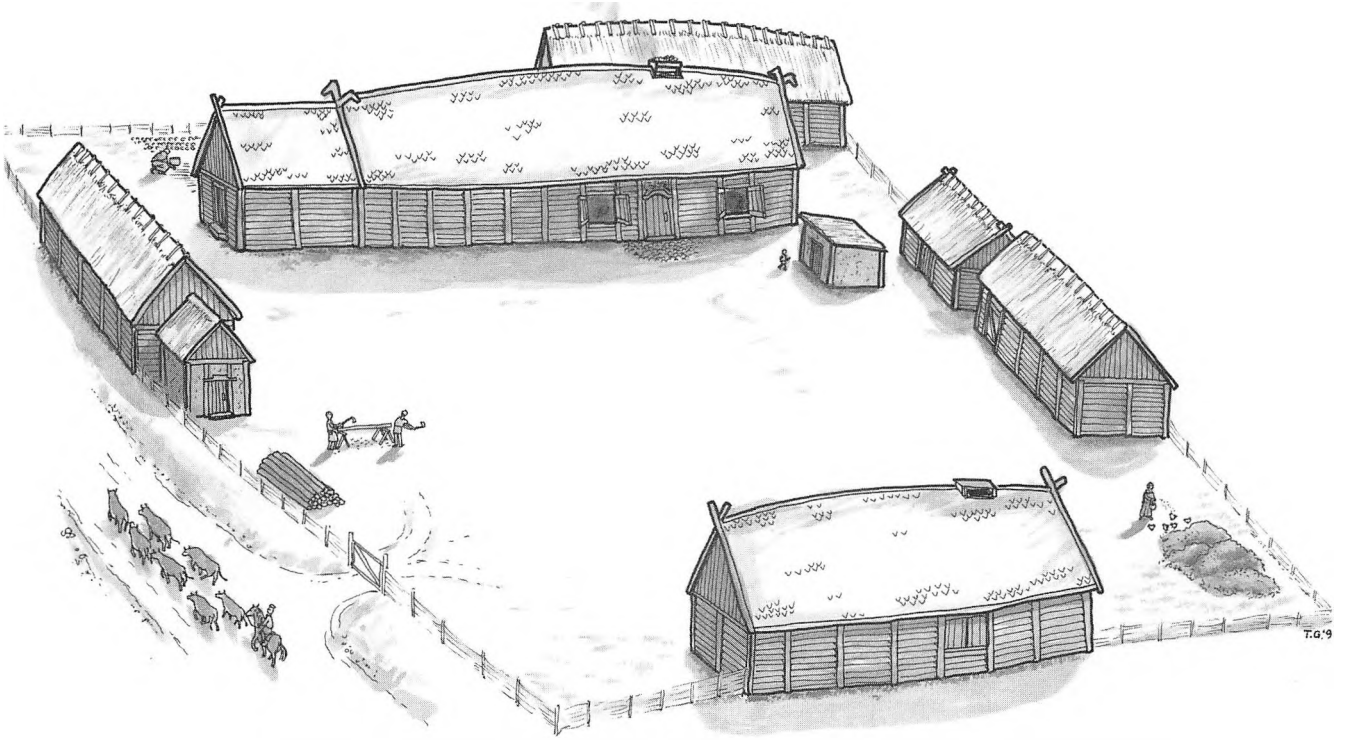

Fig. 15. Rekonstruktionstegning af gårdsanlæg fra 12. århundrede ved Nørre Holsted (jvf. fig. 16). Tegning: T. Grønnegaard.

men med et par småhuse udgøre et samlet gårdsanlæg med bygninger med hver sin funktion (fig. 15-16). Allerede i 1992 udgravedes flere af de store langhuse med de karakteristiske buede langvægge, et træk, der har tydelige rødder i vikingetidens byggeskik. Hovedbygningen i dette gårdsanlæg er hele 33 m lang, sammensat af en hovedsektion på 22 m med dobbelte vægstolper og buede langvægge og en mindre sektion på 11 m mod øst med en enkelt række vægstolper og retlinede vægforløb (fig. 16). Knap 20 meter syd for gårdsanlægget, nær kanten af vådområdet mod syd, er der en ca. 1,5 m dyb brønd. Desværre var der intet tilbage af den trækonstruk-

Fig. 16. Grundplan af gårdsanlæg fra 12. århundrede ved Nørre Holsted. Samme gårdsanlæg ses i rekonstruktionstegning i fig. 15. Tegning: P.O. Rindel, Egnsmuseet.

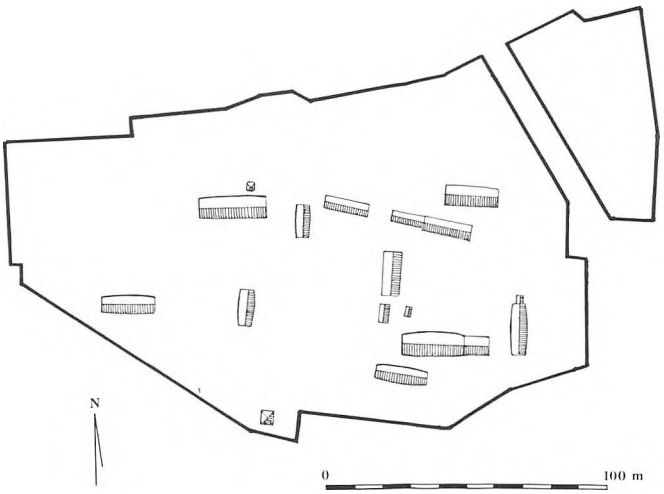

Fig. 17. Gårdsanlæg fra tidlig middelalder ved Nørre Holsted. Fortolket oversigtsplan. Udgravningsfeltets afgrænsning er angivet med kantet kontur. Tegning: P.O. Rindel, Egnsmuseet.

Fig. 18. Hustomter fra 11. århundrede ved Holstedgård. I forgrunden ses hus 1 med dobbelte rækker af stolpehuller i de buede langvægge (jvf. fig. 19), i baggrunden til venstre ses hus 2, ligeledes med buede langvægge, men blot en enkelt række stolper i væglinien. Omridset af husenes stolpehuller er optegnet med mel. I baggrunden ses Holstedgård. Marts 1993. Foto: P.O. Rindel, Egnsmuseet.

tion, der efter al sandsynlighed har været i brønden, men den fundne keramik i brøndens fyld tyder på, at den har hørt til den nærliggende store gård fra 12. århundrede.

I et stolpehul i det nord-syd-orienterede langhus mod vest i dette gårdsanlæg fandtes store dele af en drejekværn, fremstillet af en basaltlava, der er hentet i det mellemste Rhin-område. Dette materiale er med sin skarpe, porøse struktur særlig velegnet til kværnsten og blev i vikingetid og middelalder importeret i store mængder. Sandsynligvis er denne kværnsten indhandlet via Ribe.

Bemærkelsesværdigt er også en tilhugget kvadersten, der er fundet i et stolpehul i tilknytning til middelalderbebyggelsen ved Nørre Holsted. Den er et fremmed element blandt disse træbyggede huse, og kan mest rimeligt forklares ved bygningen af en stenkirke et sted i nærheden på dette tidspunkt. Det kan meget vel være optakten til det historisk kendte Holsted, der afspejles i denne kvadersten. Et nøjere studium af det historiske kildemateriale forestår for at klarlægge den rette sammenhæng.

Under alle omstændigheder synes bebyggelsen ved Nørre Holsted opgivet omkring år 1200, hvorefter arealet inddrages til dyrkning. Et system af parallelle agerrender er spor efter de følgende århundredes højryggede agre. Det er endnu uklart, hvor, præcis, befolkningen flyttede hen. Den sandsynlige

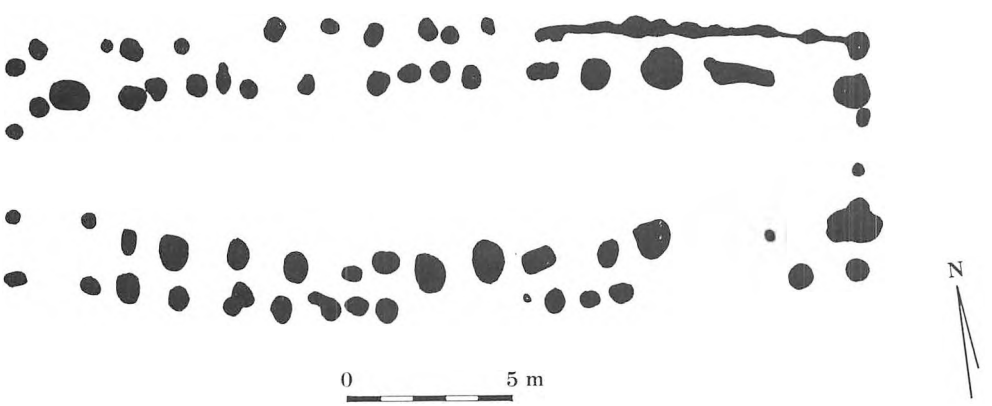

Fig. 19. Langhus fra 11. århundrede. Holstedgård hus 1.

forløber for middelaldergårdene ved Nørre Holsted må derimod være bebyggelsen fra 11. århundrede ved Holstedgård (fig. 18). Også her er der tale om store langhuse med buede langvægge, heriblandt en 27 m lang og 9 m bred bygning med dobbelte rækker af vægstolper (fig 19).

Også den nyere tids bønder har efterladt skjulte spor i landskabet. På Holstedgårds jorder, midtvejs mellem bopladserne ved Nørre Holsted og Holstedgård udgravedes i foråret 1993 fundamentet til en teglovn, der snarest er bygget i forrige århundrede[11]. I den umiddelbare nærhed er der gode lerforekomster, og det er bemærkelsesværdigt, at Holstedgård oprindeligt hed Tavlgård – en forvanskning af »Teglgård«?

De tusindårige bondetraditioner ved Nørre Holsted føres videre på bedste vis af de nuværende lodsejere, også efter anlæggelsen af motorvejen[12]. De marker, der for få år siden syntes uden større arkæologisk interesse og inden længe dækkes af asfalt, er nu fravristet deres hemmelige arv i form af en righoldig kulturhistorie. Men det er næppe sidste gang, der graves ved Nørre Holsted.

Per Ole Rindel, mag.art., Museet på Sønderskov.

NOTER

1. Mark og Montre 1992, s. 38-43.
2. Journ.nr. HBV 292: Gretenlund.
3. Journ.nr. HBV 459: Solvang.
4. Journ.nr. HBV 280: Nørre Holsted.
   Udgravningen er i lighed med de øvrige på motorvejsetapen foregået under ledelse af Museet på Sønderskov og under daglig ledelse af artiklens forfatter. Desuden har deltaget et stort udgravningsmandskab, som jeg gerne vil takke varmt for en storartet og engageret indsats: Valdemar Feddersen, stud.mag. Stig Grummesgaard Nielsen, stud.mag. Tim Grønnegaard, stud.mag. Ejvind Hertz, stud.mag. Lene Høst Madsen, A.B. Nielsen, cand.phil. Lars Nørbach, stud.mag. John Pind, Helena Straarup Fabricius, stud.mag. Marie Walther, og maskinførerne Jørn Mølby og Hans Jørgen Frisesdahl fra entreprenørfirmaet Frisesdahl i Askov.
5. Journ.nr. HBV 471: Holstedgård I. Udgravningerne af bopladsen ved Holstedgård blev foretaget som led i undersøgelserne på den strækning, hvor den omlagte hovedlandevej mellem Holsted og Grindsted kommer til at forløbe.
6. Journ.nr. HBV 552: Nørre Holsted II.
7. Journ.nr. HBV 553: Nørre Holsted III.
8. En sådan vævtype i forbindelse med en lignende vævegrube kendes i vor tid bl.a. i Afghanistan, jvf. foto ved arkæologen Johs. Hertz i bogen: »Danmarks længste udgravning. Arkæologi på naturgassens vej 1979-86«, s. 89. Nationalmuseet og de danske naturgasselskaber 1987.
9. Jvf. S. Hvass i Journal of Danish Archeology vol. 2, 1993, s. 127.
10. S. Hvass: »Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder«. Arkæologiske Studier VII. Københavns Universitet 1985.
11. Journ.nr. HBV 472: Holstedgård II.
12. I forbindelse med de omfattende udgravninger ved Nørre Holsted og Holstedgård er museet lodsejerne, Ejnar Aage Andersen og Knud Erik Jørgensen, stor tak skyldig for deres store imødekommenhed og velvilje.

MOTORVEJEN

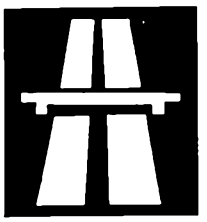

ET TVÆRSNIT
GENNEM
SYDJYLLANDS OLDTID

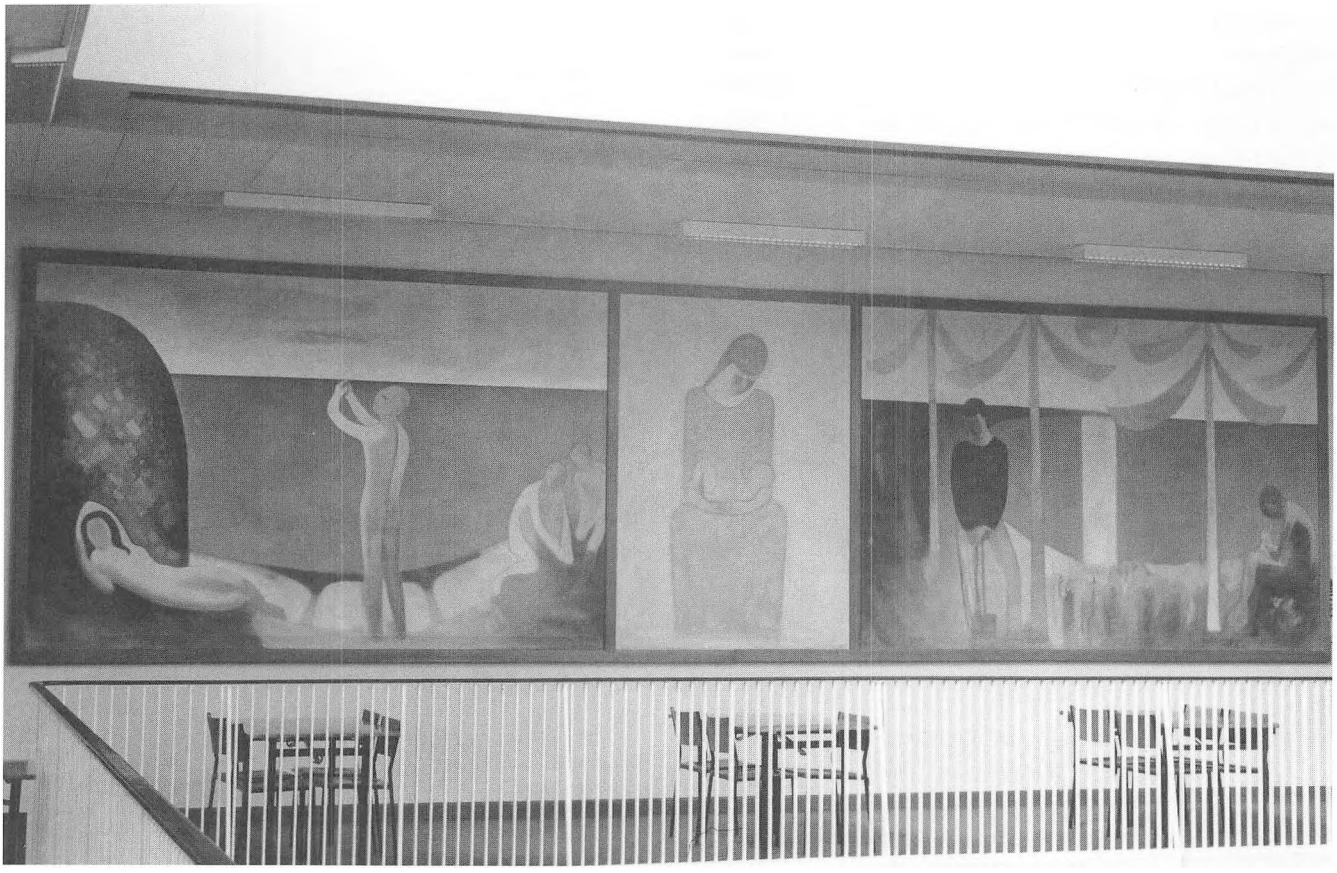

Fig. 1. Niels Lergaard: »Livet«, 1946-47, olie på lærred, tredelt: midterfeltet: 235 × 361 cm, sidefelter: 235 × 166 cm. Maleriet hænger på Esbjerg Statsskole og er en gave fra Ny Carlsbergfondet. Foto: forfatteren.

Registrering af kunst i offentlig eje i Ribe Amt

Af Leo K. Jensen

I 1983 besluttede Ribe amts Museumsråd at iværksætte en undersøgelse af offentligt ejede kunstværker i amtet. Al den kunst, som ikke henhørte under de egentlige museer, skulle registreres i de kommende år og, som det senere blev til, tillige affotograferes.

Initiativet udgik fra Statens Museumsnævn, som gerne så intentionerne i en kommende museumslov (lov nr. 291 af 6.6.1984) ført ud i livet også i amter og kommuner. Ifølge loven skulle museernes registranter over egne samlinger med tiden indberettes til et nyoprettet centralt register for kunstværker, det såkaldte Kunst Indeks Danmark (KID). Hvis kommuner og amter på tilsvarende vis indberettede deres registranter til KID, ville man efterhånden få opbygget et register, som slutteligt ville komme til at omfatte al offentligt ejet kunst i det ganske land.

Det er ikke svært at forestille sig de perspektiver, der herved åbner sig for kunsthistorisk og anden forskning.

Ribe amts Museumsråd tog handsken op og projektet »Registrering af kunst i offentlig eje i Ribe Amt« løb af stabelen i efteråret 1984.

Projektet blev påbegyndt den 1. november 1984 af mag. art. Kirsten Agerbæk. Hun startede registreringen i Ølgod kommune, som hun gjorde færdig. Herefter nåede hun et par institutioner ind i Grindsted kommune, inden hun pludseligt døde først på året i 1985.

I efteråret 1985 overtog jeg projektet, som herefter kørte nogle hektiske måneder hvert af de følgende år. Da det blev afsluttet den 15. december 1990 manglede endnu Ribe kommune at blive registreret.

Men kassen var tom og trods ihærdige anstrengelser lykkedes det ikke at fylde mere i den. Derfor besluttede vi at betragte projektet som færdiggjort, og med 13 ud af amtets 14 kommuner registreret kan man vel også sige, at projektet er så nær det fuldkomne som muligt – når det nu ikke kan være anderledes.

Projekt »Registrering af kunst i offentlig eje i Ribe Amt« kørte altså fra efteråret 1984 til slutningen af 1990. Det svarer til seks arbejdsperioder af hver nogle måneders varighed. Som helhed blev projektet fuldført på 24 måneder (fig. 2).

I løbet af disse 24 måneder er der blevet gennemgået 13 kommuner med 241 yderst forskelligartede institutioner. 4946 kunstværker er blevet registreret og affotograferet.

Hovedoversigt

	Kommune	Antal institutioner	Antal værker
A)	Ølgod	14	92
B)	Grindsted	20	419
	Billund	10	340
	Vejen	21	264
	Brørup	10	103
	Holsted	7	37
	Helle	8	57
	Bramming	12	114
C)	Varde	26	514
	Blåvandshuk	4	60
	Blaabjerg	6	116
	Fanø	6	55
D) E) F)	Esbjerg	97	2775
I alt	13	241	4946

Fig. 2. Oversigten viser de besøgte kommuner, med antal besøgte institutioner, med antal registrerede kunstværker.
Oversigten dækker de seks arbejdsperioder, som registreringen samlet har strakt sig over:
A) 1.1.1984 til ca. 1.2.1985 B) 1.11.1985 til 20.6.1986
C) 15.2.1987 til 31.5.1987 D) 15.2.1988 til 11.6.1988
E) 1.9.1989 til 18.12.1989 F) 15.9.1990 til 15.12.1990
I alt ca. 24 mdr. fordelt over finansårene 1984 til 1990.

Registreringsarbejdet havde som sin væsentligste baggrund nogle forskningsmæssige visioner. Denne side af sagen har vi imidlertid måttet stille i bero af økonomiske årsager. Der kunne ellers stilles en række særdeles spændende spørgsmål til undersøgelsen, som kunne gøre os klogere på de omstændigheder, som kunsten lever under og har levet under i lokalsamfundet.

Et par eksempler: Hvordan forholder det sig med de lokale kunstnere? Hvem er de egentlig? I hvilken udstrækning bliver de brugt? Eller – er det indtryk rigtigt, at det over en bred front er Tordenskjolds soldater, der bliver købt ind af? En 30 til 40 anerkendte landskunstnere, som breder sig tæt og jævnt ud over hele amtet. For hvis det er tilfældet, er kedsommelighedstærskelen snublende nær og oplevelse på vej til at blive erstattet af ligegyldighed.

Allerede fra begyndelsen blev det klart, at arbejdet ikke kunne indskrænkes til blot en saglig og nøgtern registrering af det foreliggende materiale. I forlængelse af den faktiske registrering rejste der sig næsten altid spørgsmål af bevaringsmæssig og pædagogisk art, som det var væsentligt for institutionerne at få nogle reaktioner på.

Bevaringen af kunstværkerne er mange steder et problem. Det kan skyldes ligegyldighed eller manglende viden. Men et »besøg udefra« får ofte institutionerne til at gå sig selv efter i sømmene for at finde ud af, hvad man egentlig har af kunstværker, og hvor de befinder sig. Det har ind imellem afsted-

Numerisk opdeling i institutionstyper med gennemsnitligt antal værker

	Institutionstype	Antal institutioner	Antal værker	Gennemsnitlige antal værker
I	Rådhuse	13	498	38,3
II	Biblioteker	18	261	14,5
III	Uddannelsesinstitutioner			
	a) folkeskoler	75	1156	15,4
	b) andre udd.inst.	29	1179	40,7
	(heraf gymnasier	5	539	107,8)
IV	Sygehuse og tilkn.inst.	9	584	64,9
V	Ældreinstitutioner	50	704	14,1
VI	Sociale og/ell. pædagog. behandlingsinst. m.v.	14	134	9,6
VII	Andre institutioner	26	198	7,6

Fig. 3. I denne opstilling vurderes de enkelte institutionstyper nøjere. På tværs af kommuneskel tælles de forskellige institutioner og deres respektive samlinger sammen inden for de 7 hovedtyper (kolonne 2 og 3), og det gennemsnitlige antal værker pr. type kan herefter bestemmes (kolonne 4).

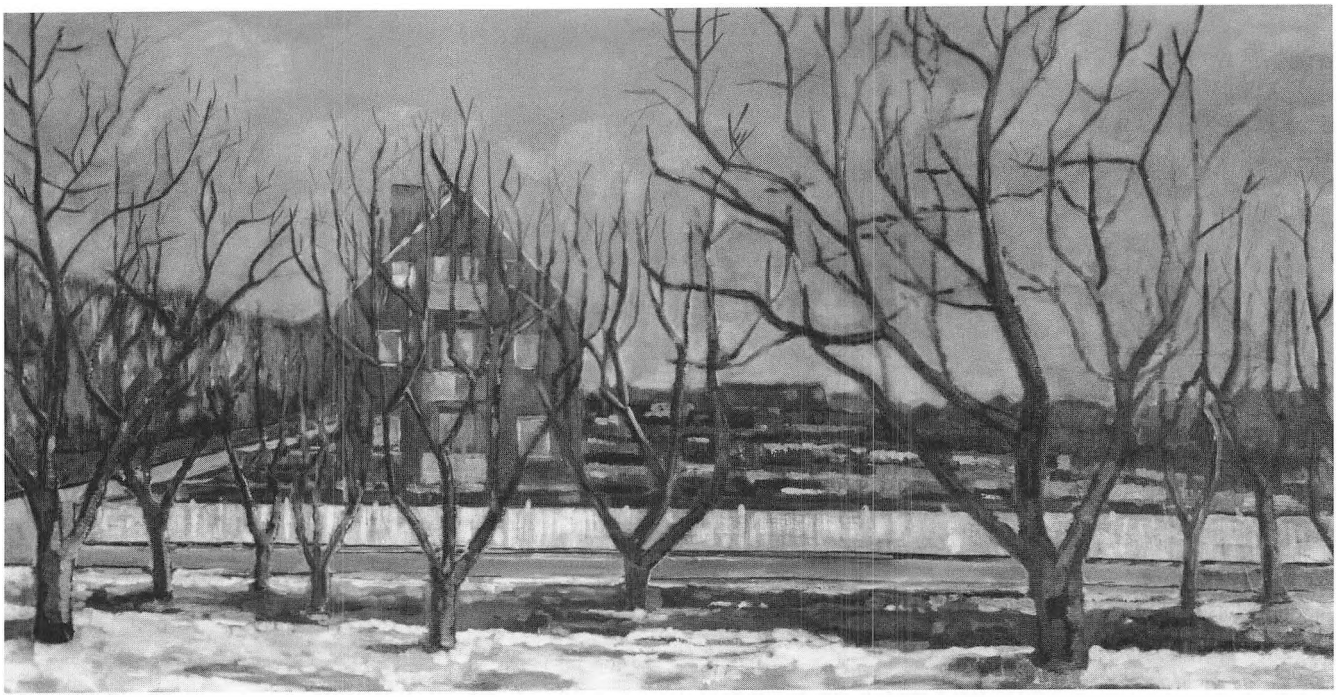

Fig. 4. Et maleri uden titel af Anker Nielsen, olie på masonit, 77 × 148 cm, gave fra kunstneren til Brørup Skole, hvor han tidligere var lærer. Foto: forfatteren.

kommet nogle nydelige overraskelser. Men det har i alt fald haft den gunstige virkning, at man på mange institutioner så at sige har fået samling på samlingerne.

Det største enkeltstående bevaringsproblem er, at beskadigede værker ofte lider »magasindøden«. De bliver stillet hen, bliver stående, og går til sidst mere eller mindre i glemmebogen. Årsagen til dette er for det meste tvivl om ansvar og kompetence på den enkelte institution. Altså: hvem skal huske at gøre hvad hvornår? Det er trist, at det går galt så ofte, som det vitterligt gør, da et magasinophold aldrig gør en opstået skade mindre.

Fugtighedsgrader og tyverisikring er andre spørgsmål, der ofte bliver rejst vedrørende bevaring af kunstværkerne. Her er det dog sjældent manglende ansvarlighed, der gør sig gældende, men mangel på viden og rådgivning.

Bevaring hænger naturligvis også sammen med kunstværkernes placering på de forskellige institutioner. Og her er det specielt skolerne – alle skoler – der har et nærværende problem; alene af den grund, at fysisk konfrontation mellem bruger og kunstværk altid er umiddelbart til stede. På skoler er der en række meget forskellige hensyn, der skal tilgodeses, før en ophængning bliver blot nogenlunde tilfredsstillende. Og det er desværre betegnende, at det kun sjældent lykkes at få tingene til at hænge sammen. Et stykke hen ad vejen skyldes det mangel på viden og manglende omtanke, men manglende økonomi har også sin store del af skylden.

I forbindelse med registreringen er der hyppigt givet råd og vejledning med hensyn til »teknik« og »taktik« omkring placeringen af de enkelte kunstværker. Denne udadvendte, pædagogiske side af projektet har efter de mange positive reaktioner at dømme været en værdifuld hjælp, ikke blot som en kontant her og nu hjælp, men også som igangsætter og inspiration til at se det sædvanlige i nye og inspirerende sammenhænge.

Bevaringstilstanden på de mange samlinger ud over amtet kan karakteriseres som nogenlunde tilfredsstillende, men heller ikke mere. Og så må der ovenikøbet tilføjes et ENDNU! For det er tydeligt, at der op igennem 80'erne er sket en forringelse af den almene bevaringstilstand. Samlingerne bliver, som tiden går, mere og mere flossede i kanterne af mangel på pleje.

Denne mangel på pleje falder karakteristisk nok sammen med mangelen på økonomiske ressourcer. I løbet af 80'erne er det blevet beklagelig kutyme, at den økonomiske støtte til udsmykningsformål er blevet meget mindre eller måske helt faldet bort. Specielt stat og kommune er syndere i den henseende, og det kan generelt ses på bevaringstilstanden af kunstværkerne på de statslige og kommunale institutioner. Bortset fra selvfølgelige variationer står det i bred almindelighed bedre til på amtsinstitutionerne. Og det er da også betegnende, at amtet (endnu!) yder årlige beløb til udsmykningsformål på dets institutioner.

Mange samtaler med medarbejdere rundt om på institutionerne bekræfter, at problematikken er reel. Interessen er ikke, hvad den har været. Og bag denne beklagelige kendsgerning ligger en såre vel-

kendt psykologisk mekanisme. Når der ikke længere er penge at forvalte, daler interessen, engagementet og påpasseligheden.

Da værdien af den totale bestand af kunstværker på de kommunale, amtslige og statslige institutioner i Ribe amt beløber sig til mange millioner kroner, burde en sådan forringelse af bevaringstilstanden naturligvis ikke kunne accepteres. Men det viser sig, at hvis der ikke længere er penge at administrere, så går følgende proces (ofte) i gang: Interessen svinder (ofte), opsynet mindskes (ofte), de i forvejen uundgåelige skader af forskellig art på værkerne bemærkes (måske) ikke længere – og en normal slitage bliver (måske) i sidste instans til uoprettelige skader og magasindød.

Det er min erfaring, at blot et nogenlunde rimeligt årligt beløb, afsat direkte til udsmykningsformål på de enkelte institutioner har en gavnlig virkning. Både med hensyn til bevaringen af de allerede eksisterende kunstsamlinger og for den mere almene kunstinteresse i det hele taget.

Eller sagt på jævnt dansk: det kan betale sig – både på kortere og længere sigt. Og det er jo reelt småpenge, det i denne forbindelse drejer sig om.

Leo K. Jensen, mag.art., Silkeborg.

Fig. 5. Anker Hoffmann: »Liggende Kvinde« fra 1965/66. Skulptur i granit i Arnbjerganlægget, Varde, indkøbt af Varde kommune. Foto: forfatteren.

Varde Artillerimuseum

Af Ole Faber og Mariann Ploug

Siden 1953 har Sønderjyske Artilleriregiment været fast garnisoneret i Varde, der fra 1974 yderligere har været hjemsted for Hærens Artilleriskole. I forening udgør de militære institutioner på Varde Kaserne byens suverænt største arbejdsplads. Allerede i 1970'erne opstod derfor helt naturligt tanken om en historisk artillerisamling i Varde, og tidligt i 1980'erne foreslog man fra militær side, at Varde kommune oprettede et artillerimuseum i byen. Trods udbredt velvilje og betydelig interesse for sagen fandt man dog ikke mulighed for at fremskaffe det økonomiske grundlag for en sådan institution. På Varde Kaserne arbejdedes imidlertid videre med ideen, og i forbindelse med Artilleriets 300 års jubilæum i 1984 kunne man åbne en udstilling i et 200 m^2 stort lokale på selve kaserneområdet. Denne samling tjente først og fremmest til at give de værnepligtige en fornemmelse af sammenhængen med fortiden, men udstillingen besøgtes også af mange skoleklasser og interessegrupper.

For at lette adgangen og samtidig skabe plads til en mere repræsentativ udstilling har der helt fra museets start været et udtalt ønske om at flytte udstillingen fra kaserneområdet til en mere central beliggenhed i selve Varde by. Efter en række forhandlinger nedsattes derfor et arbejdsudvalg med repræsentanter for Sønderjyske Artilleriregiment, Varde kommune og Varde Museum. Resultatet af denne gruppes arbejde var en rapport, der i september 1990 afleveredes til Varde kommunes kulturudvalg. Heri redegjordes for aspekterne ved en evt. udflytning af det allerede eksisterende artillerimuseum. Man fremkom i den forbindelse med et konkret forslag, idet der henvistes til en velegnet industribygning på den gamle stålværksgrund nær bymidten. Efter behandling af sagen i diverse kommunale udvalg samt endelig i byrådet erhvervede Varde kommune i slutningen af 1991 det pågældende industrikompleks. Samtidig planlagde man en istandsættelse og indretning i løbet af 1992, således at museet kunne stå færdigt til turistsæsonen 1993.

Det kom dog til at gå anderledes. I forbindelse med Varde bys 550 års købstadsjubilæum planlagdes en hel række forskellige aktiviteter. Da det blev meddelt, at Dronning Margrethe og Prins Henrik i den anledning ville gæste byen i 1992, fandt byrådet, at det ville være en markant begivenhed, hvis man kunne åbne det nye artillerimuseum i forbindelse med regentparrets besøg. Man besluttede derfor den 21. januar 1992, at museet skulle være klar til indvielse maj samme år. En lokal sammenslutning af virksomheder inden for byggebran-

Fig. 1. Varde Artillerimuseum fremtræder som et moderne museumskompleks efter ombygningen af den tidligere stålværksbygning i 1992. Foto: Vagn Wonsbek.

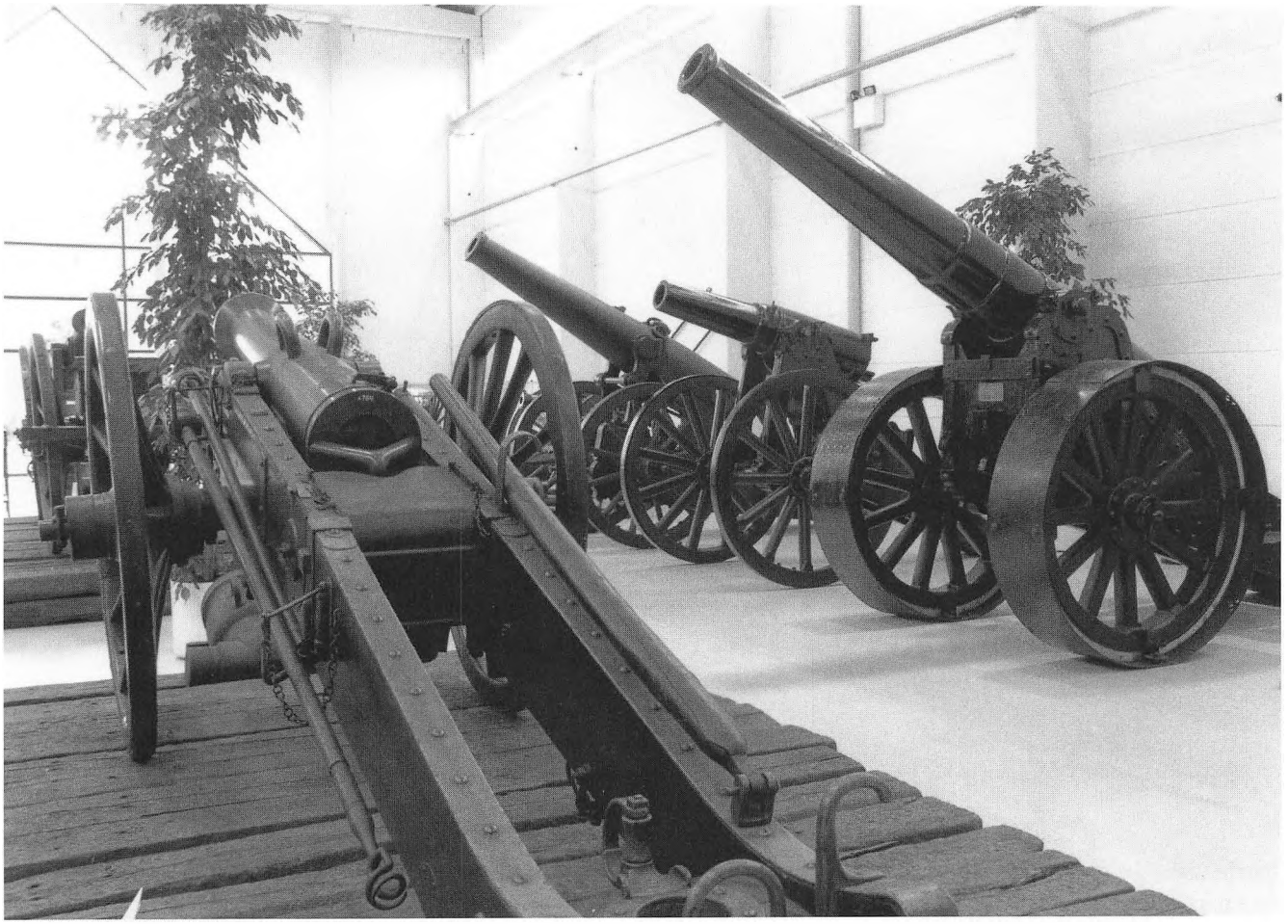

Fig. 2. Sammen med kanonerne vises ammunition og andre genstande med relation til skytset. Foto: Vagn Wonsbek.

chen, Netcon A/S, påtog sig på rekordtid at gennemføre en renovering og ombygning af det gamle fabriksanlæg, og den 8. maj afleveredes de istandsatte lokaler. I mellemtiden var en ny og udvidet museumsopstilling blevet planlagt, og i løbet af de resterende to uger indrettedes selve artillerimuseets udstilling i et nært samarbejde mellem garnisonen i Varde, Tøjhusmuseet og Varde Museum. Den 22. maj 1992 kunne det nye Varde Artillerimuseum indvies i overværelse af Dronningen og Prinsen.

Åbningsudstillingen på Artillerimuseet blev i høj grad bygget op på grundlag af det materiale, der tidligere havde stået i museumsudstillingen på Varde Kaserne. Her var en gennemgang af artilleriets historie i tekst og billeder, håndvåben, mindre løsdele som tændsatser, ammunition og måleudstyr til kanoner samt forskellige uniformer foruden en stue med møbler, der stammer fra generalstabens kontorer i København.

Generalstabskontoret blev overført til et særskilt rum med okseblodsfarvede vægge, hvor det forsøgtes at fastholde den tidligere møblering, dog tilpasset de nye forhold. De øvrige genstande, der havde stået frit fremme på kasernen, kom i montrer. Tekster og billeder blev frisket op og samlet tematisk på plancher. Og endelig blev sammenhængen mellem montrer og plancher understreget ved hjælp af klare farver. Til kanonhallen kom nogle ældre morterer og kanoner, dels som løse rør, dels monteret i lavetter, der tidligere havde stået udendørs til pynt på det militære område. Disse supplerede kasernen med nyere skyts fra tiden efter 1945, endog noget, der endnu ikke er helt ude af brug.

Fra Tøjhusmuseet blev deponeret flere ældre kanoner til belysning af de ældste skytstyper samt en del pjecer, der i sammenhæng med materiellet fra kasernen kunne vise kanonernes udvikling gennem tiderne. Endelig omfattede lånet trofæer af ældre dato samt tre udenlandske kanoner fra 2. verdenskrig.

Den permanente udstilling, der skal være museets ansigt i årene fremover, indeholder stort set de samme genstande som åbningsudstillingen. Dog har museet dels modtaget gaver, dels forøget hjemlånene fra Tøjhusmuseet og Varde Kaserne, så det nu er muligt at belyse en række emner ud over de oprindelige. Når opstillingen er afsluttet, kan man se dansk artillerihistorie fra middelalderen frem til vore dage. Kanonhallen indeholder artilleriets historie, i et andet lokale bliver artilleristens hi-

Fig. 3. De indkøbte aluminiumsskeletter til montrerne har museets håndværkere monteret med skillevægge og beklædning. Foto: Vagn Wonsbek.

storie vist. Generalstabskontoret har sit eget rum, og en samling af krigslegetøj indgår også i udstillingen. Endelig findes en mindre sal, der benyttes til særudstillinger, arrangementer og foredrag. Hertil kommer publikumsfaciliteter og en velassorteret museumskiosk.

Kanonhallen indeholder i dag forskellige typer kanoner, haubitzer og morterer i en kronologisk opstilling både fra felt-, fæstnings- og luftværnsartilleriet; den ældste er en smedejerns-bagladekanon fra ca. 1500. Hertil kommer nogle trofæer, den danske hær har erobret i kamp.

Blandt materiellet fra feltartilleriet er dels ældre pjecer fra systemerne 1687 og 1766 samt flere stykker af forskellige kalibre fra system 1834, dels nyere typer fra tiden efter 1945, som en 105 mm haubitz model 1950, der lige som en 88 mm feltkanon fra 1945 er udstillet i tableauer med mandskab i kampsituation. Fæstningsartilleriet er bl.a. repræsenteret med en Wahrendorffkanon og en Kvindekanon – skænket af danske kvinder i 1884. Fra den yngste artillerigren, luftværnsartilleriet, indgår både en 40 mm Bofors maskinkanon af svensk oprindelse, en tysk 20 mm Firling og en amerikansk 90 mm luftværnskanon i den permanente opstilling.

I forbindelse med de enkelte stykker er opsat mindre udstillingsbokse, der så vidt muligt dels indeholder ammunition, tændmidler og måleudstyr samt andet, som passer til det pågældende våben, dels ved hjælp af tekst og billeder beskriver under hvilke forhold, dette har været i funktion. Udstillingsboksene har rødt, spidst tag og form, næsten som et skilderhus. Farverne markerer den kronologiske orden svarende til de større udstillingsbokse i det tilstødende rum med artilleristens historie.

Som indledning til fortællingen om soldaternes forhold gennemgås artilleristernes organisation og historie. De ældste uniformer findes kun gengivet på billeder, mens uniformerne fra slutningen af 1800-tallet beklæder en gruppe figurer i generalens kontor. Dette tableau er begyndelsen på en kronologisk række af opstillinger med korrekt uniformerede soldater i tidstypiske situationer. Sammen med hver uniformsmodel vises den personlige udrustning som våben og kogekar. Andet materiel, det være sig måleinstrumenter og tabeller, findes også og kan som kommunikationsudstyrets udvikling følges fra boks til boks.

Fem udstillingsbokse er bygget op med soldaten i den centrale montre. I den første står den mørkeblå uniform, der som type kom frem i 1850, og sammen med den fortælles om artilleriet i slutningen af 1800-tallet. Den grå uniform, der kom i brug fra 1916, er i næste montre repræsentanten for perioden 1900-1943, og den khakifarvede battle-dress-uniform, som blev indført efter krigen, bærer i den tredie montre historien fra 1945-1960.

De to sidste montrer omhandler i fællesskab tiden fra 1960 til i dag, og her er der to figurer i hver montre, dels en soldat i kampuniform model 1958

og en feltpræst i 1959-uniform, dels en officer i uniform fra 1969 samt en artillerist i kamp- og tjenesteuniform model 1984.

De store bokse er næsten kubeformede og har ligesom de mindre i kanonhallen et rødt, spidst tag. Uniformerne har givet inspiration til de øvrige farver. Således er montre I blå, montre II grå, montre III khakifarvet og montre IV og V to grønne farver. De røde tage er karmoisin-røde, artilleriets våbenarts farve.

Krigslegetøjet har sit eget afsnit, dels med skiftende tiders soldaterfigurer dels med opstillinger af militære enheder og kampscener i tableauer. I modsætning til selve museet, der kun arbejder inden for artilleriet, omfatter denne afdeling alle våbenarter, og selv udenlandske modeller kan finde plads i udstillingen.

I en garnisonsby kan man tænke sig særudstillinger af mange typer. 1993 bød på en helt aktuel opstilling med fotografier af de danske FN-soldater på arbejde i Kroatien, men der var også en privat samling af blyskibe og en udstilling med malede tinsoldater, delvis i diorama-kasser. Fremover kunne nye undersøgelser give mulighed for særudstillinger med temaer om, hvordan livet er for soldatens familie, når han er i krig, hvordan dagligdagen ser ud under krigen eller fortællinger om krigsskæbner for soldaten og familien set ud fra bevarede breve.

Både krigslegetøjet og de sidstnævte temaer, der arbejder med den civile side og ikke den militære, vil formentlig tiltale en stor del af de besøgende kvinder, der helt klart ikke er specielt interesserede i kanoner.

Vi har ovenfor set, hvorledes ældre og stærkt nedslidte industrilokaler kan omdannes til en moderne og yderst funktionel museumsinstitution. Med det nye specialmuseum for artilleriet i Danmark fik Varde by ikke blot en attraktion for såvel lokalbefolkning som turister, men også et smukt bygningskompleks, der langt ud i fremtiden vil være med til at markere den gamle købstads profil.

Ole Faber, museumsinspektør, Varde Museum.
Mariann Ploug, museumsinspektør, Varde Museum.

Riberfisk

Af Poul Holm

Fiskerkonen og -manden på fig. 1 blev tegnet af Johannes Meyer i 1650 som staffagefigurer til hans kort over Slesvig-Holsten. De er nogle af de ældste troværdige portrætter af fiskerfolk. Konen med torsk på hovedet kan vi næsten høre råbe »friiiske fiisk«.

Ellers var fisken på den tid sjældent frisk. Kun hvis man var heldig at bo inden for en halv dagsrejse (20 km) fra kysten, kunne man håbe af og til at se friske fisk på bordet – eller hvis der var godt fiskevand i åen. Langt det meste af fisken blev spist tørret og/eller saltet.

Ribe var landets største fiskemarked på Meyers tid. Allerede i 1200-tallet havde Ribe et fiskemarked, og i 1478 var der firs søfolk i byen, der »nærer oc bierger sig med skibmandtzskab andten med fiskeri eller annerlunde«.[1]

Kongen var den største enkeltopkøber på ribermarkedet. Alene til Christian IVs kroningsfest blev der sendt 40.000 fladfisk, 40.000 kuller foruden 500 rokker, 200 store torsk og 200 langer til hoffet.

I 1602 kunne Ribe eksportere omkring 1.200.000 skuller (fladfisk) til Hamburg. Fiskerbådene hørte hjemme på vadehavsøerne og i Ho Bugt, men fortoldede i Ribe inden eksport. Mange af bådene var delvis ejet af købstadsfolk. Ved siden af den søværts transport blev der solgt store mængder ned i det slesvigske område. Desværre har vi ikke tal for dette salg.

Der var god efterspørgsel på fisken. I middelalderen var der to fastedage om ugen, onsdag og fredag. Mellem fastelavn og påske var der langfaste, og i alt var der ca. 180 fastedage om året. På disse dage skulle man rense sin krop ved afholdenhed, og man måtte ikke spise kød. Men fisk var tilladt, og fiskesalget fik et enormt omfang.

Ved begyndelsen af 1500-tallet var fiskesalget på sit højeste i det katolske Europa. Det gav baggrund for en hurtig udvikling af fiskeredskaberne. Langlinen blev kendt overalt i Nordsølandene. Det er et redskab med flere hundrede kroge, der sættes på en kilometerlang line. Langlinen er et effektivt instrument, der fortsat er i brug i dag til torskefiskeri.

Fig. 1. Fiskerpar. Efter Johs. Meyer 1650.

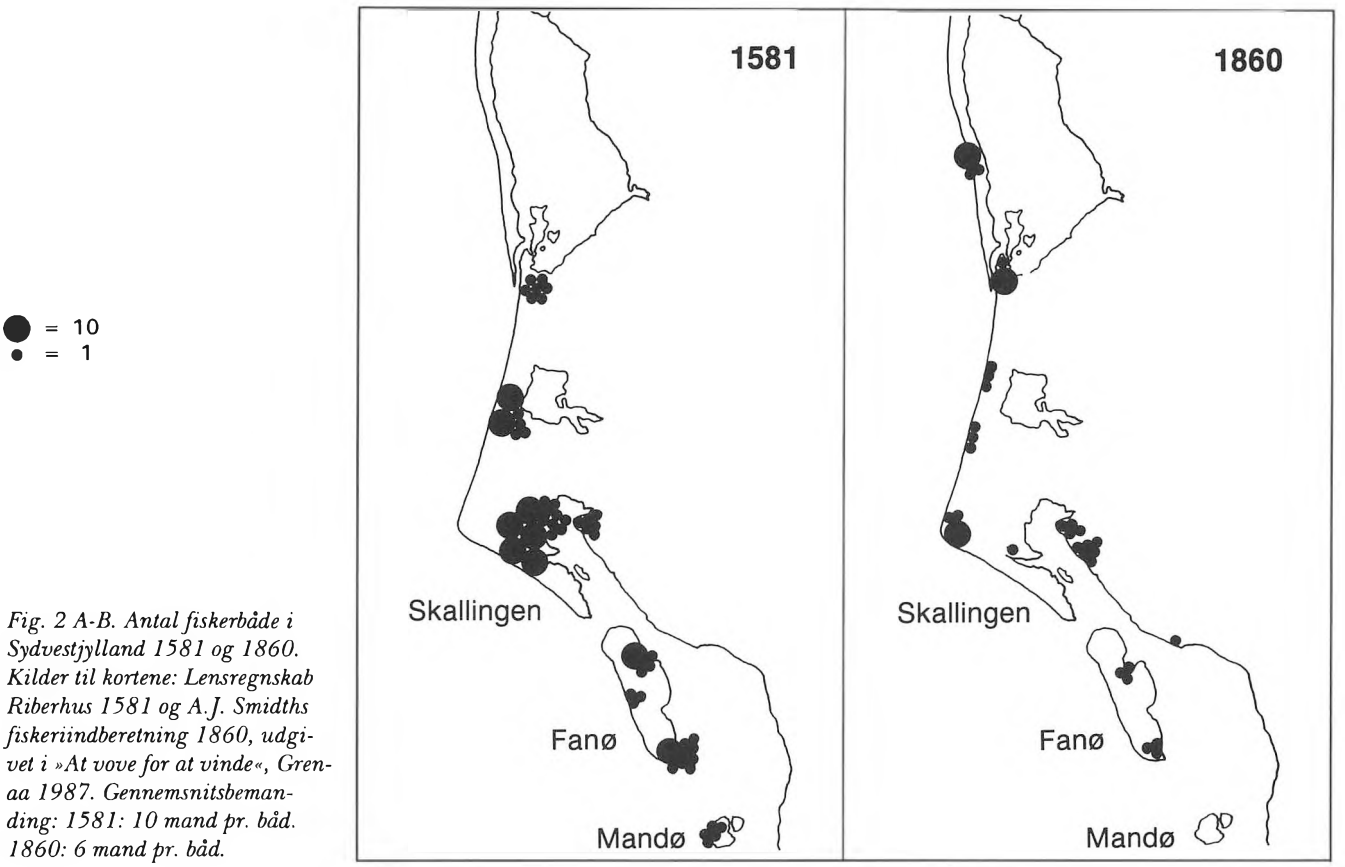

Fig. 2 A-B. Antal fiskerbåde i Sydvestjylland 1581 og 1860. Kilder til kortene: Lensregnskab Riberhus 1581 og A.J. Smidths fiskeriindberetning 1860, udgivet i »At vove for at vinde«, Grenaa 1987. Gennemsnitsbemanding: 1581: 10 mand pr. båd. 1860: 6 mand pr. båd.

Langlinen blev udviklet af baskiske fiskere, og den kom til os via flamlændere i Belgien. I begyndelsen af 1500-tallet kulminerede det flamske fiskeri på Dogger Banke og ved Jylland. Fra deres fiskeri kender vi ordet for store torsk: kabliau. Selve ordet »bakke« er sikkert også kommet til os via dem, »bak«, et trug til liner og kroge.

Fra Flandern bredte bakkefiskeriet sig op i Vadehavet til det store fiskerleje Sønderside på Skallingen, hvorfra der var et godt kullerfiskeri. Det foregik sikkert ude omkring Horns rev, hvor Hjertings fiskere endnu så sent som omkring 1900 drev deres fiskeri.

Sønderside besøgtes af udenlandske fiskere og købmænd i så stort tal, at Ribe-købmænd flere gange protesterede mod konkurrencen. Der omtales såvel hollændere og tyskere som nordmænd og svenskere på stedet.

På kortet (fig. 2 A) har vi optalt antallet af både, der var aktive i linefiskeriet i 1581. Det var store skibe med 10-12 mands besætning, der førte råsejl og sidesværd. Hvis Sønderside havde 600 fiskere, var der lige så mange esepiger. Fiskeriet gav desuden arbejde til daglejere, handelsfolk, saltere, prostituerede og ølsvende. I alt kom lejet måske op på halvandettusinde mennesker i sæsonen. Det nærliggende Vesterside rummede yderligere måske 500 personer. Ikke noget under, at kronen havde svært ved at styre begivenhederne og måtte oprette et særligt birketing for fiskerlejerne i 1572.

Fiskeriet var imidlertid i stærk tilbagegang. I 1581-82 var der 151 fiskerbåde i det sydvestjyske, 1626-27 var der 115, og i 1642-43 kun 80. Udførselen faldt på samme måde. I 1616 gik der søværts fra Ribe til Hamburg 736.000 og i 1624 544.000 skuller.

300 år senere var det vestjyske fiskeri sygnet hen til næsten ingenting. Det andet kort (fig. 2 B) viser, at fiskeriet fra fiskerlejerne ved Skallingen næsten helt var ophørt omkring 1860. Det kendte fiskeri ved Nymindegab kunne slet ikke måle sig med fortidens storhed. Hvad var der sket?

Årsagerne til tilbagegangen er omdiskuteret. Nogle historikere mener, at der var tale om en økologisk katastrofe, da fiskeriet overalt i Norden synes at være gået tilbage på denne tid.

Andre peger på økonomiske årsager. Mens Norden gik tilbage, gik Hollands fiskeri nemlig frem. Holland producerede i 1600-tallet op mod to millioner tønder sild om året. Det var enorme mængder. Til sammenligning anslås det berømte sildefiskeri i Øresund kun at have udgjort en tiendedel eller 200.000 tønder på højdepunktet.

Ikke nok med at de hollandske sild slog bunden ud af markedet. De var også bedre konserverede end de danske i god lage og i tønder af bøgestave. Derfor blev der betalt bedre for de hollandske end de danske sild.

Men den på langt sigt vigtigste ændring var nok, at folk havde fået andre kostvaner. Reformationer-

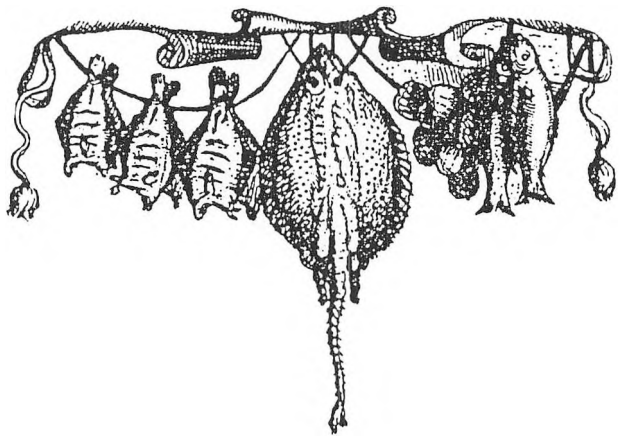

Fig. 3. Fra venstre: tørrede flyndere, rokke, østers, kuller. Efter Johs. Meyer 1650.

ne i Nordeuropa 1525-35 medførte, at protestanternes opfattelse af den rette gudsdyrkelse vandt frem. Protestanterne troede ikke på renselse af kroppen gennem fastedage, men ville alene lutre sjælen. Hvad de troende spiste, var en privatsag. Kød var altså tilladt hele året. Det var nok mere teori end praksis for de fattige, for hvem hver dag var en grøddag. Men adel, købmænd og velbeslåede håndværkere og bønder omlagde deres spisevaner. Det medførte prisfald på fisk.

Hvis vort fiskerpar ser lidt fattige ud, var det med god grund. De danske fiskere oplevede to hundrede år med tilbagegang efter 1650. For Ribe kom fiskehandelens tilbagegang oven i de andre katastrofer som pest og plyndringer ifølge på svenskekrigene. De vestjyske kyster og Ribe gik tilbage befolkningsmæssigt og økonomisk i forhold til resten af landet.

De store sæsonfiskerlejer på Vestkysten forsvandt. Fiskerne blev opsuget i landbruget eller måtte vandre omkring som tiggere. De store skibe blev erstattet af mindre, enmastede både. Mandskabet ombord blev halveret til seks mand.

Udviklingen er med andre ord ikke altid lig med vækst og fremskridt. Tilbagegangen blev først vendt, da bygningen af Esbjerg Havn og jernbanen omkring 1870 nedsatte transporttiden. Nu kunne frisk fisk nå frem til den voksende købedygtige befolkning i de danske og tyske byer. Det var havnen og togene, som trak det vestjyske fiskeri ud af stagnationen. Med snurrevoddet kom der fremgang for vestjyske fiskere. Men det er en historie, der hører Esbjerg og ikke Ribe til.

Poul Holm, museumsinspektør, Fiskeri- og Søfartsmuseet.

NOTER

1. Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen, I, udg. C. Nyrup, København 1899-1900, s. 751-755.

LITTERATUR

Ole Degn: Rig og fattig i Ribe I-II. Aarhus 1981.
Poul Holm: Hjerting – en maritim landsby midt i verden, 1550-1930. Esbjerg, 1992.
Poul Holm: Havnene før havnen, ca. 1200-1867. Esbjerg Havn 1868-1993, red. Morten Hahn-Pedersen = Sjæk'len 1992. Esbjerg 1993, 9-40.
H.K. Kristensen: Gamle sydvestjyske fiskerlejer. Skrifter udg. af Historisk Samfund for Ribe Amt 1. Varde 1965.

Jernudvinding i Snorup i tiden 1.-7. århundrede

Af Lene B. Frandsen og Olfert Voss

Gennem næsten 2000 år, i løbet af jernalderen og middelalderen, er meget af det jern, der blev brugt her i landet, blevet fremstillet af myremalm og trækul.

Myremalmen er dannet, ved at jernforbindelser, der er vasket ud af højere liggende grus og sandlag, er aflejret i lavere liggende områder som enge og moser. Det sker over hele landet, men særlig i Vest- og Sønderjylland er og har der været store myremalmsforekomster, der er den ene af forudsætningerne for den store jernproduktion, der har fundet sted det meste af det 1. årtusind e. Kr.

Den anden forudsætning er tilstedeværelsen af skovarealer til trækulsbrænding, idet der til jernproduktionen er medgået store mængder trækul. Man har ment, at dette førte til, at heden bredte sig på de fældede skovarealer. Noget sikkert bevis for, at det er gået sådan til, har vi ikke endnu. Efter al sandsynlighed er trækullet blevet lavet af de forholdvis tynde stammer eller stænger, 5-12 cm i diameter, som voksede i stævningsskove, dvs. skove, som blev fældet hvert 20. år[1], og som foryngedes ved stubskud.

Undersøgelser af jernudvindingspladser giver ikke lejlighed til at gøre fine oldtidsfund af smykker, våben eller lerkar. Man finder kun slagger, der er affald fra jernudvindingen (fig. 1). De manglende genstande og dermed de manglende muligheder for at bestemme slaggernes alder førte til, at arkæologerne før i tiden ikke gjorde nogen større indsats for at undersøge forekomsterne af jernslagger.

Det blev amatørarkæologer som lærer Rasmus Mortensen fra Lindeballe nord for Billund, der i 1917 begyndte at studere forekomster af jernslagger, – et arbejde, der i 1940 blev afsluttet med bogen Jysk Jærn, der indeholder oplysninger om 145 lokaliteter, hvor der er gjort slaggefund eller andet med tilknytning til jerntilvirkning. De fleste af Rasmus Mortensens slaggefund er fra Vestjylland og Sønderjylland. Samtidig med Rasmus Mortensens slaggefund opsporede en anden, lærer H. C. Frydendahl fra Espe på Fyn, også jernslagger, først og fremmest på Fyn, men i 1927 undersøgte han en jernudvindingsplads i Grimstrup. Fra ca. 1920 foretog Niels Nielsen studier af jernudvindingen i Jylland og blev i 1924 dr.phil. på afhandlingen »Studier over jærnproduktionen i Jylland«.

I 1949 blev man klar over, at det radioaktive kulstof, som findes i alle levende organismer, kunne danne grundlag for en ny dateringsmetode, C14, der bl.a. kunne datere det trækul og den forkullede halm, som hyppigt findes i forbindelse med jernslaggerne. Dette medførte, at også museernes arkæologer så småt begyndte at interessere sig for jernudvindingsslaggerne, og i 1960'erne begyndte man at opspore Rasmus Mortensens gamle pladser. I 1960 blev der i Drengsted nord for Tønder udgravet nogle slaggegrubeovne, hvilket resulterede i en fuld-

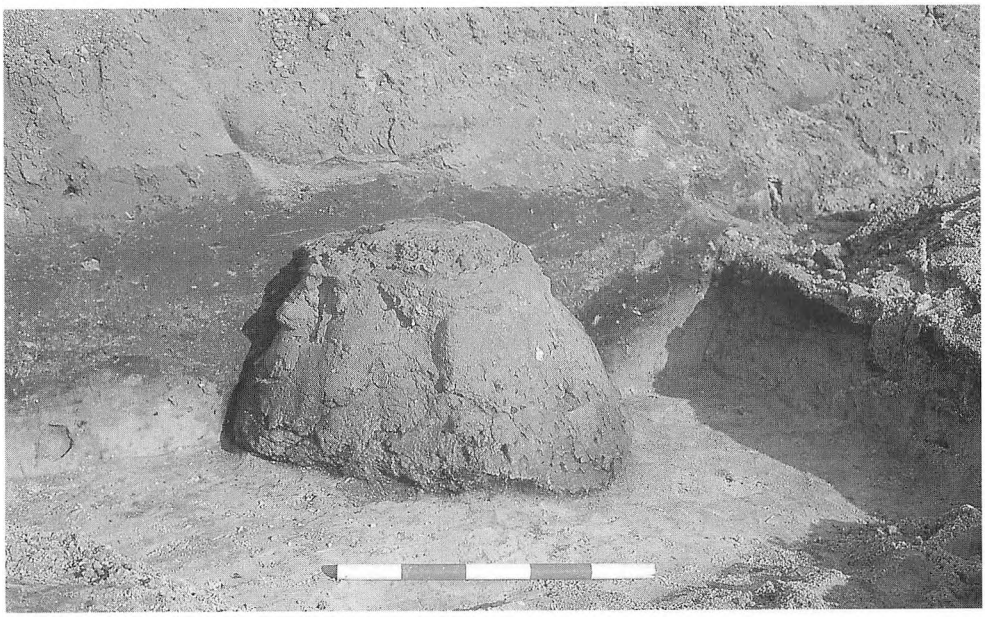

Fig. 1. Slaggeblok under udgravning. Foto: Lene B. Frandsen.

Fig. 2. Udgravningsplan over jernudvindingspladsen i Snorup med de 171 ovne. Tegning: Olfert Voss.

stændig ny rekonstruktion af disse anlæg[2] og en C14 datering til yngre romersk jernalder.

Det blev en af Rasmus Mortensens gamle pladser »Snorup«, der kom til at danne rammerne om den hidtil største arkæologiske undersøgelse af ikke en, men et helt kompleks af jernudvindingspladser. Snorup ligger mellem Varde og Ølgod i Tistrup sogn. Området er let kuperet, gennemskåret af Snorup bæk og Linding å, langs hvilke der er udstrakte vådområder. Det er uden tvivl herfra, myremalmen er hentet.

Olfert Voss indledte arbejdet i Snorup i 1965, hvor der i samarbejde med Niels Abrahamsen, Geofysisk Institut, blev foretaget en magnetometeropmåling af et område på 20 × 20 meter. I dette

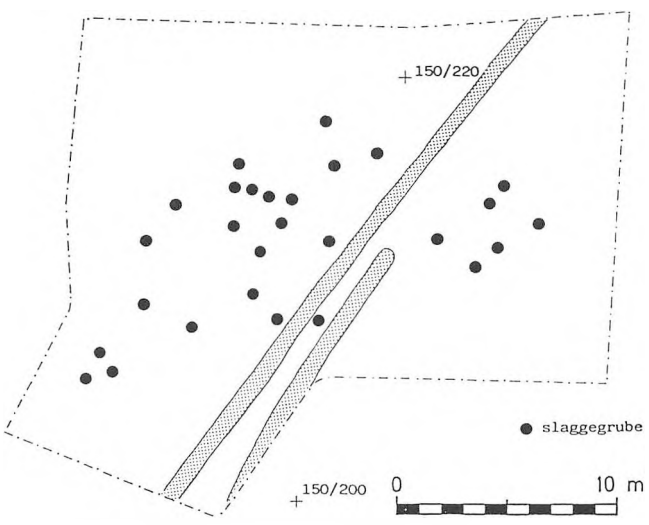

Fig. 3. Udgravningsplan over jernudvindingspladsen i Snorup med de 28 ovne. Tegning: Olfert Voss.

område blev der året efter udgravet 8 slaggegruber. I de følgende år besøgtes Snorup gentagne gange, og der blev registreret flere og flere pladser. Man blev samtidig klar over, at flere af jernudvindingspladserne var truet, idet slaggeblokkene i stadig stigende grad blev fjernet ved markarbejde.

I 1986 blev der bevilget penge til en prøvegravning. Denne førte til afdækningen af 32 slaggegruber, et jernbarredepot, en trækulsmile, 4 grave og en hustomt. Jernudvindingsdelen af denne lokalitet færdigudgravedes i 1989, og det viste sig, at pladsen indeholdt ialt 171 slaggegruber (fig. 2). Samme år blev der afdækket en jernudvindingsplads med 28 slaggegruber (fig. 3) og gravet søgegrøfter på endnu 3 lokaliteter, der alle indeholdt slagger. Især en af pladserne var truet, idet slaggeblokkene her stak højt op i pløjelaget, og ejeren havde allerede fjernet en del blokke. Denne plads blev valgt som emne for en total udgravning, hvilket viste sig at være en større mundfuld end først beregnet. I 1990 blev der afdækket 230 slaggegruber uden at pladsen var afgrænset. I 1991 afdækkedes yderligere 570 gruber, og selvom der endnu kan gemme sig enkelte i periferien og i de tætte koncentrationer, synes pladsens afgrænsning nu at være fundet. Antallet af slaggegruber er 800 (fig. 4). Ved siden af arbejdet på hovedpladsen i 1991, blev der lavet søgegrøfter på yderligere fire pladser, der alle gav fund af slaggegruber.

I februar 1992 foretog Tatyana Smekalova, Institut for Geofysik, St. Petersborg, magnetometermåling på markerne umiddelbart vest og øst for hovedpladsen. Jernslaggerne i jorden giver anledning til ganske små lokale ændringer i styrken af jordens

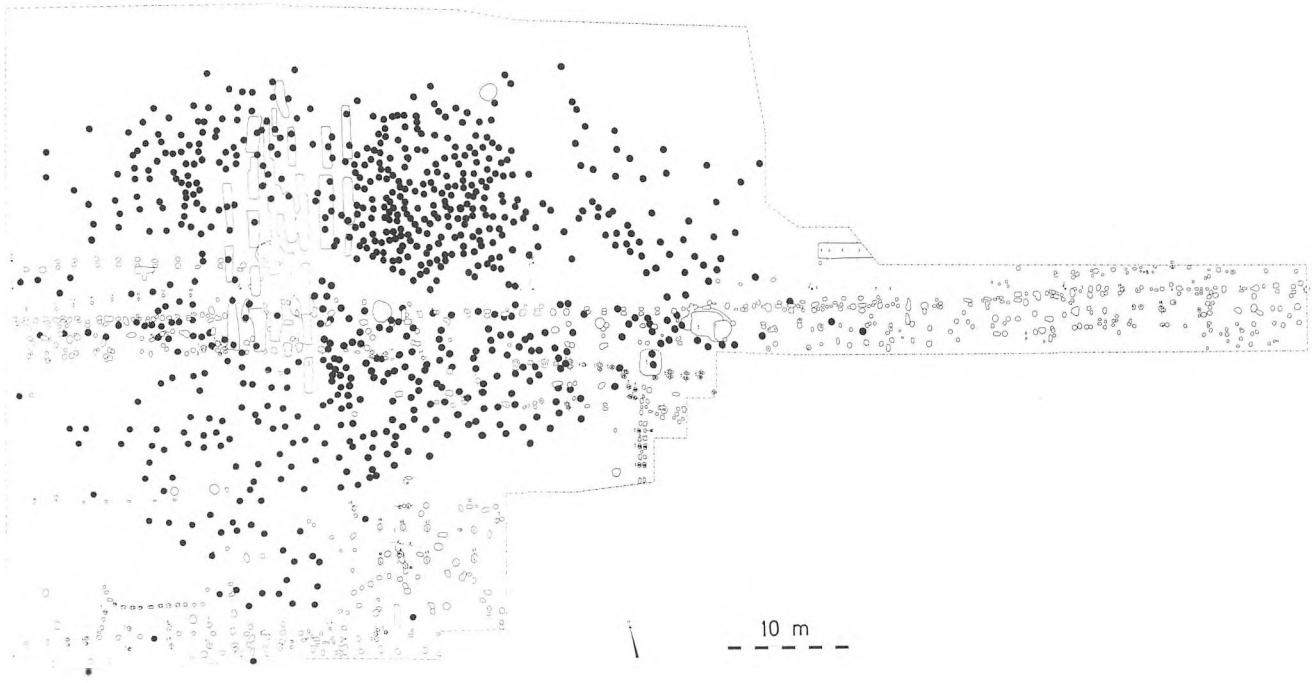

Fig. 4. Hovedpladsen med de 800 ovne og bebyggelsessporene markeret. Tegning: Lene B. Frandsen.

magnetfelt. Efter en kortlægning af disse variationer kan man, når målingerne bliver foretaget tilstrækkeligt tæt, aflæse placeringen af hver enkelt slaggegrube. Kortet over området vest for den store plads viser, at der her er ca. 300 slaggegruber fra jernudvindingsovne.

Det er meningen senere at foretage udgravninger, dels for bedre at kunne vurdere magnetometeropmålingen, dels for at få materiale til nogle C14 dateringer.

Indtil videre er der i Snorup lokaliseret 23 jernudvindingspladser inden for et område på 500 × 700 meter (fig. 5), idet vi går ud fra, at hovedpladsen med de 800 slaggegruber dækker over 5 udvindingspladser. Det er hensigten gennem fortsatte udgravninger og ved opmåling med magnetometer, at få klarlagt, hvor mange jernudvindingspladser, der er i Snorup, og hvor mange slaggegruber hver enkelt plads dækker over. Der er indtil nu kortlagt 1400, men vi regner med, at det samlede antal er mindst 2000.

De undersøgte jernudvindingspladser i Snorupområdet består af mellem 28 og 171 ovne, der har efterladt hver sin grube med slagge. Brændingen af så mange ovne på en plads er ikke foregået på en gang, men på den anden side kan der heller ikke have været et år eller mere mellem hver brænding. Fra forsøg ved vi nemlig, at sporene efter den del af ovnen, der har stået oven på jorden forsvinder så fuldstændigt i løbet af et år, at det vil have været vanskeligt at se, hvor den næste slaggegrube skulle graves, hvis man først fortsatte det følgende år. Det er en af grundene til, at vi mener, at der på hver plads blot er blevet produceret jern igennem en periode på et par måneder. Herefter har der været et stop på et antal år, før man igen har lavet jern i dette område på en ny plads. Dateringerne med det radioaktive kulstof er desværre ikke så nøjagtige, at man ad denne vej kan afgøre, hvor lang tid produktionen på den enkelte plads har varet. Denne dateringsmetode fortæller derimod, at jernudvinding i slaggegrubeovnen har fundet sted gennem 600 år, fra 1. til 7. årh. e. Kr. Hvis man fordeler de 23 jernudvindingspladser i Snorup over disse 600 år, bliver der 26-27 år mellem hver jernudvindingskampagne her, og det ligger tæt på de 20 år,

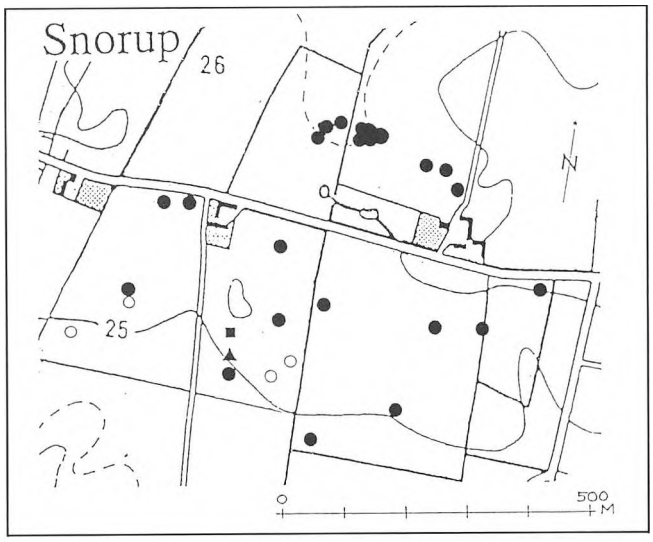

Fig. 5. Kort over Snorupområdet og de forskellige pladsers placering. Jernudvindingspladserne er vist med udfyldte cirkler, trekanten er bunden af en trækulsmile, kvadratet et jerndepot på 20 kg. De åbne cirkler er gravhøje. Tegning: Olfert Voss.

Fig. 6. Luftfoto, der viser flere hustomter syd for Snorupvejen. Foto: Hans Buhl, Hoddeskov.

som det tager for ege-stævningsskoven at vokse op efter en fældning. Vi mener derfor, at det er den fornyede mulighed for produktion af trækul tæt på malmforekomsten, der har bestemt, hvor og hvornår der kunne laves jern.

I en stævningsskov vokser der mange slanke stammer, der direkte kan anvendes som taglægter, som gærdestokke og til brændsel, og kun det, der var til overs blev brændt til trækul. Derfor blev trækulsproduktionen og dermed jernproduktionen af varierende størrelse fra plads til plads, ikke blot i Snorup, men f.eks. også i Starup, hvor der i 1984 blev undersøgt 3 pladser med henholdsvis 132, 36 og 173 ovne.[3]

Hvor er bebyggelsen, der hører sammen med jern udvindingen i Snorup? I forbindelse med fladeafdækningen af pladsen med de 800 ovne, fremkom mange bebyggelsesspor i form af stolpehuller og enkelte affaldsgruber. Bemærkelsesværdigt er især et øst-vest-gående forløb af tætstillede stolper, muligvis et hegn (fig. 4). Det er 100 meter langt og fortsætter tilsyneladende i begge retninger. Der er endvidere spor af 2-3 langhuse, og en smedjehytte – en lille, men kraftig stolpekonstruktion bestående af 6 stolper hen over en smedje.

De steder, hvor der er kontakt mellem bebyggelsen og jernudvindingsgruberne, skærer bebyggelsessporene jernudvindingsgruberne.

Det kan undre, hvorfor man har valgt at placere en landsby oven i en jernudvindingsplads. Det fremgår tydeligt mange steder, hvor besværligt det var at grave stolperne ned oveni eller mellem slaggeblokkene. På den anden side var stedet heller ikke særligt velegnet til dyrkning, så måske har der alligevel ligget en økonomisk betragtning bag valget af bopladsen. Dateringsmæssigt kan keramikken fra stolpehullerne placeres i slutningen af yngre romersk jernalder, evt. begyndelsen af ældre germansk jernalder. Der er foretaget C14 datering af 20 ovne; dateringen spænder fra 1. årh. til 7. årh. e. Kr., så nogle af ovnene og bebyggelsessporene må have været samtidige. Langs Lindings ås nordside, ca. 1000 m syd for jernudvindingsområdet i Snorup, har vi kendskab til en række bopladser, der endnu ikke er undersøgt, men som udmærket også kan have knyttet sig til jernudvindingen.

Gennem en række fine luftfotografier (fig. 6), der er optaget af Hans Buhl, Hoddeskov, i juli-august 1993, ved vi nu, at der midt i Snorup-området ligger en jernalderlandsby. Husene kan ses, fordi byggen er vokset lidt højere, hvor husenes væg- og tagstolper har stået.

Takket være de mange undersøgte slaggegruber er vi nu i stand til at give en rimelig sikker rekonstruktion af jernudvindingsovnen og vise, hvordan den har fungeret (se fig. 7 A-D).

Med en så forholdsvis sikker viden om, hvordan jernudvindingsovnen så ud og fungerede, er det nærliggende at tro, at vi ikke behøver at udgrave flere. Dog er det sådan, at der fortsat er problemer, som vi mener at kunne få svar på, hvis vi prøver at finde så mange jernudvindingspladser som muligt. Slaggegruben under ovnen er så dyb, 60 cm eller mere, at der næsten altid vil være noget tilbage af den – selv der, hvor pløjedybden er stor. Derfor vil det ved en udgravning være muligt at bestemme, hvor mange ovne der har været på hver plads, og dermed efterhånden nå frem til, hvor meget jern der er blevet produceret.

Foreløbigt kender vi 65 steder i Vest- og Sønder-

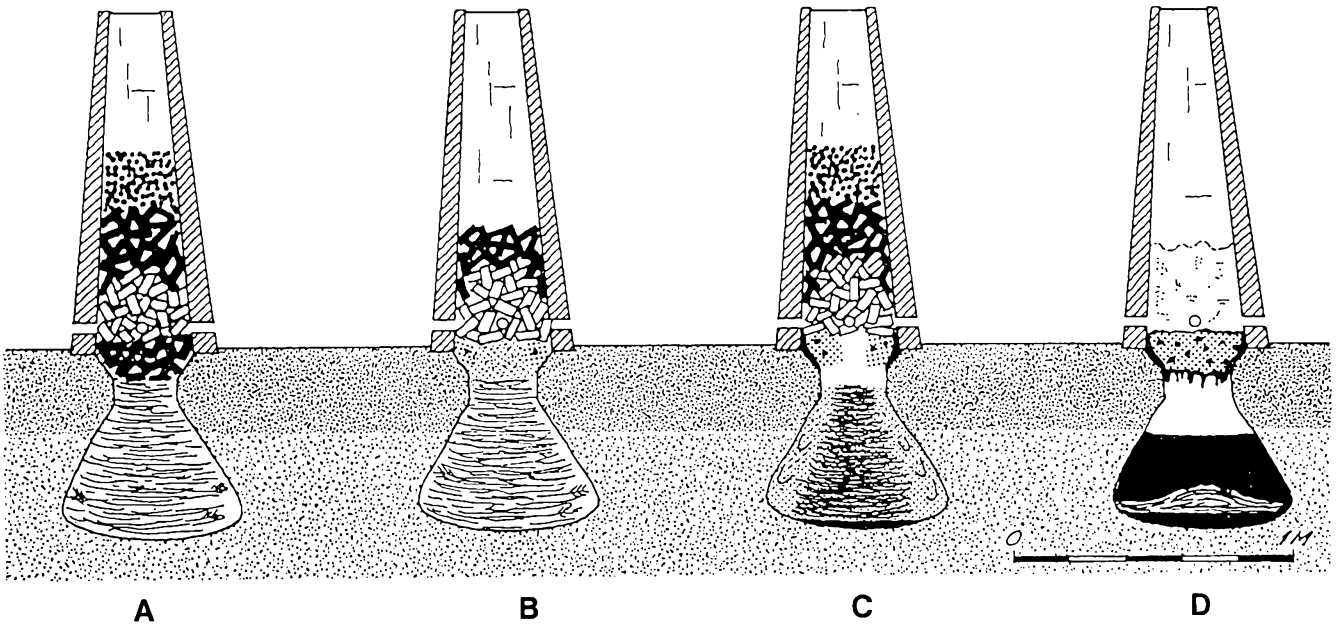

Fig. 7. Tværsnit i jernudvindingsovn, fire stadier i jernudvindingen. Tegning: Olfert Voss.

A: Slaggegruben blev gravet først og fyldt helt med halm, for at trækullet i den 1,2 meter høje ovn af ler ikke skulle falde ned i gruben. Ovnen er forneden forsynet med 4 lufthuller. Det brændende trækul udvikler kuliltegas (CO), der fjerner ilten fra malmens jernilte, så der dannes partikler af metallisk jern i en struktur som en svamp, hvor mellemrummene er fyldt af slagge.

B: Når denne jernsvamp kom ned i den 1200-1300° varme zone lige over lufthullerne, smeltede slaggen helt og løb ned i bunden af ovnen, hvor den i første omgang blev standset af grubens halmfyldning.

C: Efter nogen tid havde der samlet sig så megen slagge, at halmfyldningen blev trykket sammen, så den opsamlede slagge kunne løbe ned i bunden af gruben, hvor den straks størknede til en centimetertyk plade.

D: Samtidigt blev der afgivet så megen varme til gruben, at den efterfølgende slagge undgik at størkne i grubens øverste del. Det dannede jern satte sig som regel fast under lufthullerne i bunden af ovnen. Igennem mere end 2 døgn blev der herefter fyldt skiftevis trækul og malm i ovnen, ialt 280 kg trækul og 280 kg myremalm, der gav en jernsvamp, luppen, på ca. 60 kg og en slagge på ca. 200 kg. For at smede mens jernet var varmt, blev der slået hul i siden af ovnen straks ved afslutningen af proceduren, således at jernet kunne trækkes ud i glødende tilstand. Det 30 cm tykke pløjelag er vist med tættere signatur, og det ses, at i et dyrket område vil kun slaggeblokken i heldigste fald være bevaret.

jylland, hvor der er fundet sådanne slaggegruber, men der er ganske sikkert mange flere, som vi blot ikke har fået oplysninger om endnu. Grunden til det er, at landmændene er stødt på slaggerne gennem mange år, og da der ikke har været nogen arkæologer, der har ytret speciel interesse for disse forekomster, har man ikke følt sig foranlediget til at besvære nogen med disse fund.

Nu er situationen imidlertid en anden. Vi ved noget mere om, hvordan ovnene har set ud og hvordan de har fungeret, og vores undersøgelser i Snorup har vist os, at der nogle steder findes mange ovne. Spørgsmålet, som vi nu gerne vil give os i kast med, er, hvor mange steder med jernudvindingsovne der findes i Vest- og Sønderjylland. Derfor vil vi være meget taknemmelige for oplysninger om steder, hvor man støder på jernslagger eller hvor man ved, at der tidligere er fundet noget, der kunne være jernslagger.

Lene B. Frandsen, museumsinspektør, Varde Museum
Olfert Voss, museumsinspektør, Nationalmuseet.

NOTER

1. Voss 1993.
2. Voss 1962.
3. Albrethsen 1985.

LITTERATUR

Abrahamsen, Niels: »Arkæomagnetisme og jernalderslagge«, i: Kuml 1965, s. 115-132.

Andersen, S. W. og Rieck F.: »Mølleparken. A Settlement of the Fourth/Fifth Centuries A. D. at Løgumkloster South Jutland«, i: Journal of Danish Archaeology, Vol 3. 1984.

Albrethsen,Svend Erik: »Starup skole«, i: Arkæologiske udgravninger i Danmark 1985, s. 130.

Lund, Jørgen: »Jernproduktion i Danmark i Romersk jernalder«, i: Samfundsorganisation og regional variation, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, 1991, s. 163-170.

Mortensen, Rasmus: »Jysk Jærn. Undersøgelse vedrørende den gamle Jærnudvinding af Myremalm«, i: Jyske Samlinger, 5. række – IV Bind, 1940.

Voss, Olfert: »Jernudvinding i Danmark i forhistorisk tid«, i: Kuml 1962.

Voss, Olfert: »Jernudvindingsanlæg i Danmark fra forhistorisk og historisk tid«, i: Arkæologisk udgravninger i Danmark 1985, s. 25-30.

Voss, Olfert: »Jernproduktion i Danmark i perioden 0-550 e. Kr. f.«, i: Samfundsorganisation og Regional Variation, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, 1991, s. 171-182.

Voss, Olfert: »Snorup. Et jernudvindingsområde i Sydvestjyland«, i: Nationalmuseets Arbejdsmark 1993.

Helga Vilandt

– en glemt Ribe-maler

Af William Gelius

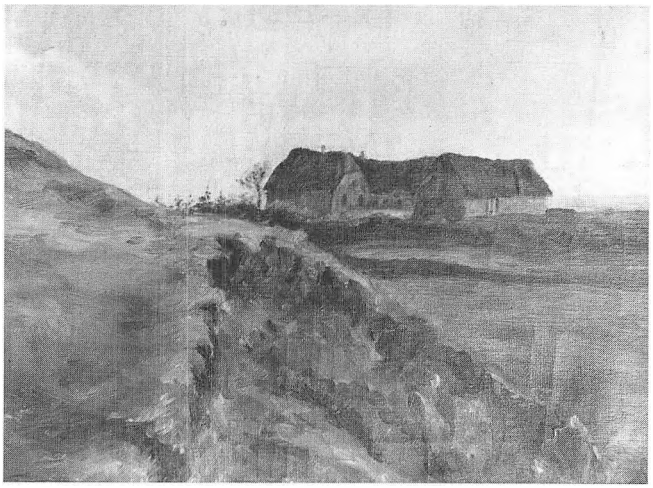

Fig. 1. Første Bjerrumgård, Ribe. Udat. 20,5 × 27,5 cm. Privateje. Bygningen på billedet eksisterer ikke mere. Den nuværende gård opførtes under vejledning af »Bedre Byggeskik« 1922-23. Foto: Finn Lydom.

Den officielle danske kunsthistorie tildeler ikke malerinden Helga Vilandt nogen nævneværdig rolle. En beskeden undtagelse er Samlerens Kunstnerleksikon fra 1932, der ofrer et par linier på hende[1]. Siden har der været så stille om hendes navn, at det måtte anses for endegyldigt at være gået i glemmebogen, var det ikke for artiklen »Sigurd Swane i Ribe«, Mark og Montre 1991, hvori hun nævnes[2], og først og fremmest miniudstillingen »Helga Vilandts Ribe«, vist på Ribe Kunstmuseum i perioden 30. januar-28. februar 1993.

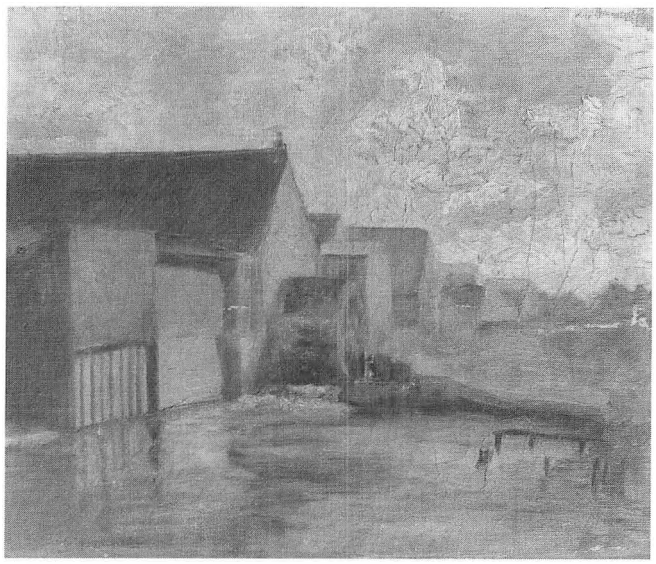

Fig. 2. Ribe Stampemølle. Udat. 25,2 × 29,5 cm. Privateje. Møllen fungerede indtil 1939, hvor vandhjulet erstattedes af en turbine. Foto: Finn Lydom.

Helga Vilandts mor var Sigurd Swanes kusine, Sophie, datter af sognepræst ved Helligåndskirken i København Ernst Wilhelm Kolthoff og hustru Johanne Marie, født Swane. Ofte var Sigurd som dreng på ferie i Ribe, hvor kusinens børneflok udgjorde hans legekammerater. I erindringsbogen »Rejseminder« tænker Sigurd Swane tilbage på drengetidens glade somre i domkirkebyen, og han beretter om den næsten jævnaldrende Helga; med begejstring fremviste hun Ribes nyindviede kunstmuseum, som faren Hans Vilandt var blandt initiativtagerne til. I det hele taget husker han hende i Rejseminder som en ildsjæl. Hun »kunde både føre en Åre og tage ved i et Sejl som nogen af Brødrene og de var raskere og hårdere Halse end de fleste. Husligheden lå mindre for hende, men der var jo krav også dér, som en ung Pige ikke kunde løbe fra«.[3]

Helgas far, Hans Nissen Petersen Vilandt, havde været reservelæge i krigen 1864 og var en varm patriot. I 1869 nedsatte han sig i Ribe, hvor han snart blev meget søgt. Fra 1890 virkede han ved siden af sin praksis som sygehuslæge. Hans mange tillidshverv tegner billedet af en både agtet og aktiv mand: formand for Sydjysk Landmandsbanks Bankraad, Søretsmedlem, formand for bestyrelsen af Tradsborg, Klaaby og Sønder Farup Hedeplantager og Det danske Hedeselskabs repræsentant på egnen. I øvrigt anlagde han selv Tange Plantage og var ejer af Ribe Ås fiskeri.

Ligeså meddelsom slægtsregistret[4] således er for farens vedkommende, ligeså fåmælt er det for datterens: født 2. marts 1879. Slet og ret. Næsten intet

er os i dag overleveret om hendes opvækst i lægehjemmet. Rammen omkring det var den herskabelige villa »Aldershvile«, Skibbroen 29. Fra den høje stueetages rundbuede vinduer til gaden var – og er – der den fineste udsigt over åen, Hovedengen og det flade marsklandskab, og bag huset lå en stor eventyrlig have, hvor Helga i et drivhus en tid havde en abe, som en af hendes sejlende storebrødre havde haft med hjem til hende.

Sigurd Swanes ord lader ane, at Helga ikke godtog den borgerlige opdragelses krav til pigerollen uden protester, og anelserne bekræftes derved, at hun efter endt skolegang – det er Ribe Stiftstidendes nekrolog, der meddeler det – »lærte Snedkerhaand-værket i to Aar hos Snedkermester Dau og derefter blev Ribe Katedralskoles første Sløjdlærer«[5]. Ingen af disse oplysninger lader sig umiddelbart verificere, men grebet ud af den blå luft er de givetvis ikke. En lille pult, tidligere i familiens eje, gik for at være et arbejde af Helga Vilandt. Og så må vi forstille os, at hun har tegnet og malet, som alle børn jo gør det og også som ung. Et maleri som det gengivne »Første Bjerrumgård« (fig. 1) må således være meget tidligt. Andre billeder med Ribemotiv fra de første år efter århundredeskiftet viser overraskende vinkler på byen, som f.eks. maleriet af Stampemøllen (fig. 2), der sikkert sjældent – om nogensinde – har fundet nåde for en kunstners blik, og udsigterne over byens tage, »Peder Dovns Slippe« (fig.3) og Fiskergade set fra gavlvinduet i »Aldershvile« år 1900 (fig. 4), for ikke at tale om det ligeledes tidlige »Udsigt imod Ribe« (fig. 5) med domkirkens silhouet set fra Tangevej, længe før den blev asfalteret. Det er billeder, der i dag har fået byhistorisk interesse, men det er tydeligt, at Helga Vilandt i disse billeder ikke stiller sig tilfreds med den topografisk korrekte gengivelse. Hun fanges af særlige belysninger, det atmosfæreladede, og ønsker at fastholde stemninger. Om noget stilens enhedspræg er der imidlertid ikke tale på dette tidspunkt.

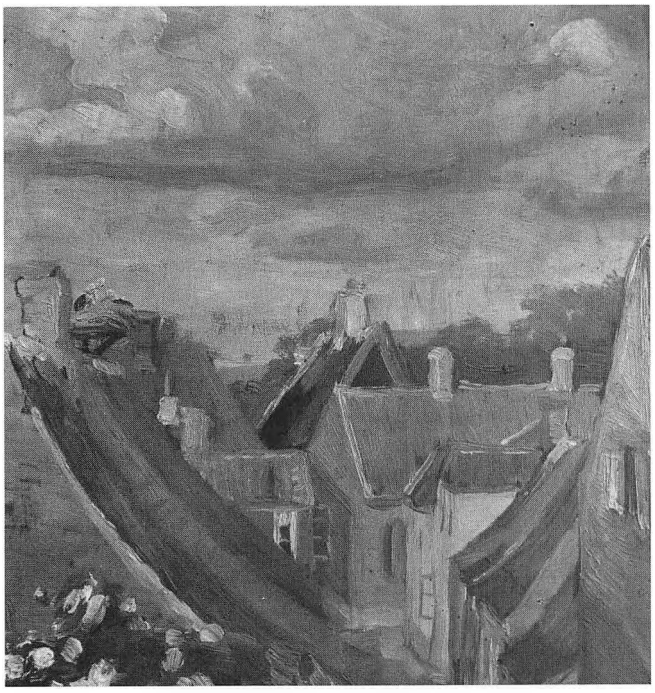

Fig. 3. Peder Dovns Slippe, Ribe. Udat. 31 × 28 cm. Privateje. Helga Vilandts ældste søster Inge Margrethe var gift med direktør for Diskontobanken Niels List Christensen. Banken lå i den bygning, Torvet 7, der i dag huser dagbladet JydskeVestkystens lokalredaktion, og bankdirektørens boede selv på 1. sal. Motivet er udsigten fra lejlighedens køkkenvindue.

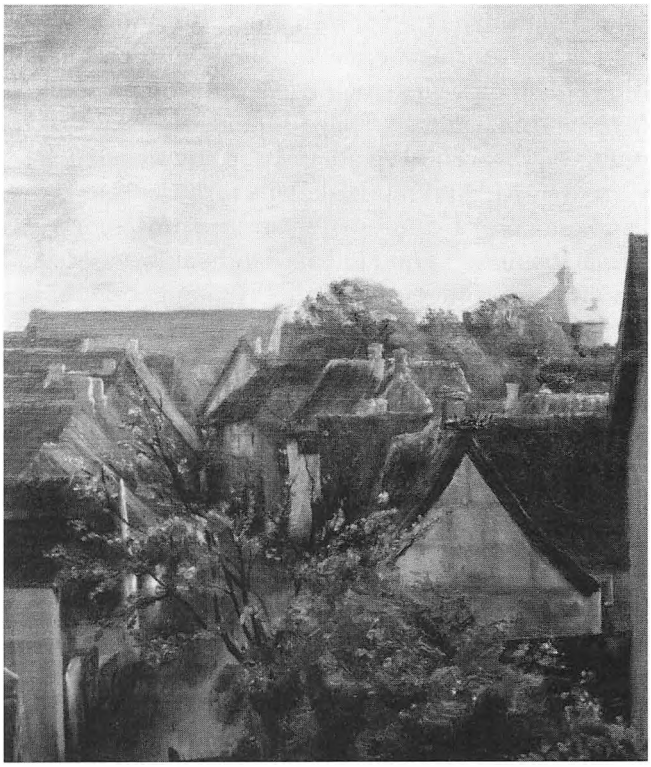

Fig. 4. Fiskergade, Ribe. (1900). 33 × 25,4 cm. Privateje. Motivet er set fra førstesalens gavlvindue i Helga Vilandts barndomshjem, »Aldershvile«, Skibbroen 29. Foto: Finn Lydom.

Omstændighederne omkring Helga Vilandts beslutning om at gå kunstnervejen kendes ikke. Vi ved således ikke, hvornår beslutningen blev taget, og om forældrene sanktionerede den. Under alle omstændigheder tvang den hende til at bryde op, forlade fødebyen og drage til hovedstaden.

Kvinder havde først i 1888 fået adgang til Det kgl. danske Kunstakademi i København, men uden forudsætninger var der ingen der kom ind. Arkitekten Vilh. Kleins Tegneskole for Kvinder havde i de første år fungeret som eneste mulige forberedelse til Akademiet for kvinder, men særligt populær var den ikke, og i 1892 ophævedes Kleins tegneskoles dimissionseneret, og alternative forberedelsesskoler skød op. Helga Vilandt blev optaget i frøkenerne Sode og Meldahls Tegne- og Maleskole for Kvinder i Bredgade. Charlotte Sode og Julie Meldahl hørte

selv til det første kuld af kvindelige kunstnere uddannet på Kunstakademiet, og med deres undervisning i geometri, gips-, og projektions- og perspektivtegning som balast fik Helga Vilandt alt antaget ved optagelsesprøven til Akademiet og anvistes den 4. marts 1907 plads i modelskolens forberedelsesklasse[6]. Som lærer fik hun den nyansatte professor Valdemar Irminger. Om Helga Vilandts udbytte af akademiundervisningen vides intet. Et studieophold i Dresden, der må have fundet sted lige før eller i akademitiden, resulterede i kopier af bl.a. Rubensbillederne »Kopf eines Bischofs«[7] og »Satyr und Mädchen mit dem Fruchtkorb« (fig. 6)[8] samt van Dycks »Trunkener Silen«[9] i Königliche Gemäldegalerie, men varige spor synes disse i øvrigt omhyggeligt udførte øvelsesstudier inden for flamsk barok ikke at have sat sig i hendes kunst.

Helga Vilandt holdt op på Kunstakademiet i 1914. Året før var hun om sommeren blevet ansat som underglasur-malerinde på Den kgl. Porcelænsfabrik i afdelingen for kurant kunst. Hun arbejdede med andre ord ikke med unika-ting, men reproducerede efter andres forbillede. Arbejdet kunne skaffe hende et magert udkomme, og selvom hun ikke hørte til de selvstændigt signerende kunstnere, så smagte det dog altid lidt af fugl. For mange kvinder med kunstneriske ambitioner er Den kgl. Porcelænsfabrik i tidens løb således blevet karrierens sørgelige højde- og slutpunkt, men ikke i Helga Vilandts tilfælde. Hun havde mødt en mand, som hun ønskede at dele tilværelsen med: fuldmægtig i Hærens tekniske Korps Otto Diderich von Staffeldt (1876-1958). I 1923 giftede hun sig med ham, men vedblev i øvrigt at signere sig med sit pigenavn. Parret havde fået lejlighed på Keldgårdsvej i Valby, og på sin fødselsdag samme år holdt hun inde med sit arbejde på fabrikken. For så vidt kunne hun så nu hellige sig sin kunst, men lejligheden var ikke ideel. Helga von Staffeldt behøvede lys og luft omkring sig for at kunne skabe, og snart begyndte ægteparret at drømme om hus og have. Med sig ind i boet havde hun bragt en grund i Hvidovre[10] med udsigt over vandet, Kalveboderne og Sydamager. Området var i perioden 1910-20 blevet udstykket til lysthusparceller. Den første Verdenskrig og en almindelig befolkningsforøgelse i København resulterede imidlertid i meget stor bolignød, og fra midten af 20'erne erstattedes sommerhusene i Rødovre og Hvidovre gradvis af helårshuse[11]. Helga Vilandt fik arkitekt P. Chr. Madsen til at tegne et lille træhus og her i frie omgivelser, der uden tvivl har mindet hende om barndommens flade, vestjyske natur, kom hun til at leve den sidste halve snes år af sit liv. I stærkt ændret skikkelse ligger huset der den dag i dag: Hvidovre Strandvej nr. 77.

Helga og Otto von Staffeldt var blevet gift i en sen alder – hun 44, han 47 – og ægteskabet kom ikke til at følge det gængse mønster. Børn blev det jo ikke til. Og pasningen af hjem og mand anså Helga Vilandt ikke for at være sin pligt. Det er således nærliggende, at se ægtepagtens særeje som udtryk for, at ingen af parterne ønskede at give de store afkald i

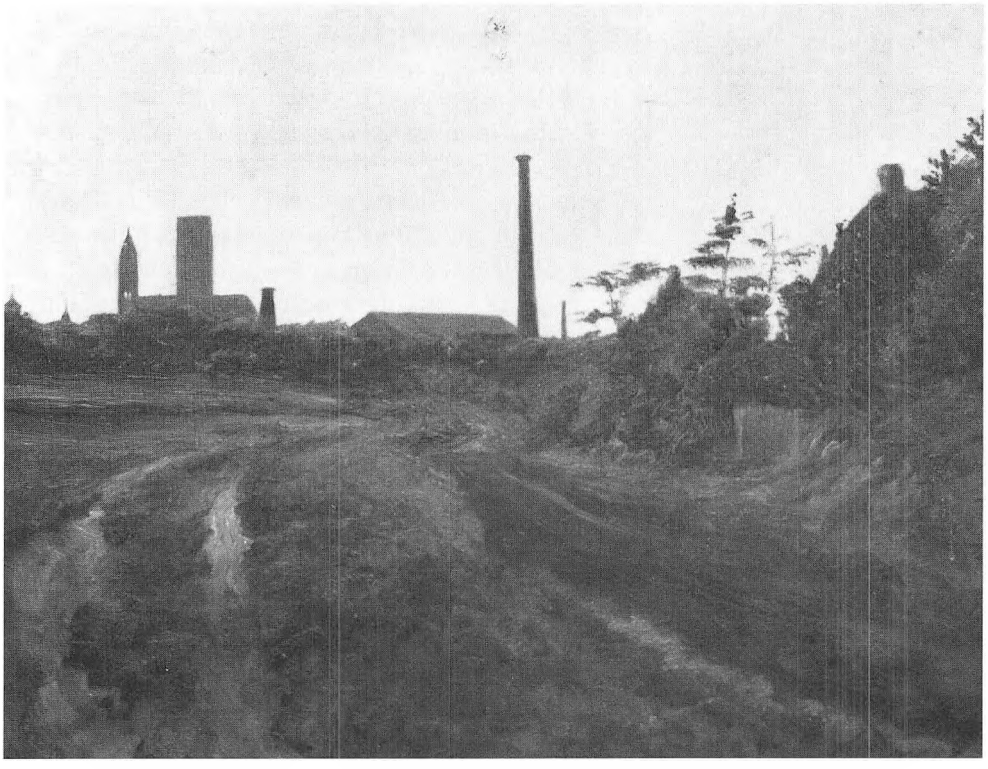

Fig. 5. Udsigt imod Ribe fra øst. Udat. 29 × 37 cm. Privateje. Motivet er set fra Tangevej med den såkaldte »Vejrmøllebygning« i forgrunden til højre. Huset – det nuværende Tangevej 31 – beboedes dengang af Helga Vilandts ældste bror Jens Frederik Riddermand Vilandt. Den høje skorsten i midten tilhører dampværket i Tangegade (nuvær. Sct. Nicolaigade). Foto: Finn Lydom.

Fig. 6. Kopi efter Van Dycks »Satyr und Mädchen mit dem Fruchtkorb« på galleriet i Dresden. 106 × 74,5 cm. Privateje. Foto: Forfatteren.

fællesskabets navn. Som enlige igennem mange år havde begge udviklet vaner og særheder, som ikke stod til at ændre. Og forskellige var de: Han var flyttet hjemmefra ved indgåelsen af ægteskabet; hun derimod havde klaret sig som selverhvervende, enlig kvinde, var selvstændig og viljestærk. Hun blev klart den dominerende i forholdet, og for hende drejede det sig om at male, nu da hun endelige i kraft af giftermålet havde fået økonomisk mulighed for det. Når hun malede, drak hun kaffe og spiste chokolade. Faste spisetider var der ikke noget der hed.[12]

Fig. 7. Porcelænsfigur bemalet af Helga Vilandt. Højde 10,8 cm. Bet. underneden: »Vilandt/Privat/Royal Copenhagen«. Privateje. Op til jul fik Den kgl. Porcelænsfabriks malerinder lov til uden for arbejdstid at dekorere nogle af de figurer, som de sad med til daglig, efter deres eget hoved og kunne så bruge dem som julegaver til familie og venner. Helga Vilandt forærede den afbillede figur til barndomsvendinden, sygeplejerske Hedvig Bøggild, København, datter af prokurator Helfred Bøggild i Ribe. Foto: Forfatteren.

Desværre er Helga Vilandts modne værk ikke bevaret i et omfang, der muliggør en detaljeret kortlægning af hendes kunstneriske udvikling. Dertil er hendes signering og datering af billederne også alt for vilkårlig – i reglen komplet fraværende. Et orienteringspunkt udgøres dog af maleriet forestillende barndomshjemmet »Aldershvile« (fig. 8). På bagsiden er billedet forsynet med initialerne »H v St« og årstallet 1928. Billedet er altså forholdsvis sent og kan som sådan give et fingerpeg om den retning, hun arbejdede i. Der er noget udansk over dette iøvrigt karakterfulde billede. Den hvide sky over huset tager næsten form af et snedækket bjerg, og motivisk såvel som lys- og farvemæssigt placerer maleriet sig et sted midt imellem Johan Rohdes 1890'er symbolisme og Willumsens Venezia-billeder, der netop blev til i 1920'erne. I andre sene værker, som f.eks. Tårnborgbilledet (fig. 10), er de pastose strøg særligt i den lille trækrone til venstre og den »bølgende« tagryg i midten klare tegn på inspiration fra van Gogh. I billedet med det snoede åløb (fig. 11) spores endog meget direkte indflydelse fra et bestemt van Gogh-billede, nemlig »Landskab fra Saint-Rémy« fra 1889, der hænger på Ny Carlsberg Glyptotek. Van Gogh-begejstringen er ikke enestående for Helga Vilandt. Van Goghs før-ekspressionisme havde generelt stor betydning for 20'ernes og de tidlige 30'eres danske maleri. Hos Helga Vilandt giver den sig imidlertid meget direkte udslag, og måske fornemmer man endog en vis ufrihed i forhold til forbilledet.

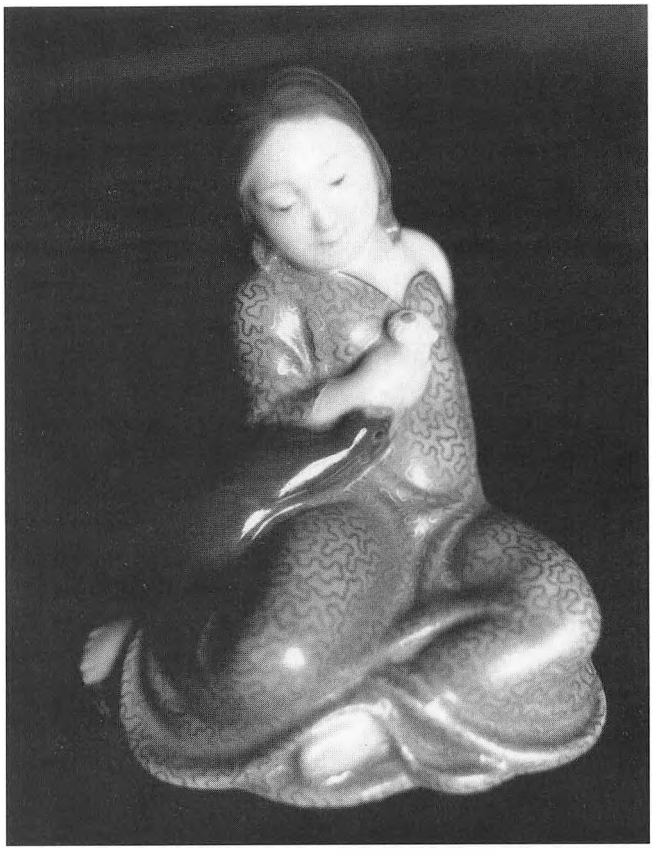

Fig. 8. »Aldershvile«, Skibbroen 29, Ribe. 1928. 63 × 80,5 cm. Privateje. Foto: Finn Lydom.

Helga Vilandts far, Hans Vilandt, var død i 1917 og moren i 1921. At dømme efter ovennævnte billeder var hun også efter forældrenes død fra tid til anden i Ribe, hvor hun stadig havde den ældre bror, Jens Frederik Riddermand Vilandt og søsteren Inge Margrethe, gift med direktør for Diskontobanken Niels List Christensen. De bevarede billeder tyder på, at hun vedblev at fascineres af det flade vestjyske landskab livet igennem.

Så vidt vides kom Helga Vilandt aldrig til at udstille på Charlottenborg og efter al sandsynlighed heller ingen andre steder. Det var naturligvis en stor skuffelse for hende. Om nogen retfærdighed i det stykke er det svært at dømme, det relativt ringe antal malerier, det har været muligt at opspore, taget i betragtning. Helga Vilandt døde den 11. juni 1934 af kræft. Hele boet – og med det flertallet af de efterladte billeder – blev i overensstemmelse med

Fig. 9. Helga Vilandt. Fotografi i familiens eje.

testamentet overtaget af manden, som to år senere giftede sig igen. I dag må hovedparten af Helga Vilandts værker anses for bortkomne. Det eneste maleri af Helga Vilandt i offentlig eje er et vinterbillede med motiv fra Skibbroen i Ribe, dateret januar 1904. Billedet indgik i Ribe Kunstmuseums Helga Vilandt-udstilling først på året og skænkedes derefter til museet.[13]

William Gelius, museumsinspektør, Ribe Kunstmuseum.

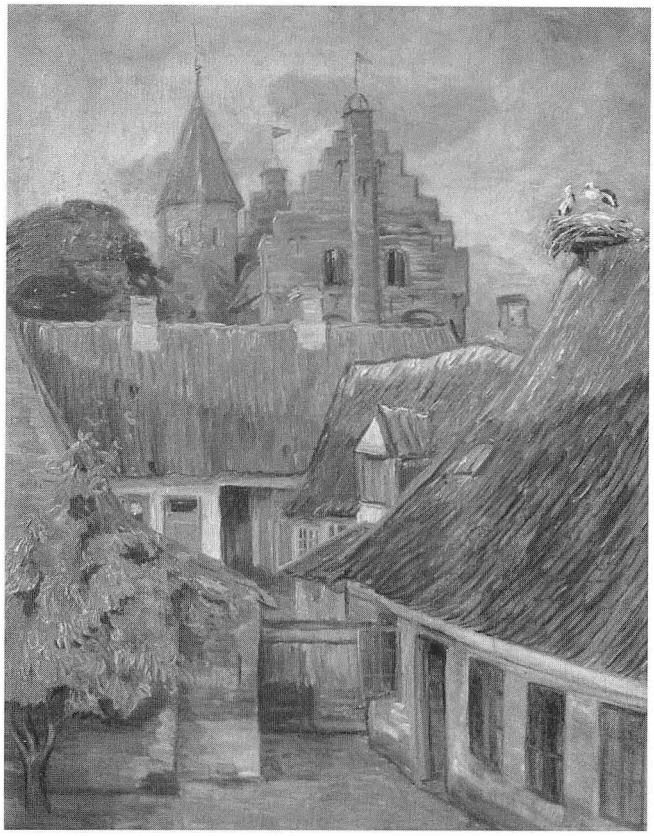

Fig. 10. »Tårnborg«, Puggaardsgade 3, Ribe, set fra en baggård på den anden side af gaden. Udat. 53,5 × 41,5 cm. Privateje. Foto: Finn Lydom.

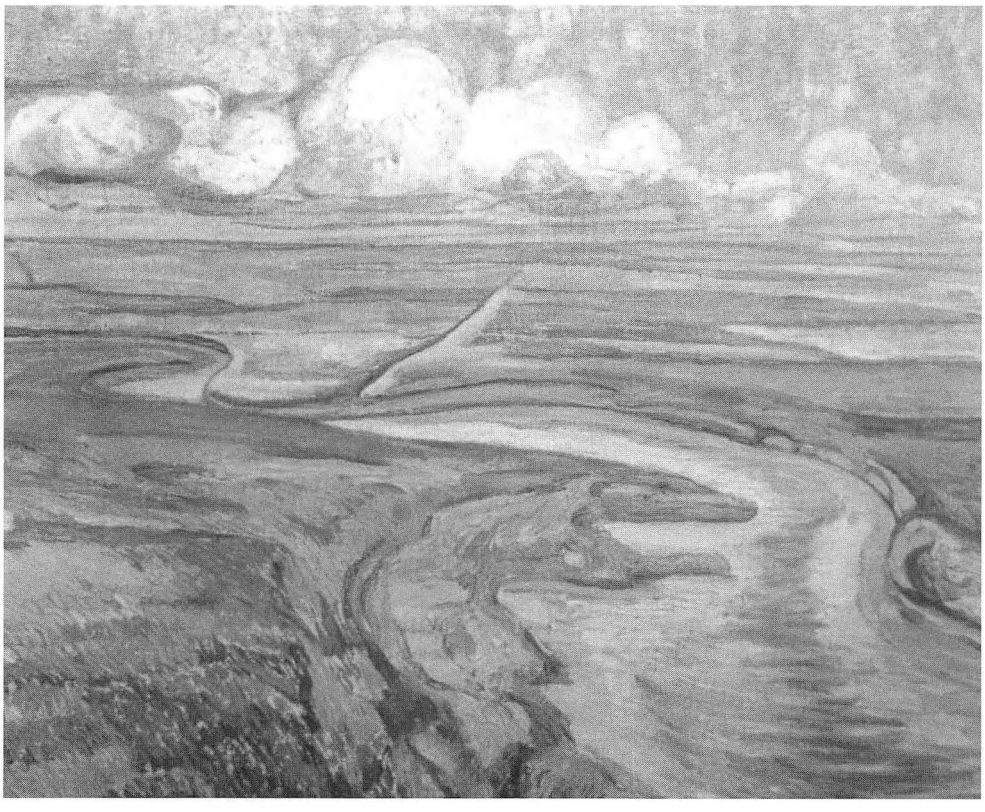

Fig. 11. Landskab med å. Udat. 72,5 × 88 cm. Privateje. Marsklignende landskab, muligvis Ribe. Foto: Forfatteren.

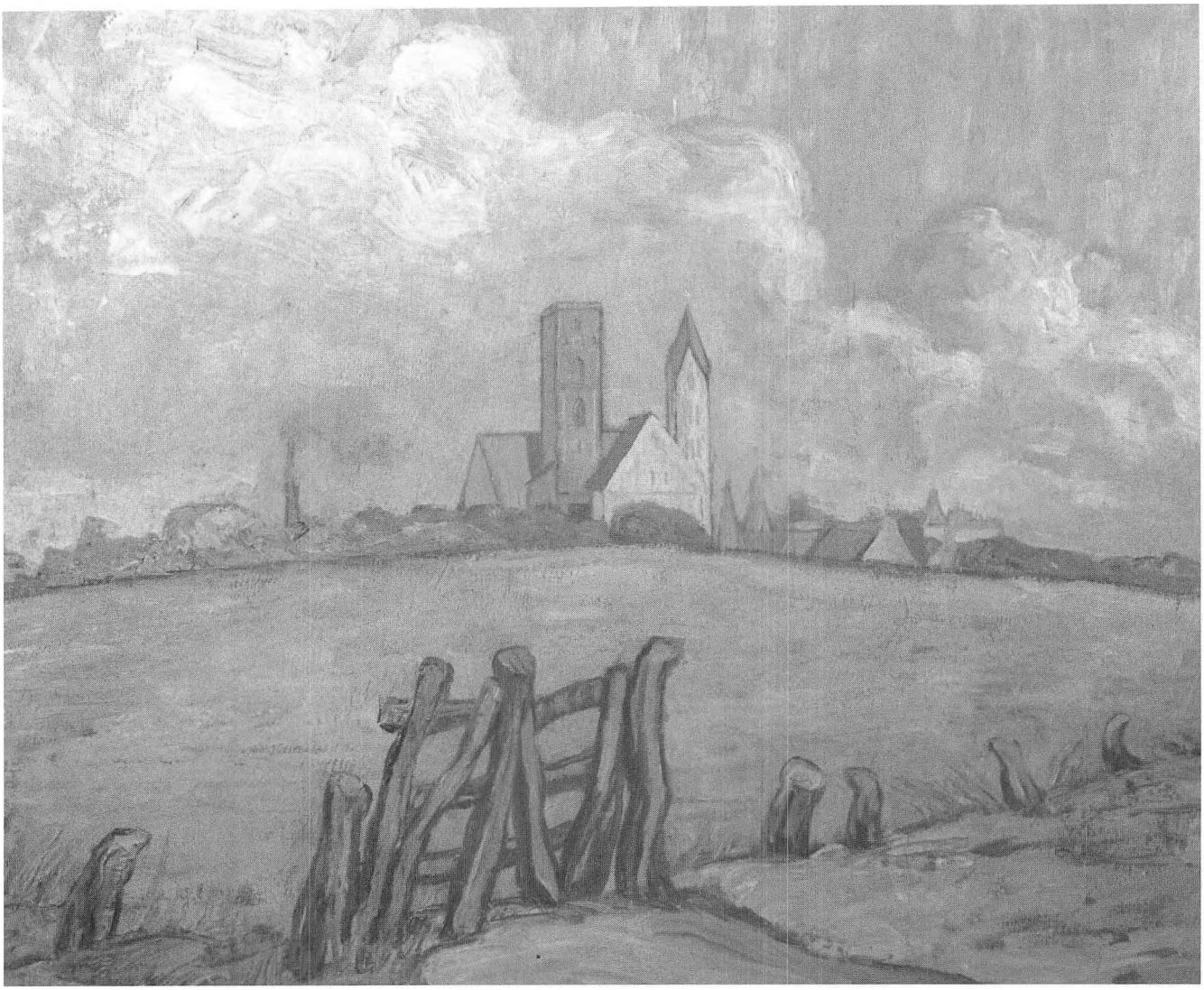

Fig. 12. Udsigt imod Ribe fra vest. Udat. 49 × 60 cm. Privateje. Foto: Forfatteren.

NOTER

1. Samlerens Kunstnerleksikon bd. 2. 1932, s. 272.
2. Mark og Montre 1991, s. 62.
3. Swane 1942, s. 89-98.
4. Wielandt 1991, s.6.
5. Ribe Stiftstidende d. 13. juni 1934, s. 3.
6. Rigsarkivet, Kunstakademiets elevforhold 10.2. 10 sager over kvindelige elever R-Ø.
7. Inv. nr. 963.
8. Inv. nr. 957 A.
9. Inv. nr. 1017.
10. Matr. nr. 6 x, Hvidovre Strandvej nr. 77 (daværende 37).
11. Sverrild 1988, 2. 100.
12. For de mere personlige oplysninger takkes Karen von Staffeldt, der ved giftermål i 1925 med Otto von Staffeldts bror, kordegn ved Garnisons Kirke i Kbh. Georg von Staffeldt, lærte Helga Vilandt at kende.
13. Inv. nr. 649. Ribe Kunstmuseum modtog billedet som gave af Hans Holger Wielandt Schiøth, søn af Helga Vilandts søster, Estrid.

LITTERATUR

Gelius, William: »Sigurd Swane i Ribe«, i: Mark og Montre 1991, s. 61-64.

Samlerens Kunstnerleksikon (2 bind). København 1929-32.

Sverrild, Poul: Lysthusbeboerne. En forstad fødes. København 1988.

Swane, Sigurd: Rejseminder. København 1942.

Wielandt, E.: Register over Slægten Wielandt (Vilandt). Ribe 1911.

Vandtårn, vartegn, varemærke

Af MICH. OTTOSEN

Som bygningsværk betragtet er et vandtårn noget ganske særligt. Alene begrebet »tårn« giver bestemte associationer og sætter begrænsninger i arkitektens udfoldelser – opgaven er så at sige meget bunden. Bygningen bliver med et lille grundareal i forhold til højden. Til overflod er vandtårne af tekniske grunde altid anbragt på højtliggende steder, og de virker derfor meget iøjnefaldende. Således er det også med Esbjergs Vandtårn fra 1897 (se forsideillustrationen).

I 1890'erne var væksten i Esbjerg så stor, at man omtaler tiden midt i 90'erne som den »amerikanske« periode: byen blev selvstændig kommune og fik sit sogneråd den 1. januar 1894 og blev endnu senere i samme årti købstad. Befolkningstilvæksten formeligt eksploderede fra 4.111 indbyggere i 1890 til 13.355 i 1901, hvoraf naturligt fulgte et byggeboom. Med denne kraftige vækst kan man sige, at Esbjerg kom ud over nybyggerstadiet. Forventningerne og ambitionerne var store: nu skulle der skabes en storby – alene landinspektør J. P. Madsens byplan fra 1898, der skulle omfatte en by med 100.000 indbyggere, understreger disse forventninger.

Med i ønskerne hørte naturligt også, at byen skulle have en moderne bys offentlige servicefaciliteter. Som i flere andre, danske byer ønskede byens styre, sognerådet, at indføre gasforsyning og vandforsyning. Det første måske af hensyn til ambitionerne, da enhver større by »med respekt for sig selv« skulle have en ordentlig gadebelysning, og gas var den naturlige mulighed på denne tid. Med hensyn til vandet var ønsket tydeligvis præget af hensynet til folkesundheden – de eksisterende, mindre brønde med vandposter var ikke tilfredsstillende.

Det nye sogneråd behandlede allerede på sit andet møde, den 13. februar 1894, ønsket om anlæggelsen af et gasværk. Det nedsatte udvalg var positivt indstillet til sagen, men efter et borgermøde, hvor modstanden mod gasværkets anlæggelse var stærk, blev sagen udskudt. Modstanden var muligvis et prisspørgsmål.

Men byens vise fædre holdt stædigt fast ved ønsket om et bygasværk, og det følgende år fremsatte sognerådet forslag om at anlægge såvel gas- som vandværk i én arbejdsgang – besparelsen ved rørarbejdet var hovedargumentet. I denne anden omgang spurgte bystyret alene husejerne og fik deres

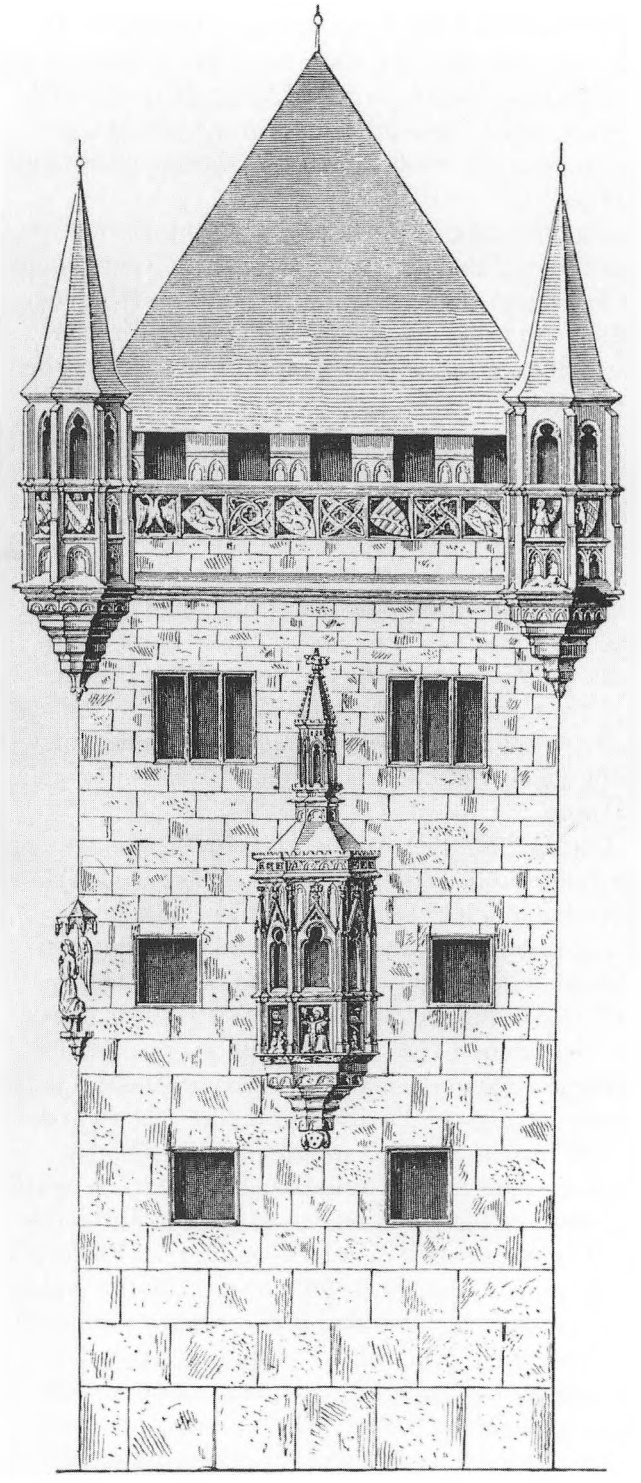

Fig. 1. Nassauer Haus, Königstraße/Karolinenstraße, Nürnberg. Efter »Bilderatlas zur Einführung in die Geschichte der Baukunst...«, 6. oplag, Leipzig, 1903 (1. udgaves udgivelsesår ukendt). En af de varianter af gengivelser af Haus Nassau, der fandtes i mønsterbøger. Nævnte bog har tjent som »ledetråd til brug for bygge- og fagskoler«.
Nassauer Haus stammer oprindeligt fra det 13. århundrede, det er sidenhen ændret, men iflg. opslagsværker eksisterer huset endnu på ovennævnte adresse.

tilslutning. Før jul 1895 var begge anlægssagerne til endelig godkendelse i sognerådet. Det store arbejde skulle således løbe af stablen i 1896 – i øvrigt sammen med flere andre offentlige arbejder i disse år: veje, kloakker, skoler, etc.

I sommeren 1895 havde udvalget kontaktet en ingeniør English i København for at spørge ham til råds i vandsagen. Samme English optræder ved flere senere lejligheder som dybt involveret i gassagen, men tilsyneladende også i anlæggelsen af vandværket.

Ingeniør English kender vi bl.a. fra tegningerne til gasværket. I Byhistorisk Arkiv findes flere tegninger af bygningerne til gasværket, retortehus (1896 og 1898)[1], m.v., og det er også ham, der har tegnet fordelingsnettet til gas- og vanddistributionen i den indre del af byen.

English-navnet er ikke ukendt i sammenhæng med gas, idet to brødre English, Thomas Alfred og Henry, begge var ingeniører og gasværksbyggere siden midten af 1800-årene. Thomas Alfred, især, var særdeles aktiv. Delvist via sit rådgivende ingeniørfirma »English & Hanssen«, der byggede flere gas- og vandværker i danske og svenske byer f.eks. i Horsens, hvor ingeniør Jens Christian Clausen siden 1859 var ansat af firmaet Th. A. English ved anlæggelsen af Horsens gasværk. Ingeniør Clausen blev i 1866 far til Vandtårnets arkitekt: Christian Hjerrild Clausen.

Den English, der optræder i Esbjerg-sammenhængen, bærer initialerne T. R. for Thomas Regnar. Hans personalia er ikke tilgængelige i de almindeligt kendte opslagsværker, hvilket måske hænger sammen med den engelske baggrund. Indirekte kan man måske udlede familieskabet til Thomas Alfred E., idet denne i 1887 fik fuldmagt pr. prokura i Thomas Regnars firma: »Kjøbenhavns Dampsliberi, Staalpolerings- og Forniklingsanstalt«, men om der er tale om far og søn, kan ikke afgøres. Thomas Regnars videre virksomhed kan man spore gennem vejvisere og lignende, og den er pudsigt nok forløbet i tæt sammenhæng med byggerierne i Esbjerg. I Københavns Vejviser, 1894, nævnes han for »Vandværksanlæg«, og allerede i 1895 er dette udvidet til »Vandværks- og Gasanlæg« – samme år, som forhandlingsprotokollen for sognerådets udvalg for gas- og vandværk (den 27. dec.) nævner ham som »Hovedleder ved gas- og vandværkets opførelse«. Den 8. februar 1896 fortæller samme protokol: »Endvidere vedtages at Ingeniør English vil have at udføre Ingeniørforretningerne m. Tilsyn etc. ved Vand- og Gasværkerne i 1897 mod et Vederlag af 500 Kr.«

Sideløbende med sine ingeniøropgaver driver han også en maskinforretning, der optræder som importør af gasmotorer fra England. Blandt andet udstilledes sådanne motorer af English på den store udstilling i København i 1888. Københavns Vejviser for 1896 omtaler også denne import.

Går vi ud fra, at T. R. English er søn af Th. A. English, så vil tilfældet, at det er seniorgenerationen English og Clausen, der bygger gasværk i Horsens, mens det er sønnerne, der bygger (gas- og) vandværk i Esbjerg.

T. R. English's virke i Esbjerg spiller måske en rolle m.h.t. vandtanken i Vandtårnet? Den var en cylindrisk beholder med flad bund. Et sådant princip for vandtanke i jern var almindeligt siden 1830'erne, men fra begyndelsen af 1880'erne havde en tysk ingeniør, Otto Intze, lanceret to andre principper, der var bedre egnede m.h.t. bygningens statik (herunder regner man dimensionering og bæreevne). Disse to Intze-principper blev fremherskende for den tekniske installation i det arkitekttegnede vandtårnsbyggeri helt op til tiden o. Den 1. Verdenskrig. Først derefter blev de tydeligvis ingeniørbyggede tårne almindelige.

Hvorfor var der så en »gammeldags« beholder i Esbjerg Vandtårn? Størrelsen på vandtanken, 130 m^3, kan være grunden til den enkle konstruktion – prisen kan være en anden. En tredie mulighed er, at personen, der har tegnet tanken, ikke har været orienteret mod det nye, tekniske.

Er det i virkeligheden sådan, at arkitekten bag tårnet, C. H. Clausen, ikke har haft synderlig indsigt i denne den tekniske side af sagen? C. H. Clausen, var uddannet på Teknisk Skole (den gamle) i Horsens, og hvor meget han dér har lært om de mere tekniskprægede installationer, er uvist.

Eller er det sådan, at det er en ingeniør, der har »slået stregerne«? I så tilfælde kan det være fristende at forestille sig, at man lokalt har benyttet sig af gasingeniør English's tilstedeværelse og bedt ham om at tegne tanken, når »han nu alligevel var ved hånden« og netop samme år havde fået honorar for at udføre »ingeniørforretningerne« ved bl.a. vandværket (se ovenfor). Men der eksisterer ikke i de tilgængelige kilder noget direkte belæg for denne forestiling.

Men har Clausens rolle for det indre af tårnet – det tekniske – været mindre, så har hans rolle for bygningens ydre været overordentlig stor. Som byggetekniker har det ikke været nogen fremmed opgave for ham at bygge huse af alle slags former – det viser hans hele virke i Esbjerg tydeligt. Han var overmåde alsidig og typisk for sin tid. Han byggede skoler, hoteller, etageejendomme, villaer, elværk, pakhuse, etc. – listen er umådelig lang. Ikke mindst faldt det altså i hans lod at bygge Vandtårnet.

Hvorvidt det skyldes manglende indsigt i vandtekniske installationer eller vandtankens lidenhed, er af

mindre betydning for Clausens arbejde med husets ydre udformning. Men et opretstående bygningsværk à la tårn skulle det være. Beliggende synligt for hele byens befolkning på den yderste klint mod havet. Det arkitektfaglige i Clausens sjæl har fået ham til at tænke i baner, som siden viste sig at skulle blive fuldbyrdet. Her skulle ikke være blot et tårn, men Tårnet – byens Tårn.

I Clausens samtid var det ganske almindeligt, at man ved monumentale byggerier søgte sine forbilleder i de gængse »mønsterbøger« og valgte sit – netop – monument dér. Til efterligning. Det er ikke et spørgsmål om, hvorvidt de kunne selv, arkitekterne, men mere om, at husets ydre skulle have »den rette stil« til opgaven, her en offentlig bygning. Til offentlige bygninger var det almindeligt siden 1870'erne at vælge en gotisk bygning, således som H.C. Ambergs Ting- og Arresthus på Torvet i Esbjerg (1892). For Vandtårnets vedkommende faldt valget ikke på nogen »rent gotisk« stil, men dog på et middelalderligt bygningsudtryk.

I bogen om C. H. Clausen, som Esbjerg Byfond udgav i 1991[2], påpeger forfatteren, at der i Clausens arkivalier fandtes en løsrevet side fra enten et bogværk eller et tidsskrift. Der er tale om en ca. 18 cm høj opstalt i tryk. En påklæbet, trykt seddel (med en anden typografi end selve bladet) angiver: »Haus Nassau zu Nürnberg von Bilder Atlas zum Gebrauch für Bau und Gewerbeschulen. Verlag von E. A. Seemann, Leipzig, 1883«. Samme forlag udgav i 1903 et sjette oplag af et værk, hvis fulde titel lyder: »Bilderatlas zur Einführung in die Geschichte der Baukunst als Leitfaden zum Gebrauch an Bau- und Gerwerbeschulen zusammengestellt«. Dette værk er i samme format, men dog med anderledes illustrationer – ingen af de andre tre illustrationer fra Clausens efterladte løsblad ses i denne 1903-udgave. Gengivelsen af Haus Nassau er ca. 3 cm mindre i højden, men til gengæld er den med kvadermurværk (fig. 1). Alligevel må det nok anses for sandsynligt, at disse to Bilder Atlas er to udgaver af samme værk. Til overflod findes der endnu et »Bilder Atlas« i et dansk bibliotek med undertitlen: »Ikonographische Encyklopädie der Wissenschaften und Künste. Ein Ergänzungswerk zu jedem Conversations-Lexikon«, Verlag F. A. Brockhaus, Leipzig, 1874. I dette værks femte bind viser tavle 34, nr. I, Nassauer Haus i endnu en version: opstalt med sidebygningen antydet.

Om arkitekt Clausen har kendt det løsrevne blad siden 1883, er uvist. Men under alle omstændigheder er der endnu en indgang til Haus Nassau. Wilh. Lübke, der var en meget produktiv, tysk forfatter i netop sidste halvdel af 1800-årene – bruger den identiske gengivelse (samme signatur, samme

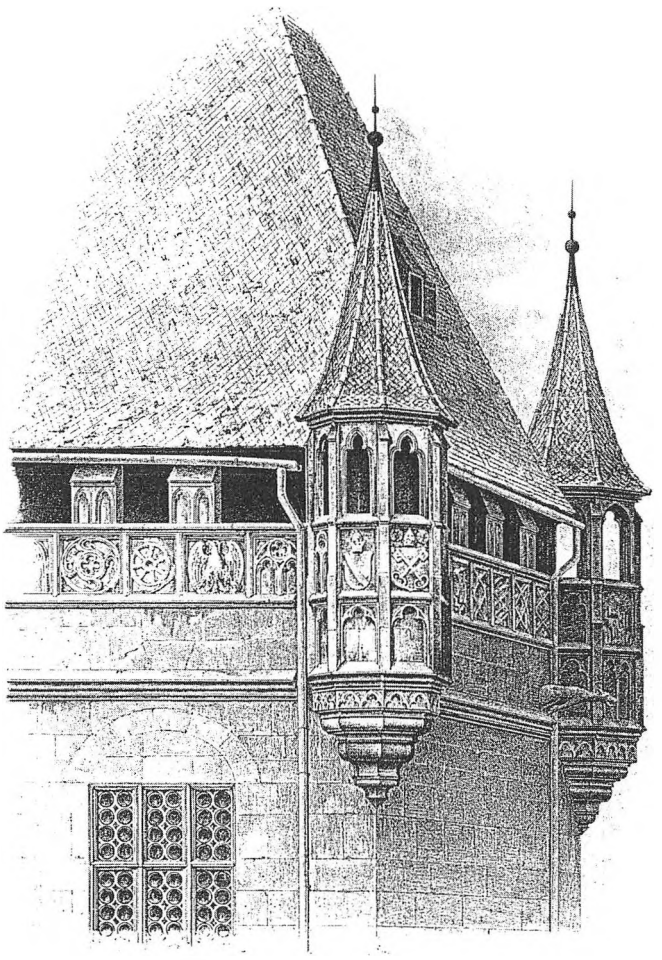

Fig. 2. Nassauer Haus. Perspektiv fra »Architektonische Skizzenbuch«, Verlag v. Ernst & Korn in Berlin, u. år. Dette hefte har været i ingeniør Jens Christian Clausens besiddelse.

størrelse, etc.) fra ovennævnte løsblad i sin »Geschichte der Architektur von den ältesten Zeiten«, Leipzig, 1870. Denne bog findes i dag på Statsbiblioteket, og den viser sit tidligere ejerskab på bladet foran titelbladet: »Fredrik Nielsen, 1871«.[3] Her kan Clausen så også være blevet præsenteret for den mere fagligt prægede opstalt, som senere kom til at betyde så meget for udførelsen af Vandtårnet i Esbjerg.

Lübkes værker var udbredte og kendte i samtiden, og allerede i 1872 kom hans hovedværk i en første, dansk udgave: »Kunsthistorien. Fremstillet i dens Hovedtræk« i en bearbejdelse af kunsthistorikeren Jul. Lange. Men kun i de tyske udgaver findes gengivelserne i stik. I sammenhæng med denne »kopieringsteknik« må man følgerigtigt spørge sig selv: hvor har Clausen så den underste del af bygningsværket fra? De tilgængelige kilder kan ikke umiddelbart afsløre dette.

Men Clausen har haft et endnu tidligere kendskab til tårnet i Nürnberg. Hans far, Jens Christian Clausen, har ejet en bog »Architektonische Skizzenbuch« (uden udg. år), hvori tårnet også er afbilledet.[4] Denne bog er senere overgået til Teknisk Skole i Hor-

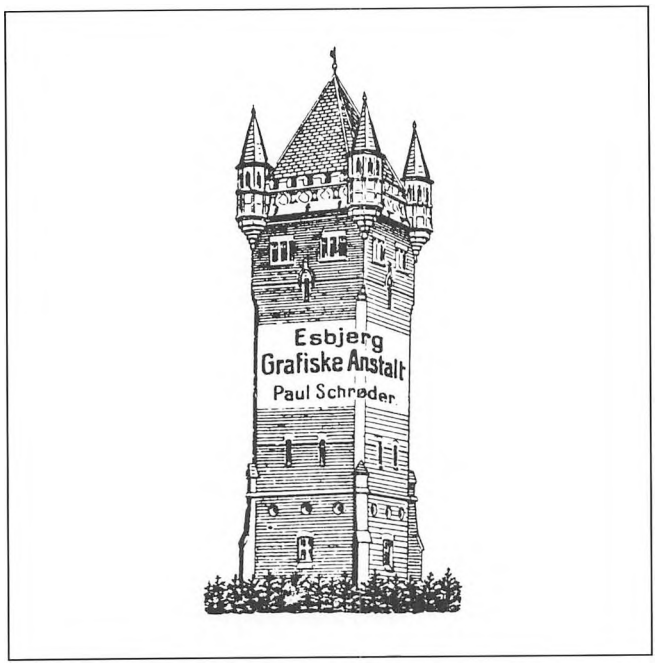

Fig. 3. Logo for Esbjerg Grafiske Anstalt. Fra en programsamling fra den hedengangne biograf Kosmorama, 1910. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

sens. Men afbildningen er kun en delvis gengivelse af Haus Nassau's top – i perspektiv, og efter tidens smag med et let romantisk anstrøg (se fig. 2). C. H. Clausen har således formentlig haft kendskab til Nassauer Haus allerede som dreng, og han har uden tvivl kendt det fra sin tid på Teknisk Skole i Horsens. Valget af forbillede er derfor ikke tilfældigt – som løsbladet i Clausens arkiver kunne antyde – men nærmere et udtryk for en længere varende forkærlighed for netop dette tårn. Ikke mindst trækket med de tre vandspy[5], der ses på Clausens originaltegning – de findes ikke på opstalterne (stikudgaverne i mønsterbøgerne). Men på perspektiven fra Architektonische Skizzenbuch (fig. 2) – hans drengsårs billede af Tårnet – er der en enkelt vandspy. Der kom tre på hver side af det nybyggede vandtårn, men de er senere blevet fjernet.

Byen fik sit vandtårn og med det den ønskede, offentlige vandforsyning. Blandt mange fremskridt var forbedringen af de sanitære forhold. I Regulativ for Esbjerg Vandværk i 1906 hedder det: »Ovenstaaende Vandafgift svares for Benyttelse af Vand fra Vandværket til Husholdningsbrug gennem en enkelt Hane eller Opstander. – For hver Hane eller Opstander udover een betales 1 krone pr. Kvartal, og benævnes saadanne Haner »Ekstrahaner«. For Vand til Vandklosetter betales 1 Kr. pr. Kvartal, pr. Sæde pr. Familie...«

Har Clausen ikke tænkt i tekniske baner, så har han tænkt »monumentalt« i sit valg. Tårnet blev ganske hurtigt til byens vartegn, og det har givetvis været noget, som Clausen har »læst ind« i opgaven.

Omkring 1900 var byens skyline ganske lav med Vandtårnet som det absolutte landemærke. Husene i Havnegade var i to til tre etager. Kongensgadebebyggelsen med sine fire til fem etager ligger lavere end Havnegade, og Byparken har ikke været meget mere end nogle få meter høj. Jo, Vandtårnet har virkelig synet af noget. I vore dage er havnens mange siloer, kraftværkerne og andre høje bygninger i nogen grad i stand til at tage pusten fra Vandtårnet. Ved ankomsten fra søsiden er der dog flere vinkler, hvor tårnet spiller sin dominerende rolle for byens skyline. Fra landsiden er det især ved kørsel i retning mod Esbjerg ad Gammelby Ringvej ved Måde, at man får et godt »blik« for tårnets vælde og vartegnsværdighed.

Vandtårnet optræder efter sin opførelse i adskillige billedmæssige sammenhænge. På postkort, på fotografier, på malerier, etc. Men det har også en bred og almindelig funktion ved at indgå som en del af firmaers og foreningers logo eller varemærke. Tårnet har tidligere været brugt som reklame for så forskelligartede firmaer som et bogtrykkeri (fig. 3) og en margarinefabrik. I dag bruges tårnet til stadighed (fig.4 og 5) – vel både fordi det er så karakteristisk for Esbjerg, og fordi det er vokset ind i befolkningens bevidsthed. Måske endda fordi det er et smukt bygningsværk? En række af Esbjergs ejendomsmæglere udgiver hver uge en »Boligavisen« med huse til salg. På denne tryksags forside er Vandtårnet en fast ingrediens – det er dog ikke til salg!

Fig. 4. Esbjerg Turistguide for 1993 (fra Globe Reklame A/S). Igen i år optræder Vandtårnet som en del af forsideillustrationen.

Indtil for ganske få år siden var netop århundredeskiftearkitekturen generelt noget ringeagtet »på bjerget«, hvor den slags æstetiske afgørelser træffes. Adskillige er de danske bygninger fra perioden, der har fået hårdhændet eller til tider fatal behandling.

Anderledes dog i Esbjerg. Interessen for bevaringen af århundredeskiftearkitekturen kom tidligt til Esbjerg, takket være flere, lokale initiativer. De mange anvendelser af billedet af Vandtårnet synes at understrege den brede og folkelige interesse.

Nu er Vandtårnet så atter åbnet for publikum efter i nogle år at have været lukket og skalket. Initiativet til denne genåbning kommer fra en række af byens borgere, der forenede deres kræfter i en »Foreningen Vandtårnet«. Foreningen har gennem en årrække arbejdet meget aktivt for at samle midlerne ind og i det hele taget få gennemført det praktiske arbejde. Siden sommeren 1993 er tårnets administration overladt til Esbjerg Museum, der har ansvaret for at holde tårnet tilgængeligt dagligt i sommerhalvåret og i weekenderne i vinterhalvåret. Tårnets primære funktion er at give adgang til udsigtsplatformen med den storslåede udsigt over by og hav, men der findes til stadighed også udstillinger på de andre etager i tårnet.

Mich. Ottosen, museumsinspektør, Esbjerg Museum.

NOTER

1. Et retortehus er det hus, hvor selve fyringen til gasfremstillingen foregår.
2. Dragsbo og Frederiksen, s. 12.
3. En søgning af data på denne person har desværre været resultatløs.
4. Dragsbo og Frederiksen, s. 12.
5. En vandspy er et rør, der stikker frem fra murværket for at aflede regnvandet. Ofte var vandspyene i middelalderen udformet som dyr.

LITTERATUR

Dragsbo, Peter og Frederiksen, Kirsten: C. H. Clausen 1866-1941, Esbjerg Byfond 1991.

Fig. 5. Marchforeningen »Fræserne« – et eksempel på Vandtårnet som logo.

Fiskerimuseets skoletjeneste

– oplevelser og undervisning på samlebånd

Af Thyge Jensen

Fiskerimuseet i Esbjerg består af flere afdelinger med forskelligartede arbejdsområder. Dette afspejler sig i den blandede landhandel af muligheder, vi foreslår ved brug af institutionen i undervisningssammenhæng.

I skoletjenesten har vi valgt at tilbyde besøgende skoler aktiviteter bestemt ud fra følgende overvejelser:

- Hvad er vore arbejdsområder, og hvor er vore forcer?
- Hvilke ønsker har de besøgende skoler og grupper?
- Indenfor hvilke områder mener vi, der er behov for didaktisk og faglig assistance?
- . . . og hvad kan man egentligt foretage sig på museet, som man ikke ligeså godt kunne lave hjemme på klassen?

Vore gæster er ofte skolebørn på dagsudflugter og lejrskoler fra hele landet, hvor formålet med udflugten kan være bredt og lidt diffust. Derfor har vi valgt at tilrettelægge vore undervisningstilbud, således at *alle* kan være med, uden at de afkræves store forberedelser.

Vi har valgt at anvende størstedelen af vore ressourcer på bredde i »kundegrundlaget« fremfor at bruge energi på at udvikle specielle undervisningsforløb inden for snævre fagrammer for særligt interesserede. Eksempelvis beskæftiger vi os på den biologiske side i vort laboratorium fortrinsvis med to »brede« aktiviteter: »Undersøgelse af havdyr i følebassin« og »Dissektion af sild og ulk«. Med disse to aktiviteter kan vi med vore begrænsede ressourcer tilbyde oplevelse og relevant undervisning (måske lidt på samlebånd), som kun vanskeligt kan arrangeres i klasselokalet, og som kan bruges af alle fra børnehave til 3. g. Laboratoriet benyttes også i forbindelse med efterbearbejdning af ekskursioner på vaden eller efter fisketur med vores undervisningskutter. Men hvor vi i de sidstnævnte tilfælde tæller eleverne i hundreder om året, kan vi ved de førstnævnte to aktiviteter tælle dem i tusinder.

Rundvisninger i udstillingerne i den normale åbningstid er vi ikke meget for. I stedet tilbyder vi at give elever og andre grupper en introduktion eller et oplæg i undervisningslokalet om museet, akvariet og sælariet eller om et emne inden for vore arbejdsområder. Rundvisninger i udstillingerne i den normale åbningstid kan nemt blive kaotiske, særligt hvis der er mange andre skoler på besøg, men i auditoriet kan vi i fred og ro fortælle eleverne om, hvad de aktuelt kan se på stedet, og hvad vi arbejder med for tiden.

Løsning af opgaver i udstillingerne er i sig selv ikke videre hensigtsmæssigt som indgang til oplevelse og indlæring. Men opgaveløsning kan bruges som et middel til at opnå et fælles udgangspunkt for en samtale om et emne. Derfor har vi fremstillet opgaveark til de forskellige udstillinger.

Til museumshallen har vi udarbejdet et opgavehefte, ved hjælp af hvilket man kan guide eleverne rundt i udstillingen på forskellige niveauer. Efter denne styrede rundgang mødes man i auditoriet med en medarbejder fra skoletjenesten, som sammen med eleverne vil snakke emnet »fiskeri« igennem ud fra opgaverne. Også til akvariet og til sælariet er der udarbejdet opgavemateriale, der på samme måde kan bruges som udgangspunkt for samtale. I forbindelse med særudstillinger bliver der, hvis det drejer sig om et undervisningsrelevant emne, udarbejdet opgavemateriale, der kan bruges på samme vis.

Ved et museumsbesøg er der normalt ingen grund til at spilde kostbar tid på at se film og video. Dem kan man se hjemme på skolen. Alligevel har vi udarbejdet forskellige videoprogrammer, som vi mener, det kan være relevant at vise »on location«. Det drejer sig om videoprogrammer, som enten er en direkte uddybning af udstillingerne, eller som forklarer noget om museets aktiviteter. F.eks. har vi megen nytte af en 20-minutters videofilm om vores arbejde med sæler. Filmen viser, hvad vi foretager os med sælerne året igennem, og er dermed med til at uddybe, det man ser i Sælariet. Filmen bliver desuden flittigt brugt som oplæg til samtale om sæler.

Aktiviteten »Havdyr i følebassin« går i al sin enkelhed ud på, at børnene med opsmøgede ærmer placeres rundt om vandfyldte bakker. I vandet anbringes efter tur søstjerne, blåmusling, konksnegl, eremitkrebs og strandkrabbe m.fl. Alle er hårdføre arter, der tåler berøring. Der snakkes om dyrene, om deres tilpasning, udseende, behov, og hvorfor de reagerer, som de gør. Aktiviteten anbefaler vi til

Fig. 1. Børnenes arbejde med de levende dyr i laboratoriet vender ofte op og ned på det etablerede hierarki i klassen. Bogligt svagere elever har ofte succes.

børn fra børnehaveniveau til ca. 5. klassetrin. Tidsforbruget er ca. 1/2 time. Især for de yngste årgange er det tydeligvis en stor oplevelse at få lov til at undersøge de levende dyr med alle sanser.

Den sammenlignende dissektion af sild og ulk bestilles ved telefonisk henvendelse til skoletjenesten, og inden besøgsdagen modtager læreren et hefte med en dissektionsvejledning. Denne kopieres til hver elev. Med fordel kan læreren inddele eleverne i tremandsgrupper inden ankomst til museet ud fra kendskab til læsefærdigheder m.m.

Efter ankomst til museet gennemgår en instruktør fra skoletjenesten forløbet for eleverne, hvorefter hver gruppe får udleveret en plastbakke, en saks, en sild og en ulk. Eleverne skal herefter selvstændigt gennemføre undersøgelserne styret af den skriftlige vejledning og hjulpet af læreren og instruktøren i samarbejde. Aktiviteten kræver ingen forkundskaber hverken af lærer eller elever. Tidsforbruget ligger på ca. 1 1/4 time. Mindre interesserede elever kan blive færdige på under en time, men mere motiverede elever vil bruge 1 1/2 time. Øvelsen anbefaler vi til brug i biologiundervisningen fra 6. klasse til 3. g.

Det handler ikke om at iagttage anatomiske detaljer hos fisk. Dette kan man arrangere hjemme på klassen ved brug af ørreder fra det nærmeste dambrug. På Fiskerimuseet skal elever prøve at lege små forskere. Fra at starte – gerne på bar bund – skal de via observation, undersøgelse, sammenligning og ræsonnement opstille hypoteser om de to udleverede fiskearters levested og fødevalg. De skal derigennem have oplevelsen af, at de godt kan tænke selv, og at de konklusioner, de når frem til, er gyldige og anvendelige resultater, som de selv har fundet ud af. Aktiviteten skal gerne have den følge, at hvis ungerne ser en fisk hos fiskehandleren – en art, de aldrig før har set eller kender navnet på – så skal de kunne fortælle om dens levested og biologi ud fra egen analyse og det »værktøj« de har erhvervet sig under dissektionsøvelsen.

Med aktiviterne i laboratoriet har vi lumske bagtanker med formålet ud over blot undervisning og oplevelse. Ved at lade de mindste børn arbejde med levende dyr håber vi at være med til at bevare – om ikke andet så dog en del af – den ofte umiddelbare accept og fascination de yngste årgange viser over for alt levende. Dette er vigtigt. Alt for ofte ser vi især elever fra de ældre årgange optræde med barokke holdninger og forventninger til, hvordan naturen skal se ud, og hvordan den skal forval-

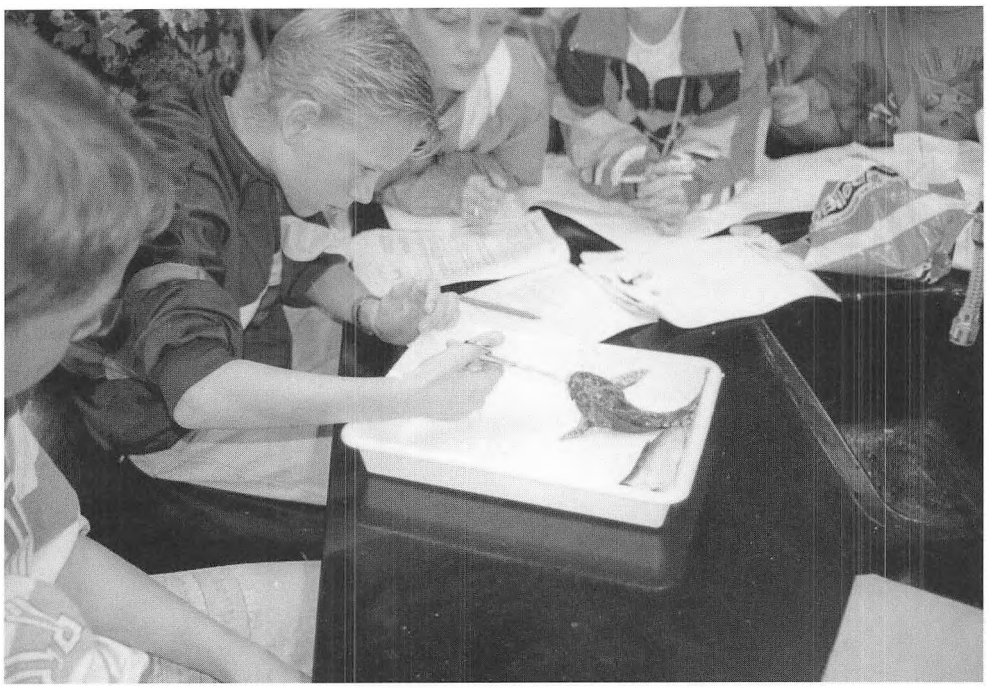

Fig. 2. Nysgerrigheden er her ved at overvinde væmmelsen ved at undersøge den efter alles mening giftige og ulækre ulk.

tes. Disse forventninger og ønsker er i økologisk sammenhæng ofte meningsløse, og må som udspring have en øget fremmedgjorthed over for dyr og natur. Forventningernes udgangspunkt må søges i en naturopfattelse skabt i et univers med »My little Pony« som hovedaktør. Børnene udvikler sikre skemaer over hvilke dyr, der er søde, og hvilke, der aldeles ikke er. Eleverne siger »bvadr«, når de ser en ulk, og får våde øjne, når de ser en sælunge.

Denne attitude kunne måske synes harmløs og uskadelig, men vi bør have i baghovedet, at disse elever på et senere tidspunkt skal være med til i et demokratisk samfund at administrere og forvalte vore naturresourcer. Denne forvaltning bør foregå på et økologisk grundlag – et grundlag på hvilket naturen bliver betragtet som en helhed med sin egen dynamik, og ikke på et grundlag skabt ud fra rent »human-æstetiske« kriterier om hvilke dyr, der er søde, og derfor skal bevares, og hvilke man godt kan acceptere udryddelse af.

Danske skolebørn hører utvivlsomt til de mest økologisk bevidste i Europa. En bevidsthed, der er fremkommet som følge af en fornuftig biologi- og miljøundervisning sammen med gode naturoplevelser. Denne bevidsthed skal fastholdes og udbygges, hvilket er vigtigt, hvis vi skal undgå påvirkning fra de tendenser, vi kan se florere i landene syd for os. Her er megen naturbevågenhed ført over på omsorg for enkelte populære dyrearter, og ofte minder hele omsorgen for de søde dyr om afladshandel for en dårlig økologisk samvittighed. Som eksempel kan nævnes drabene på »babysælerne« ved Canada først i 80'erne, hvor der blev brugt enorme ressourcer på at få stoppet dette blodbad. »Sældrabene« var ud fra æstetiske og »normal-etiske« synsvinkler kritisable, men fra et økologisk synspunkt var drabene uinteressante. Bestanden var ikke truet, og drabsmetoden var utvivlsomt human, på trods af at måden var aldeles uæstetisk. Megen krudt blev brugt på denne sag. Krudt, der i stedet kunne have været anvendt til at lægge pres på vore egne regeringer for at få skabt rimelige levemuligheder for f.eks. vore europæiske sælarter. Mon ikke der har siddet politikere og virksomhedsejere rundt i Europa, som har klappet i deres små hænder over, at Greenpeace bekvemt kanaliserede al opmærksomhed langt væk over Atlanten – væk fra vore egne problemer?

Det er vigtigt, at eleverne ikke bliver ofre for de overspringsbaserede »afladsforretninger«, der helt sikkert vil komme flere af i fremtiden, efterhånden som overbefolkning og materiel vækst vil tilspidse den globale økokrise. Det er vigtigt, at eleverne er nysgerrige, opsøgende og analyserende over for forhold i naturen, og at de er kritiske over for postulater og udsagn. En vigtig forudsætning for alle disse prægtige egenskaber er, at de bevarer evnen til at bleve *fascinerede*. Fascination af det levende – alt levende – skal bevares. På Fiskerimuseet regner vi ikke med, at vi kan redde verden, men alligevel er det ikke til nogen skade at holde sig visioner og idealer for øje i sit daglige arbejde.

Ligesom ved aktiviteten med levende dyr er der også en mere holdningsmæssig dimension knyttet til aktiviteten, hvor eleverne skal »sprætte fisk op«. Sædvanligvis er de yderst negative ved udsigten til at skulle røre ved de ulækre fisk, og især ulken, er der almindelig enighed om, er grim og ulækker. Efterhånden som undersøgelserne skrider frem, og eleverne får koblet fiskenes udseende sammen med funktion og tilpasning, ændrer deres opfattelser af

fiskene sig. Fiskene ændrer status i æstetisk henseende og bliver nu ofte opfattet som spændende og næsten flotte. Vi har oven i købet hørt elever udtrykke, at sildens fine gællegitter til frasortering af plankton ligefrem var smukt. Svarende til aktiviteten med de levende dyr handler dette her også om, at søge at påvirke elevernes opfattelser af æstetik i naturen – og dermed deres holdninger til natur generelt.

Vadehavet ligger ca. 200 meter fra museet, hvilket giver besøgende skoler og især lejrskoler gode muligheder for at bruge institutionen som udgangspunkt for praktisk feltarbejde på vaderne. Vi har udarbejdet foreløbige vejledninger til brug på vaden, og på museet er der udstationeret en af Amtscentralens vadehavskasser – klar til at blive brugt af interesserede. Kassen indeholder grebe, spande, kikkerter, teleskopkikkert m.m. Efter en tur på vaden kan man bruge museets undervisningslaboratorium og her arbejde videre med det indsamlede materiale. Desværre er vi ikke bemandede til, at kunne sende en vejleder med ud på vaden.

I en forsøgsperiode forestår Fiskeri- og Søfartsmuseet de pædagogiske aktiviteter på Blåvand Naturcenter. Centret består af en fuglestation, der drives af Dansk ornitologisk Forening, en udstilling, der omhandler naturen ved Blåvandshuk, og en naturskole. Ved naturskolen er ansat en naturvejleder, der forestår guidede ture i området samt tilrettelægger og gennemfører undervisningsforløb. En typisk ekskursion til Blåvand Naturskole kan indeholde en tur på stranden, hvor der kigges på fugle og indsamles opskyl efterfulgt af arbejde og samtale i laboratoriet.

Med museets undervisningskutter E 1 »Claus Sørensen« kan man i perioden 1. maj til 31. september komme på fisketur i Grådyb. Kutteren er godkendt af Statens Skibstilsyn til sejlads med op til 12 passagerer, og har skiftende besætninger på 2 mand. Alle skippere og bedstemænd er tidligere erhvervsfiskere fra Esbjerg. En fisketur, hvor vi fisker med bomtrawl i Grådyb eller Hjerting Løb, tager ca. 3 timer, og klassen deles derfor normalt i to hold. Et hold sejler om formiddagen og det andet om eftermiddagen. Det hold, der er i land, kan f.eks. arbejde i laboratoriet på museet.

Turen har mange kvaliteter også ud over de målbare. Foruden at eleverne med egne øjne oplever Vadehavets former og landskaber, fuglene, sælerne, fiskefaunaen fra bunden af Grådyb, får de en rimelig fornemmelse af livet og arbejdet ombord på en fiskekutter. Både kutteren og besætningen er ægte, og en tur med »E 1« er det nærmeste, eleverne i dag kan komme på fiskerierhvervet uden direkte at skulle tage en hyre. Der er ingen guide eller underviser med fra museet på kutteren. Dette kan måske medføre tab af nogle undervisningsmuligheder, men på den anden side har det den værdi, at elevernes oplevelser den dag på skibet sammen med fiskerne er deres egen ægte og uredigerede oplevelse. I øvrigt findes der ikke en havn i landet, der er mere egnet som udgangspunkt for ekskursioner med fiskekutter end Esbjerg. Næsten uanset vejret giver Fanø, Langli eller Skallingen læ for alle vindretninger, hvilket betyder, at vi ikke er plagede af aflysninger. Ydermere behøver elever (og lærere) ikke at være bange for at blive søsyge. På trods af dette indenskærs fiskeri får børnene alligevel fornemmelsen af »at have været på havet«.

Fig. 3. I Grådyb ud for Esbjerg sejler vi på fisketur med kutter »E 1« tæt forbi sælerne på Langli Sand. For eleverne er det en oplevelse at have set rigtige sæler i den rigtige natur.

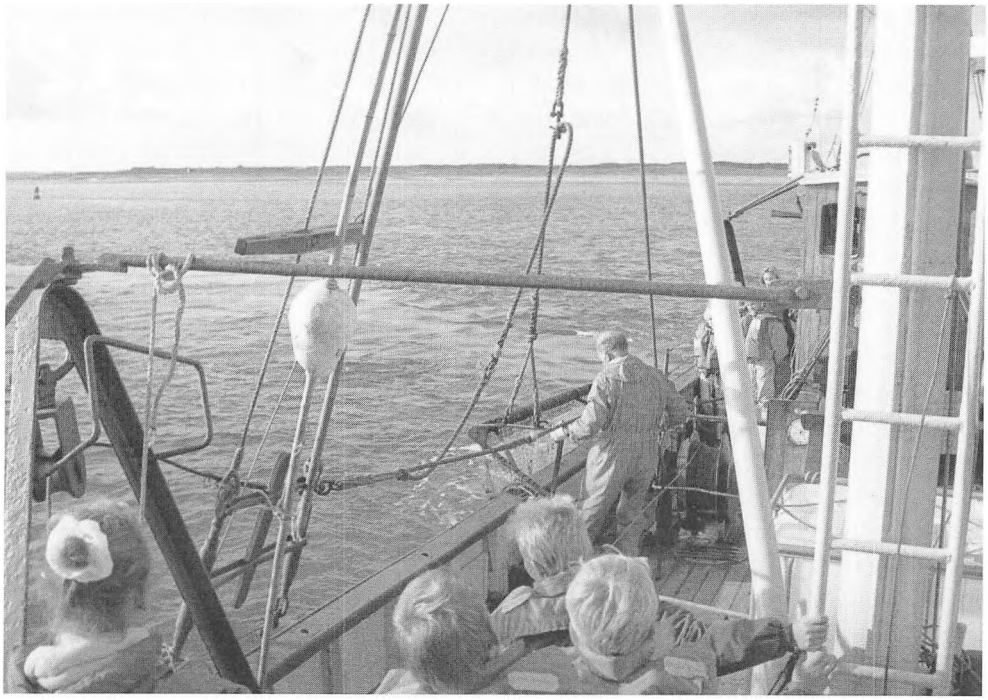

Fig. 4. På kutteren hjælper eleverne ikke til ved selve fiskeriet – det er for farligt . . .

. . . men når fangsten er ombord, er der frit slag.

På vores ønskeseddel over kommende aktiviteter, har der stået »fiskerihistoriske værkstedsaktiviteter« i mange år. Dette ønske er blevet forstærket af, at vi nu i museumsparken er ved at indrette en frilandsudstilling med både havne- og fiskermiljøer. Disse faciliteter sammen med det nærtliggende vadehav giver helt ekstraordinære muligheder for f.eks. at fremstille fiskeredskaber på museet og herefter sætte og afprøve dem i vadehavet ved at udnytte tidevandet. Problemet er, at sådanne aktiviteter er ret ressourcekrævende særligt på bemandingssiden, ligesom fornuftige undervisningsforløb med fremstilling, sætning og røgtning af garn på grund af tidevandet vil blive længerevarende og derfor medføre visse praktiske problemer med hensyn til overnatning, forplejning m.v.

På formidlingssiden har emnet »søfart« været knap så synlig, men der er nu håb om, at der via etablering af en permanent søfartsudstilling vil blive rettet op på dette. Søfarten er indtil nu blevet formidlet gennem flere særudstillinger med tilhørende undervisningsmateriale og i de senere år især via en lang række af publikationer foruden foredrag.

Med især disse blandede aktiviteter forløber dagene på Fiskeri- og Søfartsmuseets undervisningsafdeling. Vi prøver på ganske pragmatisk vis at udfylde nogle praktiske og faglige huller for skolerne, og selvom undervisningen på grund af de mange skoleklasser i forhold til antallet af aktiviteter for os kan blive lidt samlebåndspræget, bliver det aldrig kedeligt. De ca. 14.000 elever vi årligt er i kontakt med i undervisningssammenhæng giver os hele tiden nye impulser, der gør os dygtigere.

Den tætte kontakt i undervisningen med elever, lærere og almindelige museumsgæster er yderligere med til at sikre den dialog, der er så vigtig for museerne. I vore udstillinger og undervisningslokaler kan vi ikke byde på interaktivt video, men vi håber at elever og andre, der besøger os, i stedet møder interaktive mennesker.

Thyge Jensen, museumspædagog, Fiskeri- og Søfartsmuseet.

Fig. 1. Flyfoto af de store udgravninger øst for Grønnegårdsvej i 1991, set fra nordvest. Foto: Brian Kristensen.

Mellem Uglvig og Tovrup

– eller 3000 års bosættelser ved Grønnegård

Af PALLE SIEMEN

Øst for Esbjerg vidner de gamle landsbynavne Jerne, Veldbæk, Novrup og Tovrup om bebyggelser, hvis rødder fortaber sig i en fjern fortid. I de seneste år har en række arkæologiske undersøgelser i området betydet en væsentlig tilgang af kilder til belysning af bebyggelsesudviklingen, men samtidigt har de arkæologiske vidnesbyrd om bosættelsernes alder også problematiseret stednavnenes værdi, som udgangspunkt for bebyggelseshistoriske studier, i al fald i Sydvestjylland.

De mest omfattende arkæologiske udgravninger er foretaget i området mellem Tovrup og Uglvig omkring Grønnegård, og til al held valgte vi sidstnævnte som navn for udgravningerne og undgik således en fejlagtig anvendelse af stednavnene. De massive bebyggelsesspor i Uglvig-området blev til faser af landsbyen Tovrup og ikke en forsvunden landsby i Uglvig.

I disse år arbejdes der på mange fronter med problematikken gård og landsby i et langtidsperspektiv, og netop udgravningerne i Uglvig og Tovrup har betydet tilgang af et stort materiale til belysning af forholdet mellem enkeltgård og landsby gennem flere tusinde år.[1]

De forskellige landsbyer er placeret i hver deres geografiske område med helt specifikke forhold for hver enkelt landsby, men samtidigt er der en række forhold, som er fælles for de forskellige landsbyer. En bosættelsesarkæologisk undersøgelse må nødvendigvis skelne mellem de forhold, som karakteriserer den enkelte bebyggelse, og de forhold, som er generelle. Kun sammenligninger mellem en række bosættelser eller landsbyer vil i sidste ende føre til udskillelse af de fælles og de områdebestemte træk.

Indtil videre er udgravningerne ved Grønnegård et af de få eksempler på undersøgelse af en samlet bebyggelsesudvikling i et område i Sydvestjylland. Et lignende bebyggelsesforløb er undersøgt ved og i Vorbasse. De mange udgravninger, som gennem årene er udført omkring Esbjerg, har kun afdækket elementer af en sådan bebyggelsesudvikling.[2]

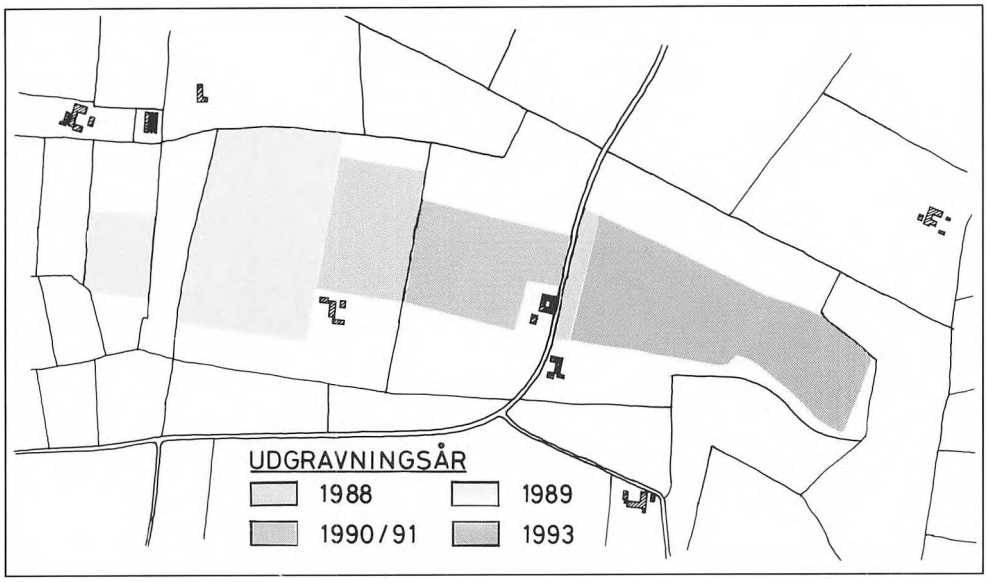

Fig. 2. Området for de enkelte udgravningskampagner. Tegning: Jens Kristensen 1993.

Udgravningerne ved Grønnegård begyndte i foråret 1988 i forbindelse med anlæg af en kloakledning. I et område ud for Grønnegård var der på de arkæologiske kort afsat en overpløjet gravhøj, men da Esbjerg Museum søgte efter denne, dukkede der i stedet bebyggelsesspor frem i søgegrøften. Ved den lejlighed blev der udgravet en 10-15 m bred nordsydorienteret strimmel, som primært indeholdt bebyggelsesspor fra yngre jernalder og vikingetid.[3] Senere samme år viste det sig, at planerne for etablering af Østskoven – et rekreativt område nord for et planlagt boligområde – var så langt fremskredne, at beplantning af områderne på begge sider af kloakledningen ville ske inden for nogle få år. I første omgang blev der foretaget en prøvegravning i et område 400 m vest for Grønnegård. Og da denne udgravning gav positivt resultat, blev det besluttet, at søge midler hos Esbjerg kommune til at begynde undersøgelser i området så snart som muligt. Allerede i vinteren 1988 blev det muligt at begynde på de omfattende udgravninger, som fortsatte i 1989-1991 (fig. 1). I 1993 blev udgravningerne genoptaget i et område mellem de to tidligere udgravede arealer (fig. 2).

Uglvig-området ligger i den inderste og nordligste del af et langstrakt mose- og engdrag, hvis sydlige ende munder ud i marskengene ved Novrup.

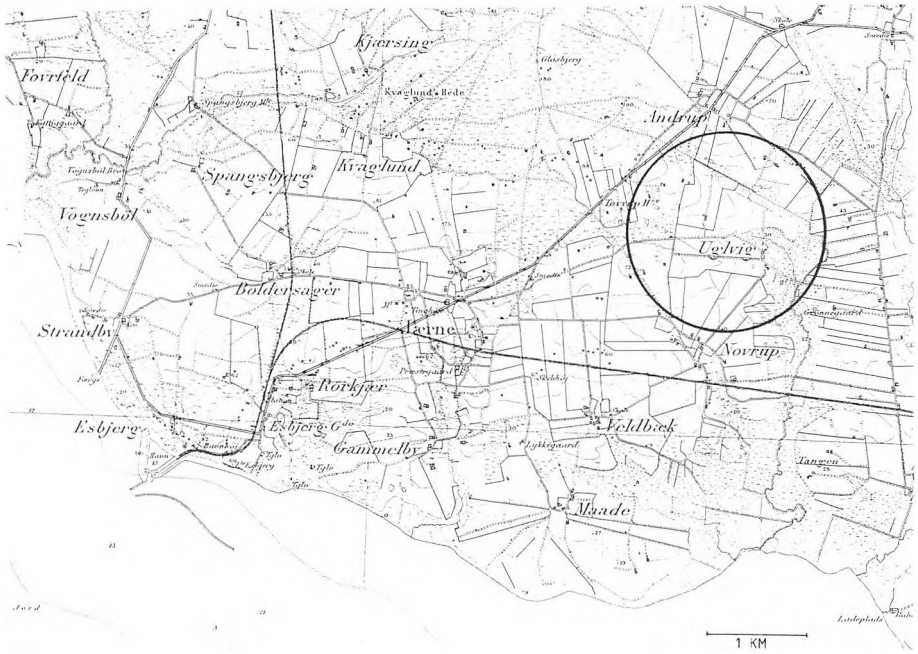

Fig. 3. Den sydvestlige del af Esbjerg-bakkeø med Uglvig-området indcirklet. Kortet er fra 1869 med senere tilføjelser. Gengivet med Geodætisk Instituts tilladelse (A. 404/85).

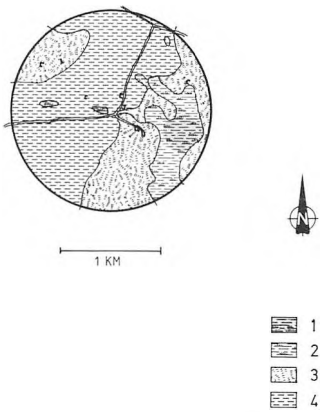

Fig. 4. Jordbunden i Uglvig-området. Tegning: JK og PS. 1. Tørvedannelser. 2. Engområder med sporadiske tørvedannelser i sand. 3. Morænesand og -grus. 4. Moræneler eller silt.

Fig. 5. Den samlede bebyggelse på Grønnegårdstungen. Tegning: Søren Bauder, Jens Kristensen og Palle Siemen 1990/1993. 1. Område under udgravning juni-juli 1993. 2. Ikke undersøgte læhegn.

Mod nord og øst afgrænses området af Novrup Bæk, som danner skel mellem Jerne og Skads samt Tjæreborg sogne. Syd for engene langs Novrup Bæk stiger terrænet nogle meter til en langstrakt, flad morænebakke af yderst sammensat karakter – fra det rene grus til den fedeste ler, området kan præstere (fig. 3 og 4).

Grønnegårdstungen, som morænebakkens daglige navn er blevet, er 200-300 m bred og afgrænses mod syd af et lavere engareal, der strækker sig ind i et højere liggende terræn. Netop denne landskabstype dækkes af navneendelsen -vig, og det må formodes, at dette engdrag er centralt i områdets navngivelse. Syd for engdraget findes Uglviggård på en lille udposning af en større morænebakke – Novruptungen.

Indtil videre er der undersøgt ca. 22 hektar af bebyggelsen på jordtungen ved Grønnegård, men endnu mangler ca. 5 hektar at blive undersøgt (fig. 5).

De ældste bebyggelsesspor i området stammer fra stenalderens senere halvdel, men i de første 600-800 år kan bosættelsen kun følges i glimt. Materialets sporadiske karakter giver kun lejlighed til generelle betragtninger om områdets bebyggelsesstruktur i den sene del af stenalderen og begyndelsen af bronzealderen (det vil sige i tiden mellem 2800 og 1500 f. Kr.). Bebyggelsen i området består i dette 1200-årige tidsrum af mindre, spredtliggende enkeltgårde.

Det bedst bevarede af husene fra stenalderens slutperiode – dolktiden – har mindst været 12 m langt og 5 m bredt. Østenden af huset har været nedgravet i lighed med huse fra andre egne af Jylland, hvorimod vestenden sandsynligvis har haft gulv i niveau med den nuværende overflade.[4] I denne del af huset var det muligt at iagttage stolpehuller; der fandtes ikke spor af stolpehuller i husets østende på trods af ihærdig søgen (fig. 6). I den nedgravede del af huset fandtes foruden flintaffald og en smule potteskår også nakkeenden af en stridsøkse samt en lille fladehugget pilespids.

Det andet hus fra slutningen af stenalderen eller begyndelsen af bronzealderen findes i den østlige del af det undersøgte område. Dette hus tegner sig udelukkende ved stolpehuller. I samme område findes sporene efter bronzealderbebyggelsen på jordtungen, og der er efter alt at dømme tale om en enkeltgård, placeret på toppen af en lille grusbakke ved kanten af et mindre mosedrag, som findes øst for Grønnegårdstungen.[5] Stratigrafiske iattagelser,

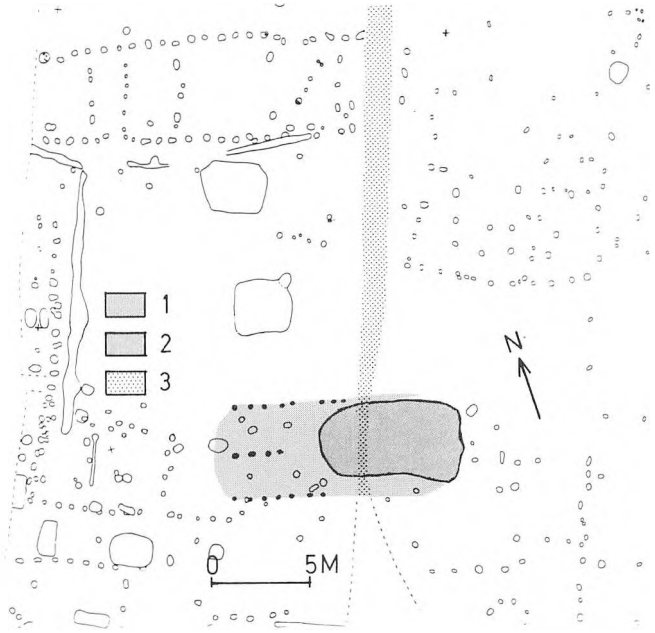

Fig. 6. Det bedst bevarede hus fra stenalderens slutperiode – dolktiden. Tegning: SB, JK og PS 1990/1993. 1. husomrids. 2. grube. 3. ikke undersøgt område med beplantning.

keramik og termoluminescensdateringer viser, at de enkelte huse afløser hinanden over et vist tidsrum i midten af bronzealderen.

Bebyggelsen i yngre bronzealder (1000-500 f. Kr.) findes også yderst på Grønnegårdstungen, men er nu rykket ned på siden af grusbakken. Husene i den mellemste del af bronzealderen fremtræder med store og regelmæssige grundplaner, som formentlig afspejler velbyggede huse (fig. 7). Modsætningen hertil finder man i husene fra de yngre dele af bronzealderen. Her er der tale om husplaner af mindre huse med et mere uregelmæssigt præg.

Antallet af huse, som kan dateres til den yngre del af bronzealderen, er ca. 3 gange større end antallet fra den mellemste del af bronzealderen. Der kan være mange forklaringer på denne forskel i såvel antal som størrelse af husene. Stigningen i byggeriet kan skyldes et ændret familiemønster, hvor nyetablerede familier ikke naturligt indgik i forældregenerationens hushold. En anden mulighed, som ikke er uforenelig med den forudgående model, kan være brug af dårligere byggemateriale.

Stigningen i antallet af huse bliver ikke så markant, hvis det samlede antal kvadratmeter under tag beregnes. I gennemsnit dækker et hus fra den mellemste bronzealder i areal omtrent 2,5 hus fra den yngre fase.

Der bliver således ikke mere husrum skønt antallet af enheder stiger. Denne iagttagelse støtter, sammen med enkeltgården i den mellemste del af bronzealderen og enkeltgårdene i den ældste jernalder, tolkningen af de mange huse fra yngre bronzealder som repræsentanter for en fortsat enkeltgårdsbebyggelse i området.

De hidtidige udgravninger har ikke afdækket flere områder med bronzealderbebyggelse på Grønnegårdstungen, så den udvidelse af bebyggelsen, som man ser ved begyndelsen af jernalderen, kan enten betragtes som en egentlig udvidelse af bebyggelsen eller som udtryk for en ændring i udnyttelsen af landskabet.

Bebyggelsen i den førromerske jernalder (500 f. Kr. til Kr. f.) findes både umiddelbart syd og sydvest for bronzealderbebyggelsen og i andre områder af Grønnegårdstungen. Ud fra keramik og husformer er det muligt at opdele bebyggelsessporene i en tidlig og en sen del, men husenes spredte placering gør en nærmere datering af bebyggelsesforløbet vanskeligt.

Strukturen af bebyggelsen i den førromerske jernalder afviger fra både den forudgående og senere bebyggelse. Gårdene spredes i denne periode over hele jordtungen og flyttes ved udskiftninger også temmelig langt fra forløberen. Generelt findes størstedelen af husene fra førromersk jernalder langs kanterne af Grønnegårdstungen og ofte temmelig tæt på engdragene. Netop disse områder er ikke undersøgt med samme intensitet som de centrale dele af jordtungen, og det er muligt, at enkelte huse fra førromersk jernalder ikke er afdækket. Lignende mere strukturerede bebyggelser kendes fra Jens Kusksvej i Tjæreborg og Sarup på Fyn.[6]

Tæt på husene fra den ældre del af førromersk jernalder er der ofte fundet en eller flere keramikfyldte gruber; blandt det righoldige keramiske materiale, som endnu mangler at blive gennemgået, kan nævnes skår efter adskillige kar med svaleredehanke, større bopladskar og mindre, men finere keramik.[7]

Ændringer i bebyggelsesmønsteret, som kan iagttages på Grønnegårdstungen på overgangen fra bronzealder til jernalder afspejler på bedste vis den generelle tendens, at bebyggelserne i førromersk jernalder rykker nærmere engdragene.[8]

I den sene del af førromersk og begyndelsen af romersk jernalder, det vil sige århundrederne omkring Kristi fødsel, findes bebyggelsen sydligt på den centrale del af jordtungen. Bebyggelsen, som blev undersøgt i sommeren 1993, består af omkring 16 østvest orienterede langhuse, som gennem husform og keramik i forbindelse med stolpehuller kan dateres til nævnte tidsrum. En af de bedst bevarede grundplaner viser, at der har været tale om et ca. 18 m langt og 5 m bredt hus med 6 sæt indre tagbærende stolper; omtrent midt for hver langside har der været en indgang med kraftigere stolper. En 10-20 cm bred og ganske lav væggrøft antyder en

Fig. 7. Et af bronzealderhusene er markeret med træpæle og vil indgå som et punkt i en vandretur i skoven. Foto: PS 1990.

forholdsvis svag vægkonstruktion, formentlig i lerklinet fletværk (fig. 8).

Størstedelen af hussporene var noget dårligere bevaret og tegnede sig stort set udelukkende ved 4 eller 5 sæt huller til tagbærende stolper samt huller til indgangsstolperne i langvæggene. Bevaringstilstanden af husene svarer således til de samtidige bebyggelser ved Hodde, nordøst for Varde, og på Jens Kusksvej lokaliteten i Tjæreborg.[9]

Nord for området med huse blev der undersøgt et ca. 50 × 30 m stort område med tæt liggende gruber i en sænkning, hvor der også var et lille kulturlag. Centralt i sænkningen med kulturlag fandtes en ca. 1,25 × 0,75 × 0,5 m stor sten. Kulturlaget lå både omkring og under stenen, som således er flyttet ud i sænkningen. I både kulturlag og i særdeleshed i gruberne fandtes store mængder af skår og skårflager af såvel grovere som finere kar; dertil kan føjes et pænt antal fragmenterede ildbukke.

En lignende sammensætning af bebyggelsessporene fra begyndelsen af ældre romersk jernalder kendes fra Jens Kusksvej-pladsen. Gruberne på Grønnegårdspladsen dækker et samlet areal på ca. 1500 m^2 og mere end 4000 m^2 på pladsen ved Jens Kusksvej. Såvel her som på Grønnegårdspladsen var gruberne placeret i et område med leret under-

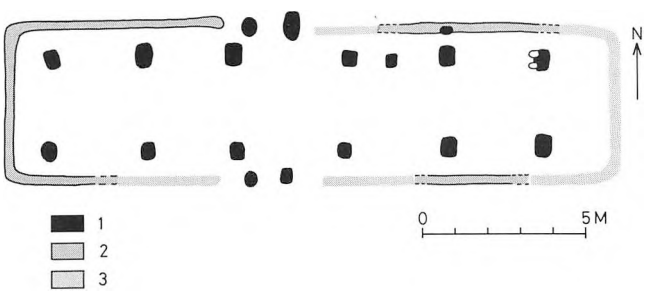

Fig. 8. Langhus fra slutningen af førromersk jernalder. Tegning: JK og PS 1993. 1. Stolpehuller. 2. Erkendt væggrøft. 3. Rekonstrueret forløb af væggrøft.

grund, og det må formodes, at der er hentet materiale til husvægge og -gulve i gruberne. Fra en række udgravninger rundt i landet kendes lignende gruberområder.[10]

Bebyggelserne ved både Jens Kusksvej og Grønnegård må tolkes som landsbyer. Men på begge pladser er sporene efter hegn meget dårligt bevaret, hvorved det ikke er muligt at udskille samtidige huse.

Det er på nuværende tidspunkt vanskeligt, at fremhæve de træk, som adskiller enkeltgårdsbebyggelsen i yngre bronzealder fra de tidligste landsbyer omkring Kristi fødsel. I forhold til husene fra yngre bronzealder er husene i tiden omkring Kristi fødsel noget større – ca. 1,5 gang så store. Og indbyrdes er deres placering mere struktureret end tilfældet er i yngre bronzealder.

Længere mod nord på den jyske halvø kendes landsbyer fra den ældre del af førromersk jernalder, således i Grøntoft syd for Holstebro.[11] De hidtidige undersøgelser i Sydvestjylland tyder på en lidt senere landsbydannelse her.

Sporene efter bebyggelsen i den sene del af ældre romersk og begyndelsen af yngre romersk jernalder – århundrederne omkring 200 e. Kr. – hører til de dårligst repræsenterede. Nordvest for grubeområdet findes en række dårligt bevarede huse, som bedst kan placeres i slutningen af ældre jernalder. Af bebyggelsen fra begyndelsen af yngre romersk jernalder er der indtil videre kun afdækket et enkelt noget usikkert hus sydligt på den centrale del af jordtungen. Fra samme periode er der fundet omkring 15 grave i 3 områder. Erfaringen fra de samtidige gravfelter ved Jens Kusksvej og Præstestien i Tobøl ved Hjerting viser, at den samtidige bebyggelse ikke er placeret langt fra gravene.[12]

Den største gruppe bestod af 10 lave jordfæstegrave med et gravgods, der hovedsageligt er lerkar

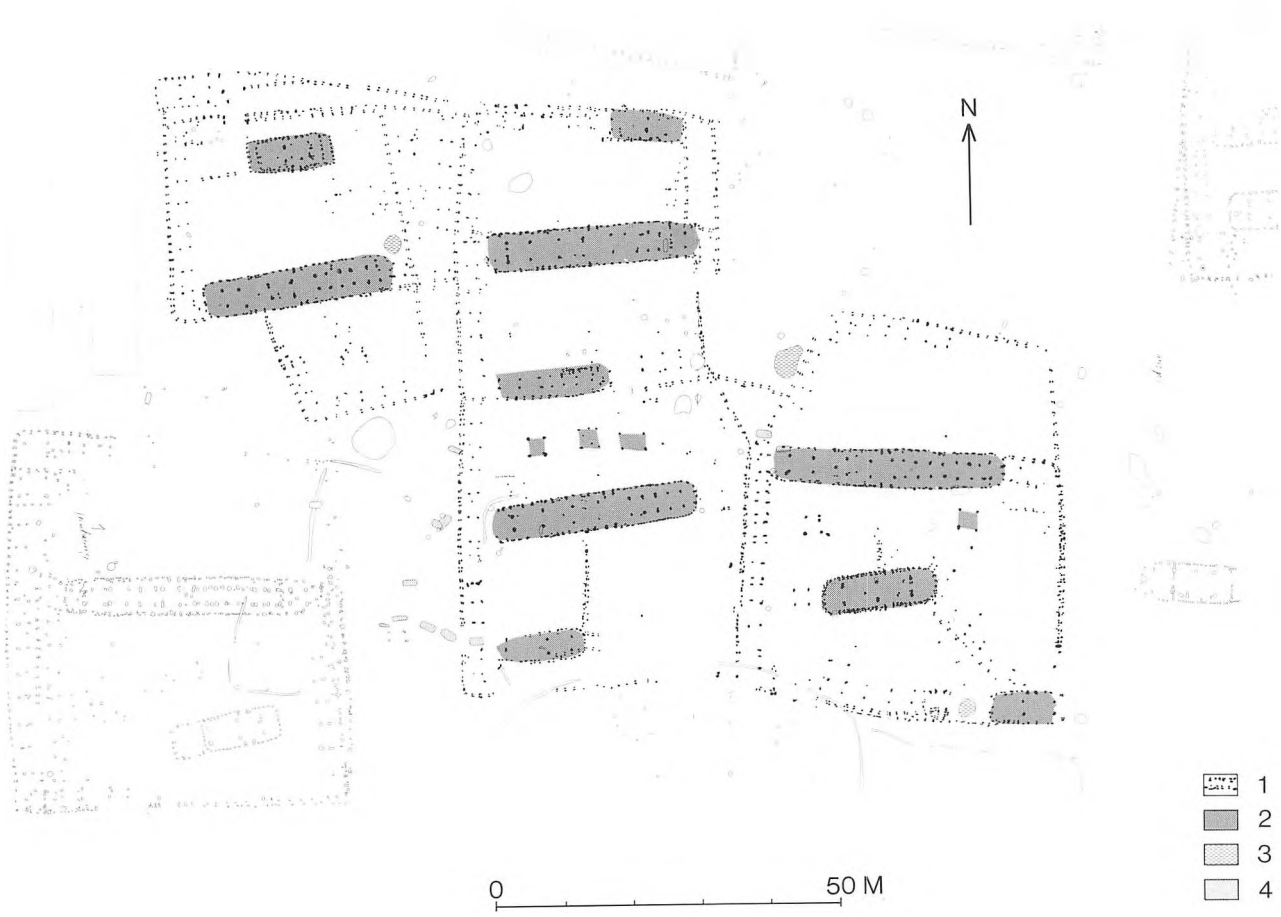

Fig. 9. Fire sammenhængende gårde fra yngre jernalder. Tegning: JK og PS 1993. 1. Stolpehuller. 2. Husplan. 3. Brønde. 4. Grave.

og perler af både glas og rav. Blandt glasperlerne findes både ensfarvede og de såkaldte mosaikperler; det vil sige perler sammensat af flere farver glas i en mosaikkomposition. I en anden gruppe med 2 grave fandtes i den ene af disse et rigt udstyr med fibler (dragtnåle) – blandt andet en rosetfibel – og hertil en perlekæde, en kam og 3 lerkar.

Bebyggelsessporene fra yngre jernalder (ca. 400-800 e. Kr.) er de mest massive, der er undersøgt. De findes spredt i et område på ca. 900 × 150-300 m. Det er muligt at udskille lidt under 40 gårde fra den ca. 400 årige periode, som yngre jernalder i bebyggelseshistorisk henseende omfatter.

Indtil de mange tusind potteskår er gennemarbejdet, og husplaner samt hegnsforløb gransket område for område, kan man ikke i deltaljer beskrive bebyggelsesudviklingen på pladsen. I de bedste tilfælde fremgår sammenhængen mellem de enkelte gårde direkte. I den sydvestlige del af området forbinder hegnene 4 gårde med hinanden, og det må antages, at disse 4 gårde netop er en fase af landsbyen i Uglvig-området (fig. 9 og 10).

Der er, som nævnt, lidt under 40 gårde fra yngre jernalder på Grønnegårdstungen. Over et tidsspand på ca. 400 år vil disse tal i en landsby på 4 enheder betyde en nybygning pr. gård hvert 40. år.

Det er muligt at iagttage forskelle mellem de enkelte faser af landsbyen. Men det er ofte vanskeligt, end sige umuligt, at finde en simpel forklaring på ændringer i byggeskik, variation i gårdstørrelser eller antallet af gårde.

Nogle forskelle skyldes tydeligvis helt lokale forhold. Bebyggelsen på den centrale del af Grønnegårdstungen rummer eksempelvis ikke grubehuse, hvorimod disse forekommer i andre områder på Grønnegårdstungen. Denne forskel skyldes efter alt at dømme undergrundens beskaffenhed, som i dette område er leret og meget vandholdig, hvilket betyder, at vandet så at sige trykkes op i mindre lavninger. I de øvrige dele af bebyggelsesområdet er undergrunden knapt så fugtig og med en anden sammensætning, der i stedet leder vandet bort fra overfladen, og netop i disse områder findes adskillige grubehuse.

I den sydøstlige del af området for bebyggelsen fra yngre jernalder blev i 1990 og 1991 undersøgt ca. 60 jordfæstegrave fra 4.-5. århundrede. Gravene lå i et ca. 40 × 40 m stort område i 9 klyn-

Fig. 10. De fire gårde i tegneren Jette Jørgensens rekonstruktion. Tegning: Jette Jørgensen 1992.

ger med op til 10 grave i en klynge. Enkelte grave lå enligt i kanten af gravfeltet.

Gravene lå for det meste tæt sammen, men alligevel var der kun 2 eksempler på, at de var anlagt oven i hinanden. Det samme gør sig også gældende på de samtidige eller lidt ældre gravfelter ved Jens Kusksvej i Tjæreborg med ca. 30 grave og Præstestien ved Hjerting med mere end 150 grave, hvilket må betyde, at gravene har været markeret.

Kun i de heldigste tilfælde er der blevet fundet spor efter den døde i form af et fedtet lag i området for de større knogler. Ved at følge disse fedtede striber – ligfedt – var det muligt at se et aftryk af den døde, som viste, at de altid har været lagt på højre side med let optrukne ben og med hovedet mod vest (fig. 11).

Gravgaverne består dels af personligt udstyr som smykker, remspænder, kamme, små knive og nogle få hårnåle, dels af lerkar og træbeholdere. Karrene har formentligt rummet mad og drikke til den dødes rejse hinsides.

Smykkeinventaret består næsten udelukkende af rav- og glasperler enten som halskæder eller kæder i forbindelse med fibler. Fiblerne kan betegnes som datidens sikkerhedsnåle, dragtophæng og brocher i samlet funktion. Det er blandt andet gennem de forskellige fibelformer muligt at datere gravene til 4.-5. århundrede.

Det samlede gravgods fra gravfeltet er hverken særligt rigt eller prangende. Gravfeltet er knyttet til en ganske almindelig bebyggelse, og gårdene på Grønnegårdstungen afviger ikke på nogen måde fra de samtidige bebyggelser i området.

Nord og nordvest for gravfeltet findes bebyggelsesspor, som med stor sandsynlighed stammer fra slutningen af yngre jernalder, og vest for gravfeltet findes en bebyggelse fra vikingetid (ca. 800-1100 e. Kr.).

Gårdene fra slutningen af yngre jernalder ligger på kanten til det nordlige engdrag i samme område som bebyggelsen fra midten af jernalderen. Der er tale om gårde med forholdsvis store, regelmæssige langhuse med rette langsider og fladt rundede til lige gavle. Hegnene har derimod et noget uregelmæssigt forløb.

Vikingetidsbebyggelsen blev allerede fundet ved de første udgravninger i foråret 1988, men kun en mindre del er indtil videre blevet undersøgt.

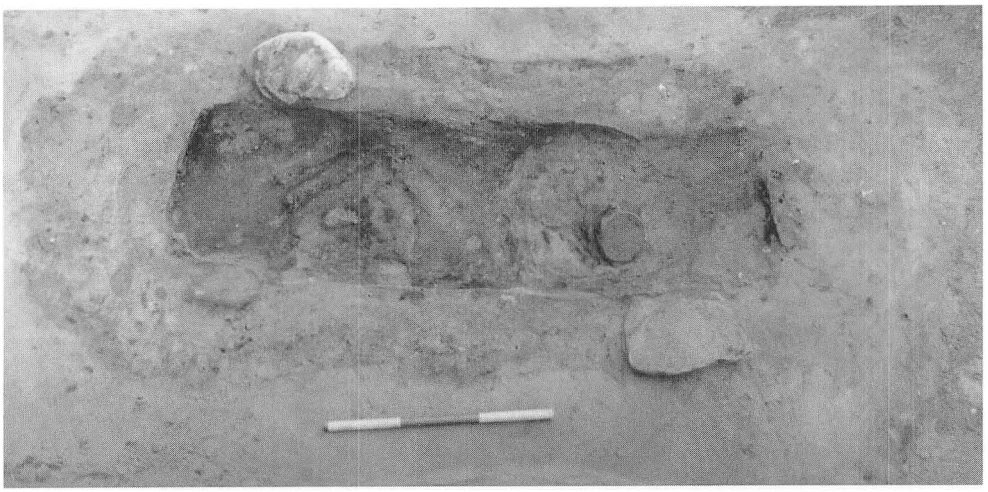

Fig. 11. Eksempel på grav med ligskygge. De optrukne ben anes t.v. Foto: PS 1990.

Vest for kloakledningen og Grønnegårdsvej kunne der iagttages bebyggelsesspor i kornet i den tørre sommer 1992, og der kan næppe være tvivl om, at disse spor repræsenterer den resterende del af en lille vikingetidslandsby.

I lighed med forholdene i Sædding-landsbyen nordvest for Esbjerg er de store langhuse hovedsageligt østvest orienteret, mens flere mindre langhuse er placeret nordsyd. De mindre huse ligger i den østlige udkant af den vikingetidige bebyggelse, og de hører sikkert sammen med de østvestlige langhuse – i velafgrænsede gårde.[13]

I vikingetidsbebyggelsen er der også flere grubehuse. Det er primært disse, der i 1992 kunne iagttages som grønne pletter af højt korn i den ellers gule, tvangsmodnede afgrøde. Grubehusene fra vikingetiden er noget større og dybere end de tilsvarende fra yngre jernalder.

Et dårligt bevaret nordsyd orienteret hus med let udbuede langsider blev afdækket 500-600 m vest for vikingetidslandsbyen. Huset er formentligt det eneste af sin art i dette område af Grønnegårdstungen. Der blev desværre ikke fundet keramik eller andet daterende i forbindelse med huset (fig. 12). Nordsyd orienterede huse forekommer i ældre romersk jernalder samt vikingetid. Det enligt liggende hus adskiller sig tydeligt fra husene i bebyggelsen fra ældre romersk jernalder, men knytter sig formmæssigt til vikingetidshusene og repræsenterer en enkeltgård fra denne fase. Det er nærliggende at betragte gården som en udflytter fra den vikingetidige landsby omkring Grønnegårdsvej.

Længst mod vest i det undersøgte område fandtes en bebyggelse fra middelalderen. Det undersøgte område begrænses i nord af marker, som ikke indgår i beplantningsprojektet, og i vest af den på det tidspunkt nyplantede skov. Den middelalderlige bebyggelse fandtes i en mere koncentreret del mod nord, men der blev også fundet hegns- og skelgrøfter efter 2 gårde i den sydlige del af området.[14]

Størstedelen af den middelalderlige bebyggelse ligger fomentlig nord for det undersøgte område. Der blev hovedsageligt afdækket grøfter og spor af hegn, som stort set alle på en eller anden måde har haft forbindelse med den enkelte gårdtofts nærmere afgrænsning.

Det keramiske materiale daterer bebyggelsen til slutningen af 1100-tallet, og det må formodes, at landsbyen blev opgivet i løbet af de næste 50 år.

Bebyggelsessporene på Grønnegårdstungen kendes altså punktvis fra slutningen af yngre stenalder. De kan følges kontinuert fra midten af bronzealderen til midten af middelalderen. Der er således tale om et tidsrum på mindst 2500 år med kontinuert bebyggelse, men rødderne til bebyggelsen skal sikkert søges endnu længere tilbage.

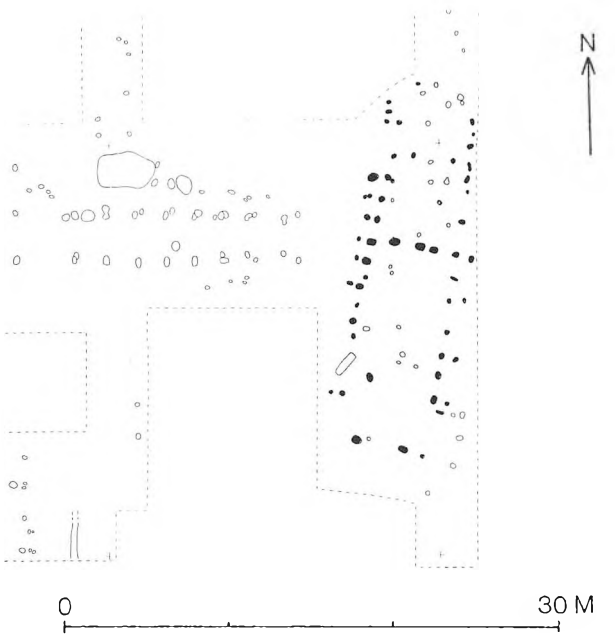

Fig. 12. Det enligt liggende nordsyd orienterede hus fra vikingetid. Tegning: JK og PS 1993.

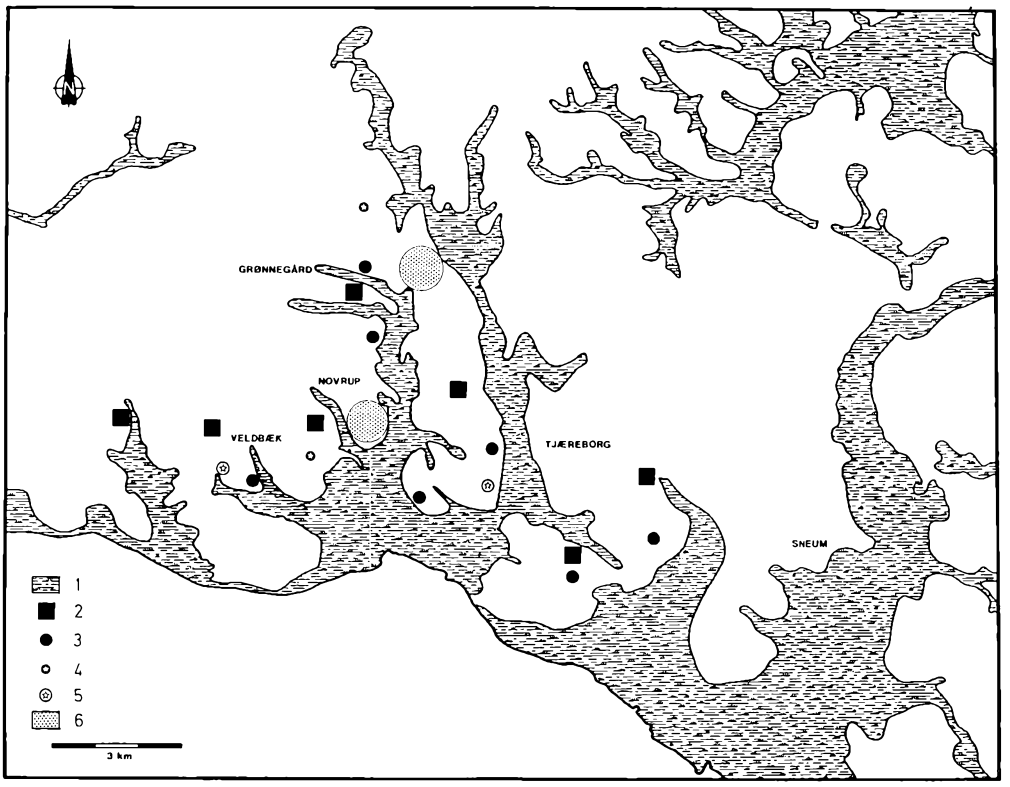

Fig. 13. Arkæologisk kendte enkeltgårde og landsbyer i 4.-5. århundrede e. Kr. inden for Novrupprojektets arbejdsområde.
1. Eng- og marskområder.
2. Landsby. 3. Fase af enkeltgård. 4. Fase af enkeltgård.
5. Plads med speciel funktion.
6. Område, der ud fra spor i kornet formodes at rumme en enkeltgård.

En række mindre udgravninger omkring Uglviggård, på sydsiden af det navngivende engdrag, og en større prøvegravning øst for gården viser punktvis en ligeså lang bebyggelseshistorie i dette område. Men denne bebyggelse omkring Uglviggård, der i lighed med forholdene på Grønnegårdstungen begynder som enkeltgård, udvikler sig ikke her til en landsby, men fortsætter tværtimod som enkeltgård.

Bebyggelsessporene ved Uglviggård kendes fra slutningen af enkeltgravstid, i flere faser af bronzealderen og den ældre jernalder. De ældste skriftlige kilder om Uglviggård er fra 1200-tallet.

Gennem sin placering på kanten af den store morænebakke, som omfatter Veldbæk, Novrup og dele af Uglvig ejerlav har Uglviggårdbebyggelsen netop den placering, man almindeligvis forbinder med en enkeltgård, det vil sige marginalt i forhold til en landsby og det større ressourceområde i tilknytning til denne.

En bebyggelse må nødvendigvis betragtes i en større sammenhæng, hvor samspillet mellem landskab, ressourcefordeling, bebyggelses- og samfundsstruktur er vigtige elementer i forståelsen af den enkelte bebyggelses oprindelse og udformning.

Landskabet i området øst for Esbjerg præges af mange større og mindre morænetunger som stikker ud i eng-, mose- eller marskområder. Det er imidlertid ikke alle områder, som i dag kendetegnes af en landsby eller en enkeltgård, men situationen i oldtiden ser ud til at have været noget anderledes med landsbyer på alle større morænetunger og enkeltgårde i de områder, hvor afstanden fra landsbyen blev for stor til en effektiv udnyttelse (fig. 13).

Hidtil har stednavnene været den eneste kilde til beskrivelse af bebyggelsesstrukturen i området i både den sene del af oldtiden og i middelalderen, og de har dermed også været indgangen til forståelsen af menneskets udnyttelse af landskabet. Det efterhånden detaljerede arkæologiske kendskab til områdets bebyggelse i samme tidsrum viser på flere punkter et andet billede af bebyggelsesudviklingen, end man kunne forvente ud fra stednavnenes fordeling.

Stednavneforskningen deler i princippet de danske stednavne op i 3 lag med tidsmæssig betydning. Størstedelen af naturnavnene, f.eks. -vig, -bæk og made (Uglvig, Veldbæk og Måde), men også en række navne med mere usikker oprindelse f.eks. Jerne, dateres almindeligvis til tiden før vikingetid. Bebyggelser med endelsen -by, -torp (-rup) (Gammelby, Andrup, Tovrup og Novrup) anses for at repræsentere udflyttergårde eller landsbyer og dateres i det store hele til vikingetid og en del af middelalderen. Navneendelserne -vang og -bøl (Oxvang og Vognsbøl) betegner ligeledes nyanlagte bebyggelser og kan med nogen forsigtighed tidsbestemmes til middelalderen.[15]

En bebyggelseshistorisk model, der udelukkende er baseret på ovennævnte principper, vil i det store hele betragte Esbjerg-området som tyndt befolket og med margenplacering på det bebyggelseshistoriske Danmarkskort; ganske som forholdene i århun-

drerne før anlægsloven om Esbjerg Havn i 1868. Bebyggelserne med de ældre navne anses for at være udgangspunkter for udflyttergårde og -landsbyer. Veldbæk, Måde og Jerne skulle være landsbyer med en lang bebyggelsesudvikling, mens torperne Novrup, Tovrup og Andrup samt Gammelby skulle være anlagt i vikingetid eller middelalder.

De arkæologiske undersøgelser viser et noget andet billede med tæt bebyggelse og en yderst struktureret udnyttelse af landskabet med landsbyer og enkeltgårde. Området er langt fra gennemgået detaljeret, men allerede nu er det muligt at udskille kontinuerte bebyggelser, der går længere tilbage end vikingetid i Gammelby, Veldbæk, Novrup, Tovrup (Grønnegård) og Uglvig.[16]

Resultaterne af flyrekognoscering i området øst for Novrup-Uglvig, dvs. den næste morænetunge (som kaldes Krogsgårdstungen), tyder på lige så massive bebyggelsesspor på den centrale del af denne tunge som i Uglvigområdet. Ved udgravninger nord for Krogsgård er der fundet en enkeltgård, som kan følges i forskellige faser gennem jernalderen. På tilsvarende vis antyder spredte undersøgelser og rekognosceringer i og omkring Andrup en kontinuert bebyggelse.

Den bebyggelseshistorie, der udelukkende er baseret på stednavne, vil i undersøgelsesområdet stå i kontrast til de arkæologiske resultater. Den arkæologisk baserede bebyggelsesmodel peger mod en kontinuert bebyggelsesudvikling fra tidlig jernalder til middelader i samtlige ejerlav med landsbyer, men også i områder med enkeltgårde som Uglvig og i forbindelse med den tidligere hovedgård – Krogsgård.

De omfattende udgravninger i Uglvig, med enkeltgården omkring Uglviggård og landsbyen på Grønnegårdstungen, peger på en mere nuanceret anvendelse af stednavnene end den generelle teori åbner mulighed for. Uglvig er således betegnelsen på et geografisk område med centrum i lavningen mellem de højere morænetunger. Fra de ældste bebyggelsesspor i området til den ældste landsby i tiden omkring Kristi fødsel er der forløbet ca. 2500 år med to, senere flere, enkeltgårde. Herefter udvikler bebyggelsen på Grønnegårdstungen sig til en landsby, mens enkeltgården syd for lavningen fortsætter. Om landsbyen har heddet Ulgvig-landsby som modsætning til Uglvig-gård får vi aldrig at vide, men en forklaring på navneskiftet til Tovrup antydes af de arkæologiske resultater.

Mellem vikingetidslandsbyen og middelalderlandsbyen findes det omtalte nordsyd orienterede hus fra vikingetiden. Da samtidigt Tovrup betyder Thorbjørns udflyttersted (gård eller landsby), og Thorbjørn er et vikingetidigt navn, er det nærliggende at knytte det nordsyd orienterede hus sammen med stednavnet.

Thorbjørns gård kendes kun i en enkelt fase. Det må formodes, at bebyggelsen har været forholdsvis kortvarig og allerede var historie, da landsbyen flyttede ca. 700 m mod vest, fra området ved Grønnegård og ind til roden af morænetungen. Dette område har sikkert heddet Thorbjørns torp som modsætning til Uglvig-landsby og Uglvig-gård, og man boede i middelalderen ikke mere i Uglvig, men derimod i Thorbjørns torp.

Palle Siemen, museumsinspektør, Esbjerg Museum.

NOTER

1. Emnet »Gård og landsby fra 3500 før til 1200 efter Kristi fødsel« er et af Det Humanistiske Forskningsråds satsningsområder i årene 1993-1997. Se Strategiplan 1993-1997 s. 58.
2. Siemen 1990.
3. Grønnegårdundersøgelserne er fordelt på journalnumrene: ESM j.nr. 1661 Grønnegård I (øst for Grønnegårdsvej), ESM j.nr. 1697 Grønnegård IV (vest for Grønnegårdsvej) og ESM j.nr. 1698 Tovrup (middelalderlandsbyen).
4. En oversigt findes i Simonsen 1983.
5. Siemen 1990, s. 58, fig. 2.
6. Andersen 1984, Siemen 1988.
7. Se Becker 1959.
8. Upubliceret undersøgelse af Ulla Mejdahl 1990.
9. Hvass 1985, s. 16f.
10. Se lignende materiale i Müller 1906.
11. Becker 1965, Hvass 1985.
12. ESM jour.nr. 1566 Jens Kusksvej, Tjæreborg sogn; ESM jour.nr. 1421 Præstestien, Guldager sogn sb. 271.
13. Stoumann 1978.
14. Siemen 1989, s. 35.
15. Litteraturen om stednavneforskningen er omfattende. En gennemgang findes i Porsmose 1987, hvor der mere nuanceret gøres rede for den nyere forskning. Det skal anføres, at den i artiklen fremlagte brug af stednavneforskningen er ganske unuanceret, hvilket ene og alene er bestemt af artiklens emnevalg og omfang.
16. Siemen 1989, 1990.

LITTERATUR

Andersen, N.H.: »Jernalderbebyggelsen på Sarup«, i Hikuin 10, 1984.
Becker, C.J.: »Lergryder«, i Kuml 1959.
Becker, C.J.: »Ein früheisenzeitliches Dorf bei Grøntoft, Westjütland«, i Acta Archaeologica vol. 36, København 1965.
Hvass, S.: »Hodde – et Vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder«, i Arkæologiske Studier 7, 1985.
Müller, S.: »Bopladsfundene, den romerske Tid« i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1906.
Porsmose, E.: De fynske landsbyers historie. Odense 1987.
Siemen, P.: »Den middelalderlige bebyggelse i Esbjergområdet«, i Mark og Montre 1989.
Siemen, P.: »Bebyggelseshistorie øst for Esbjerg«, i Mark og Montre 1990.
Simonsen, J. : »A Late Neolithic House Site at Tastum, Northwestern Jutland«, Journal of Danish Archaeology vol. 2, 1983.
Stoumann, I.: De der blev hjemme – en vikingelandsby ved Esbjerg. Esbjerg Museum 1978.

Nyt museum for vikingetid og middelalder i Ribe

Af STIG JENSEN

Ribe skal have et nyt museum. Det blev en kendsgerning, da Villum Kann Rasmussen Fonden i februar 1993 bevilgede Den antikvariske Samling 15,7 millioner kr. til formålet. Museet, der bliver placeret centralt i byen, vil fortælle om byens grundlæggelse omkring 700, dens blomstringstid i middelalderen og om udviklingen videre frem til år 1700.

Det har i de senere år været et stadigt mere markant ønske at kunne berette om Ribes ældste historie på en tidssvarende måde. Ikke mindst de mange og succesfulde vikingetidsudgravninger har øget interessen for byens historie.

I 1991 besluttede Samlingens bestyrelse derfor, at der skulle arbejdes for at skabe bedre rammer for vikingetids- og middelalderudstillingerne. I marts måned det følgende år faldt valget på Gasværksgrunden tæt ved bymidten, og Ribe Kommune bevilgede det nødvendige beløb til at få udarbejdet et skitseprojekt. Dette forelå i efteråret 1992, og der blev herefter indgået en økonomisk aftale, der betød, at Ribe Kommune og Ribe Amt ville bidrage med anseelige midler til det nye museum, dersom de nødvendige fondsmidler kunne skaffes. Det skete som nævnt i februar 1993.

Det nye museum får en ideel placering på Gasværksgrunden (fig. 1). Det mere end 6000 m^2 store område er placeret i bymidten – centralt i vikingetidsbyen og kun få meter fra det sted, hvor man grundlagde Nordens første by omkring år 700. Grunden ligger ned mod Ribe Å, der var byens livsnerve gennem vikingetiden og middelalderen og tillige hele Danmarks port mod vest. Fra det nye museum vil der være et flot kig over mod middelalderbyen med Domkirken og Sct. Katharinæ Kirke

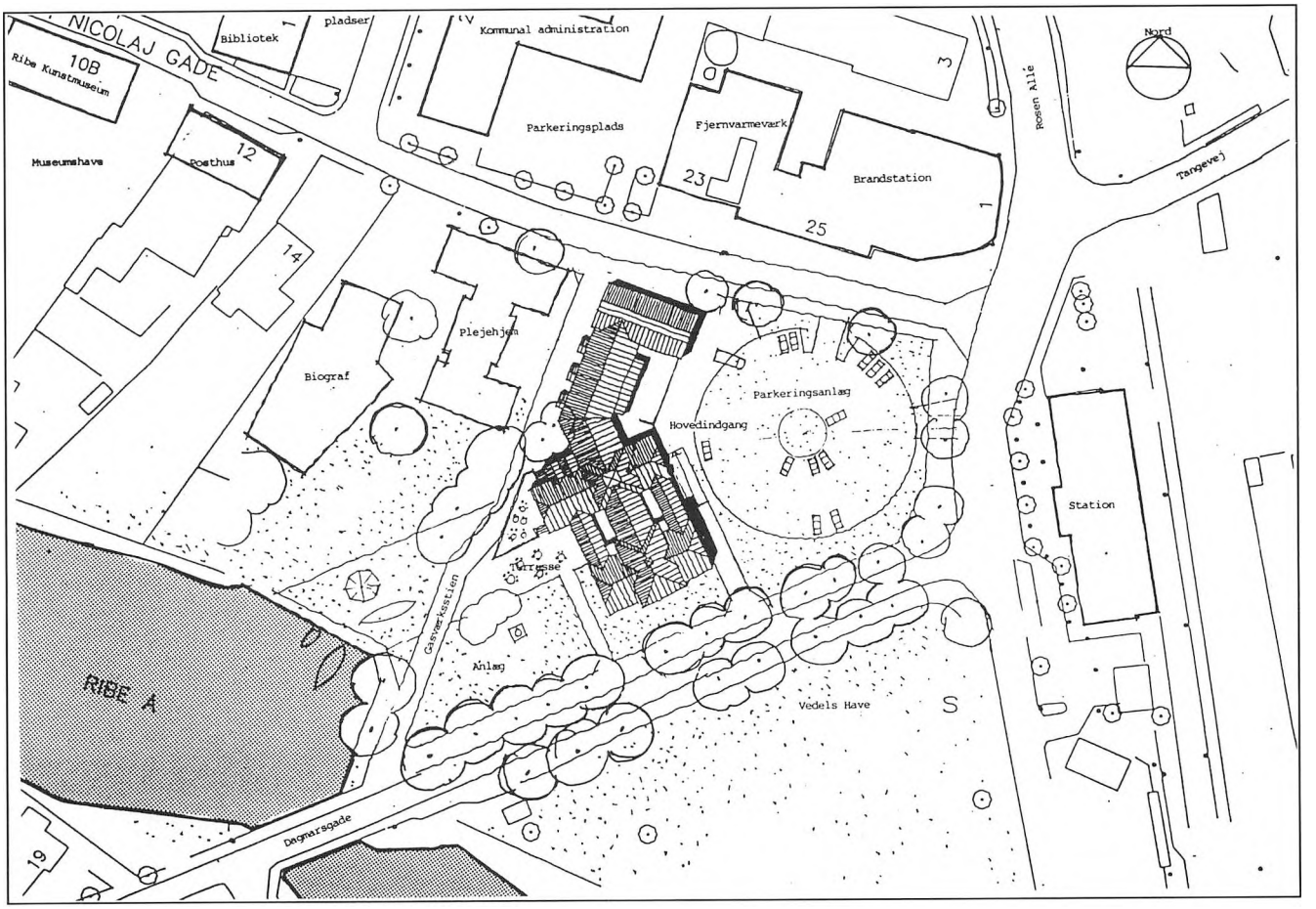

Fig. 1. Det nye museums placering i forhold til åen, Nicolajgade, stationen osv. Tegning: Niels Frithiof Truelsen.

Fig. 2. Det nye museums facade mod øst. Tegning: Niels Frithiof Truelsen.

som de dominerende fixpunkter. Der vil således være et ideelt samspil mellem den historie udstillingerne vil fortælle og museets nære omgivelser.

Trafikalt set bliver museet velplaceret. Det kan nås til fods inden for 5-10 minutter fra hele bykernen og dens tilknyttede parkeringsanlæg. Placeringen over for banegården er ligeledes fordelagtig, og den planlagte museumsplads vil kunne rumme 40-50 biler. Desuden er der en del andre parkeringsmuligheder i nærheden.

Arkitekten bag skitseforslaget og museumsbyggeriet er Niels Frithiof Truelsen, der er kendt for en række andre museumsprojekter. Planerne for det nye museum for vikingetid og middelalder har han udarbejdet i et snævert samarbejde med Ribe Kommunes tekniske forvaltning og Den antikvariske Samling.

Projektet tager udgangspunkt i bevaringen af Ribe Elværks bemærkelsesværdige hovedbygning fra 1923, opført med ripenseren Axel Hansen som arkitekt. Dette industrihus er et bevaringsværdigt kvalitetsbyggeri, hvis robuste formsprog med de gennemarbejdede deltaljer danner udgangspunktet for det nye byggeri.

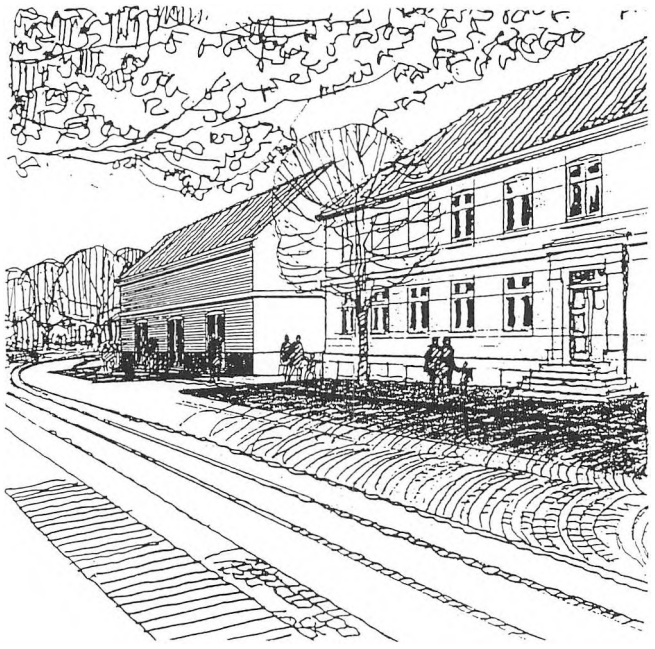

Fig. 3. Det planlagte museums facade mod Nicolajgade. I forgrunden ses plejehjemmet Riberhus. Tegning: Niels Frithiof Truelsen.

Nybygningen udformes som en karakterfuld bygningskrop sammenbygget med Elværket – dog således at den er underspillet i forhold til denne (fig. 2). Tilbygningen afsluttes i gadeflugt ved Sct. Nicolajgade med en to-etagers høj bygning, der harmonerer med denne gades øvrige bebyggelse (fig. 3).

Det kræver vidtgående hensyn at videreudbygge bygrunden beliggende i den smukke park midt i byen. Det er derfor afgørende, at det vil være muligt at bibeholde væsentlige dele af den eksisterende, righoldige beplantning som ramme om det nye museumsanlæg. Museet opererer med et roligt område ned mod åen, hvor den parkagtige idyl bevares (fig. 1). På den modsatte – mere dynamiske side over mod banegården – finder vi indgangspartiet og den ovale parkeringsplads, der danner et smukt torv foran museet.

Museumsanlægget vil omfatte et etageareal på ca. 2200 m^2. Uden at gå i detaljer med selve bygningsdisponeringen i denne forbindelse, skal der dog knyttes et par enkelte kommentarer hertil (fig. 4 og 5). I forbindelse med indgangspartiet, der som nævnt placeres ud mod museumspladsen, etableres billetsalg og museumsbutik. Herfra kommer man ind i en kvadratisk forhal, der giver adgang til alle publikumsområder – bl.a. museumscaféen med udsigt over Ribe Å og byens midte med Domkirken. I nybygningen etableres en rundgang med udstillingsstrøg både i stueplan og på første sal. Fra forhallen får man via et trappe- og elevatorrum adgang til elværksbygningen, der rummer foredragssal, særudstillingslokale, undervisningsrum, værksted med mere.

Den danske byarkæologi startede i Ribe. Traditionen bag Hans Stiesdals byudgravninger i 1950'erne, der blev fortsat af Mogens Bencard gennem 1960'erne og 1970'erne, lever den dag i dag. Ribe er ikke blot Nordens ældste by, det er samtidig et af de bedst belyste vikingetidssamfund. Byens middelalderarkæologiske samlinger hører til landets bedste, og de skriftlige vidnesbyrd er anseelige sammenlignet med andre steder.

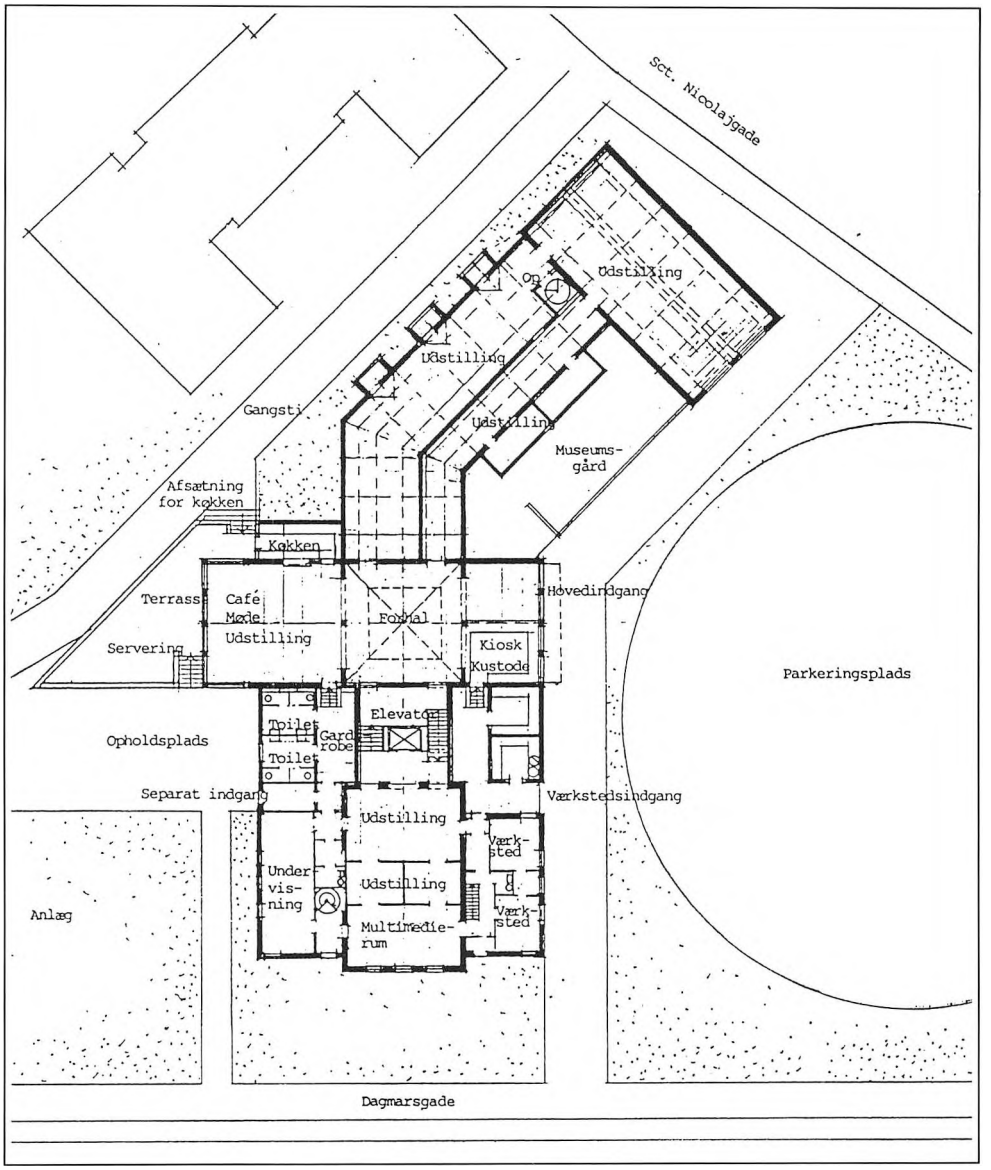

Fig. 4. Parterreplan af det nye museum for vikingetid og middelalder. Det endelig projekt har dog en lidt ændret udformning – bl.a. er den cirkulære parkeringsplads erstattet af en oval museumsplads. Tegning: Niels Frithiof Truelsen.

Med det nye museum får vi de bedst tænkelige rammer at fortælle Ribes spændende historie i – og hvilken historie! Straks efter grundlæggelsen omkring 700 bliver Ribe det dominerende transitknudepunkt for handelen mellem Skandinavien og Nordvesteuropa. Med Hedebys etablering omkring 810 mister Ribe noget af denne betydning, men dog ikke mere, end at Ansgar vælger at placere en kirke her omkring 855. I 900-årene bliver Ribe bispesæde, og byen befæstet. Det følgende århundrede vokser Ribe markant, og der etableres et usædvanligt stærkt voldgravssystem for at beskytte byen. I den tidlige middelalder – omkring midten af 1100-årene – opstår der en bebyggelse på sydsiden af åen, og Ribe bliver en dobbeltby med tre kirker på hver side af åen. Gennem højmiddelalderen centreres efterhånden al bebyggelse på åens sydside, og den gamle vikingetidige bydel nord for åen kommer til at ligge uden for byportene. Samtidig etableres et utal af forskellige kirkelige institutioner i byen. Det middelalderlige Ribe – som man stadig fornemmer, når

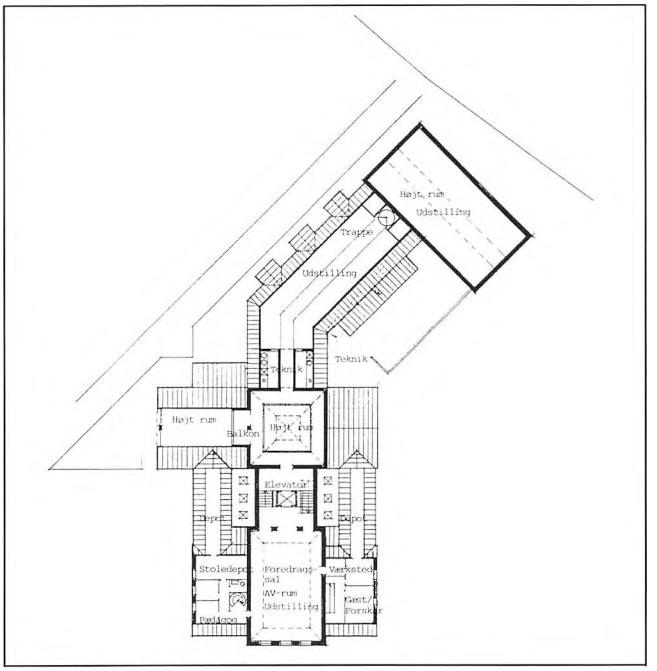

Fig. 5. Plan af 1. sal. Tegning: Niels Frithiof Truelsen.

man i dag bevæger sig rundt i den gamle bydel – er hermed en realitet.

Det er hensigten, at de permanente udstillinger bygges op efter tre hovedprincipper:
1) Den informative del, hvor der lægges vægt på »den ægte vare« – bl.a. de mange tusinde arkæologiske fund, der er gravet op af Ribes righoldige kulturjord. Ved hjælp af tegninger, plancher og modeller sættes disse ind i en sammenhæng, der beretter om byens udvikling, de mange håndværk, kirkerne, klostrene osv.

Dette formidlingsforløb viser udviklingen fra omkring 700 og frem til 1700, hvorved der skabes en direkte kontakt mellem Ribes gamle bydel, som mere end én million turister hvert år valfarter til, og udstillingen. Kommer man fra den gamle bydel, kan man f.eks. vælge at se udstillingen i omvendt rækkefølge, dvs. starte med det Ribeindtryk, man netop har oplevet, og derefter bevæge sig tilbage gennem tiden til byens grundlæggelse.
2) I nybyggeriet med facade ud mod Nicolajgade etableres et højloftet oplevelserum. Her vandrer man ind på en rekonstruktion af den vikingetidige markedsplads. Ved bådebroen kan de besøgende gå ud på en kopi af et vikingetidigt handelsskib fyldt med de varer, der blev fragtet til og fra Ribe. Desuden bevæger man sig gennem markedspladsen med dens mange værksteder og boder.

Herfra kommer man ind på et senmiddelalderligt torv med gavlhuse, kirkebyggeri osv. Foruden at opleve stemningen i det middelalderlige Ribe, får man et indtryk af den store forskel, der har været på den lave vikingetidige bebyggelse og 1400-årenes høje huse – en helt anden by!
3) Af de planlagte, permanente udstillingsforløb skal endelig nævnes multimedieprojektet »En rejse gennem vikingetidens Ribe«, som udarbejdes i samarbejde med Institut for Informations- og Medievidenskab ved Aarhus Universitet. Det drejer sig om en helt ny formidlingsmetode, og for Samlingen har det været afgørende, at det supplerer og beriger den gængse museumsoplevelse med en helt ny dimension.

Formidlingen sker på en ca. 4 m^2 stor skærm, og brugerne er selv aktive – dvs. de selv går på opdagelse i det vikingetidige Ribe. Kun en lille del af den »vikingeverden«, man går rundt i, er fremme på den store skærm samtidig. Man vælger selv hvilken vej man ønsker at gå. Går man f.eks. ind på den parcel, hvor perlemageren arbejder, suppleres/erstattes skærmbilledet af levende billeder, der viser, hvorledes dette håndværk blev udført. Samtidigt vises dias af de konkrete fund, der ligger bag rekonstruktionen af arbejdsprocesserne. Bevæger man sig derimod ud i byens udkant, støder man på begravelsespladsen og får her oplysninger om begravelses- og offerskik. Det er også her, man støder på det tidlige kirkebyggeri og får oplysninger om Ansgar og den kristne mission. Vælger man derimod vejen ned mod åen og går ud på et af handelsskibene, suppleres skærmbilledet af en film optaget på et vikingeskib. Man føler selv, man sejler ud i Europa og får oplysninger om handelsveje og -varer. Den quadrofoniske lyd fra højtalerne forstærker og supplerer oplevelserne.

»En rejse gennem vikingetidens Ribe« adskiller sig således fra de eksisterende multimedieprodukter, der hovedsagelig består af en database, hvor man søger oplysninger.

Foruden de permanente udstillingstilbud får Den antikvariske Samling en række andre formidlingsmuligheder i det nye museum. Her tænkes f.eks. på undervisningslokaler og et 125 m^2 stort særudstillingslokale, der længe har været på ønskelisten.

Disse faciliteter placeres i elværksbygningen, hvor vi også finder en stor foredragssal. Den vil naturligvis blive anvendt til forskellige dias- og filmfremvisninger i forbindelse med den almindelige museumsdrift. Desuden vil den komme til at danne ramme om en stor del af museets støtteforenings – Det antikvariske Selskabs – mange aktiviteter.

Indgangspartiet, forhallen, caféen, garderoben, foredragssalen m.m. adskilles sikkerhedsmæssigt fra udstillingerne. En række af byens foreninger kan således henlægge deres aktiviteter til disse faciliteter, og det er Samlingens ønske, at det nye museum derved kan blive et mødested for en stor del af Ribes kulturliv (fig. 6-7).

I sommersæsonen er det hensigten at levendegøre en række af Vikingetidens og middelalderens håndværk i museumsgården og på området mellem museet og åen. F.eks. vil man kunne opleve bronzestøberen og perlemageren rekonstruere de vikingetidige arbejdsmetoder. Disse aktiviteter vil komme til at foregå i et tæt samarbejde med produktionsskolen »Ribe Vikingecenter«, der blev etableret i efteråret 1992.

Ribe Vikingecenter har til huse ved Lustrupholm umiddelbart sydøst for Ribe. Her er man i færd med at skabe et vikingetidigt miljø, hvor en del af de betydeligste fund fra Ribe rekonstrueres. Centeret vil være klar til at modtage de første gæster i sommeren 1995, samtidig med at det nye museum inde i byen åbner. Det er planen, at de to institutioner, der supplerer hinanden godt, skal have et tæt formidlingssamarbejde.

Villum Kann Rasmussen Fonden, der blev stiftet som en almennyttig fond i 1971, har rødder i Ribeegnen. Fondens stifter, civilingeniør, dr. techn.

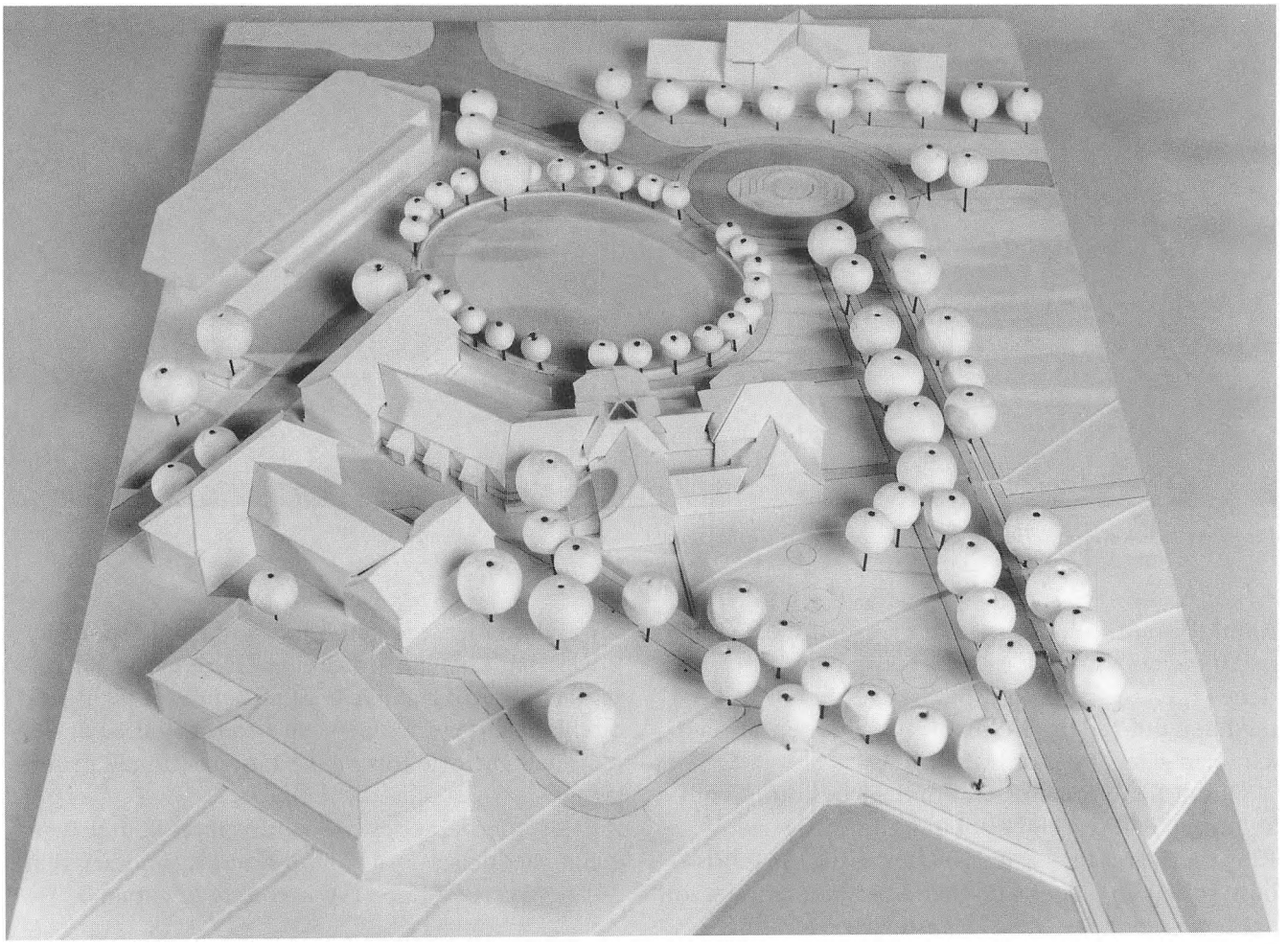

Fig. 6. Model af det planlagte museumsbyggeri set fra vest og med Ribe å i forgrunden. Fra den eksisterende elværksbygning ved Dagmarsgade skyder det nye museum sig op til Nicolajgade og ender her i en bygning med facade langs denne. Bag den ovale museumsplads ses stationsbygningen. I forgrunden ligger Ribe Bio og plejehjemmet Riberhus. Modellen er fremstillet af Niels Frithiof Truelsen og fotograferet af Rita Fredsgaard Nielsen.

h.c. Villum Kann Rasmussen blev født den 23. januar 1909 på Mandø som yngste barn af pastor Lars Bertel Rasmussen og hustru Therese Kann. Indtil 1929, hvor pastor Rasmussen døde, havde Villum Kann Rasmussen sit hjem på Mandø, og tilknytningen til Mandø og Ribe by har han og hans familie i dag fortsat bevaret.

Om tilværelsen på Mandø har Villum Kann Rasmussen udtalt, at han har prøvet at leve i middelalderen og at gøre springet til nutiden. Det er givet, at livet på den lille ø i Vadehavet ud for Ribe i de første årtier af dette århundrede var meget anderledes end i dag. Øens beboere levede isoleret med traditioner og tankesæt, der havde stærke bånd tilbage til dansk landboliv i 1800-årene (fig. 8).

Den særprægede og storslåede natur på øen og i Vadehavet gav en dyb indsigt i årstiderne og dyrelivet og var gode vilkår for en skabende fantasi. Med oprettelsen af firmaet Villum Kann Rasmussen & Co i 1941 fik Villum Kann Rasmussen anledning til at bruge al sin energi og skabertrang. Med tiden har det resulteret i 50 registrerede førstegangs patenter, og sammen med sine medarbejdere har Villum

Fig. 7. Model af det nye museum set fra øst. Bag den ovale museumsplads ses indgangspartiet. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

Fig. 8. Villum Kann Rasmussens fødehjem, præstegården på Mandø, ca. 1909. Foto i privateje.

Kann Rasmussen opbygget en firmagruppe, hvis mål har været at udvide og forbedre dagslysforholdene i hjem og på arbejdspladser verden over. Og med den udbredelse Velux ovenlysvinduer har fået, kan man sige, at det er lykkedes.

Villum Kann Rasmussen Fondens beslutning om at bevilge millionbeløbet til museumsbyggeriet i Ribe motiveres bl.a. således: »Det er derfor fondsbestyrelsen en meget stor glæde ved denne donation at kunne medvirke til, at de historiske vidnesbyrd om den betydningsfulde rolle, som Ribe har spillet i Danmarks historie og det store arbejde, der fra Den antikvariske Samlings side i næsten 150 år er gjort for at dokumentere dette, nu kan få gode rammer.

Ribe har i mange år været et knudepunkt for rejsende til og fra Danmark. Et museum for vikingetid og middelalder i denne by vil være et sted, hvor den nationale historie fortælles på internationalt grundlag.«

Efter udarbejdelsen af manuskriptet kom den sørgelige meddelelse, at Villum Kann Rasmussen den 24. august 1993 døde i sit hjem, 84 år gammel.

Stig Jensen, antikvar, Den antikvariske Samling, Ribe.

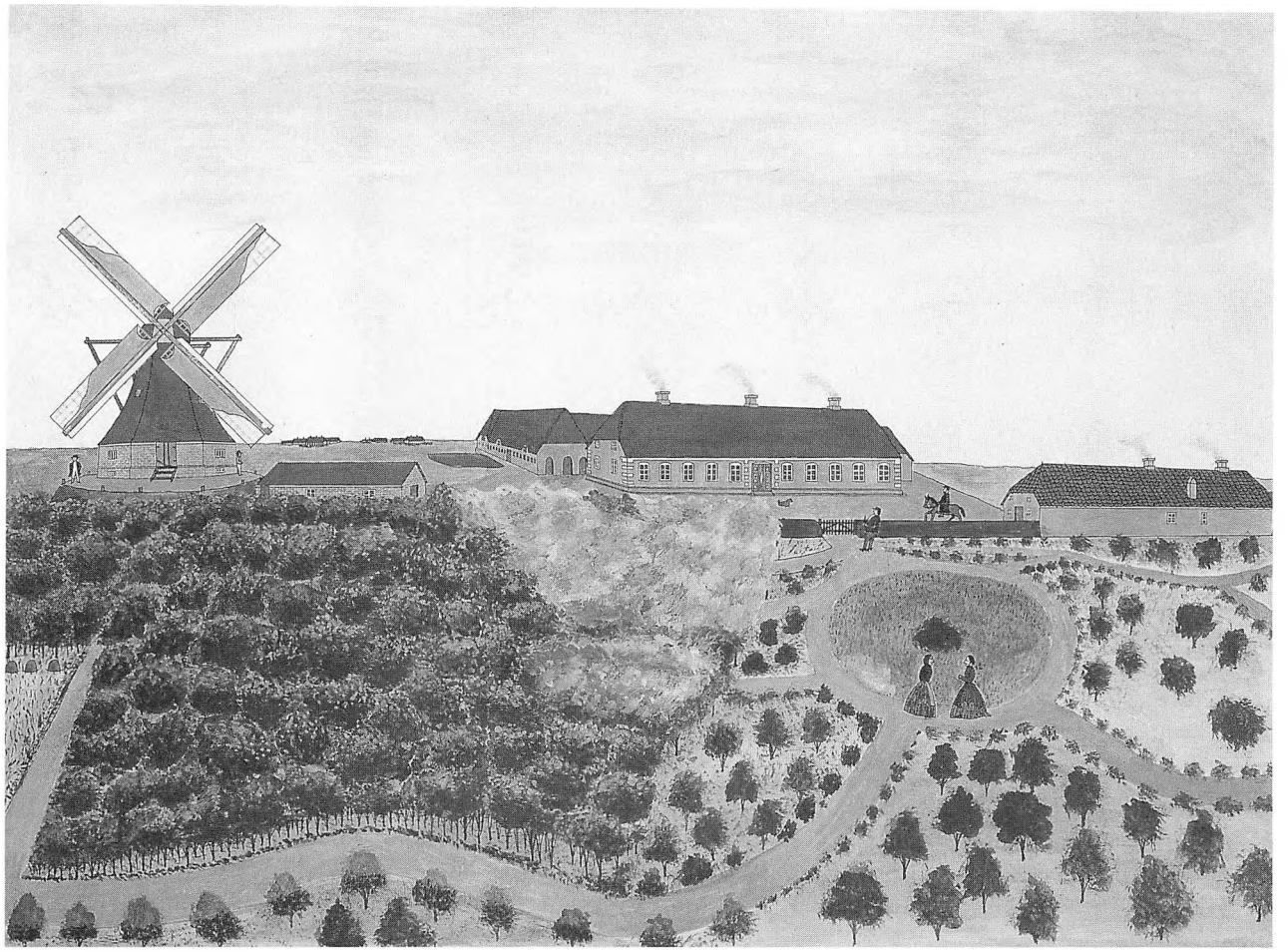

Fig. 1. »Rotviggaard og Mølle«. Foto: Palle Hestbech, Ølgod.

Prospekttegner og husmand C.J. Jespersen efterlyses!

Af SØREN MANØE

I Ølgod Museums udstilling hænger en farvelagt tuschtegning af »Rotviggaard og Mølle« ved Skovlund. Ved første øjekast virker billedet naivt og stift, men giver man sig tid til nøjere at studere billedet, finder man en række spændende detaljer, som rent kulturhistorisk gør billedet til lidt af en guldgrube.

I højre hjørne under billedet står anført »tegnet af C.J. Jespersen Ensted«. I nederste venstre hjørne er anført »1872 No 194«.

C.J. Jespersen Ensted – hvem var han? Desværre er vore oplysninger om ham yderst få, men vi håber, at denne artikel kan være med til at bringe os ny viden i udforskningen af en af vore tidligste gårdtegnere i Vestjylland. Vi har kendt ham i årevis fra de mange tegninger, som vi efterhånden er stødt på i museernes samlinger, de lokalhistoriske arkiver eller i private hjem, men manden bag dem er hidtil forblevet anonym.

Som han selv anfører under alle sine værker, er de »tegnet af C.J. Jespersen Ensted«. Navnet Ensted kunne måske give et praj – antagelig er det stedet, hvorfra hans slægt stammer. Derfor har vi eftersøgt ham i Ensted sogn ved Åbenrå, dog uden resultat, ligeledes i Ensted ved Viborg, men heller ikke her var der noget at hente.

Ensted skal måske snarere henføres til de vest- og og midtjyske hedeegne, hvor de spredte gårdbebyggelser før i tiden betegnedes som enestedgårde – enligt beliggende gårde.

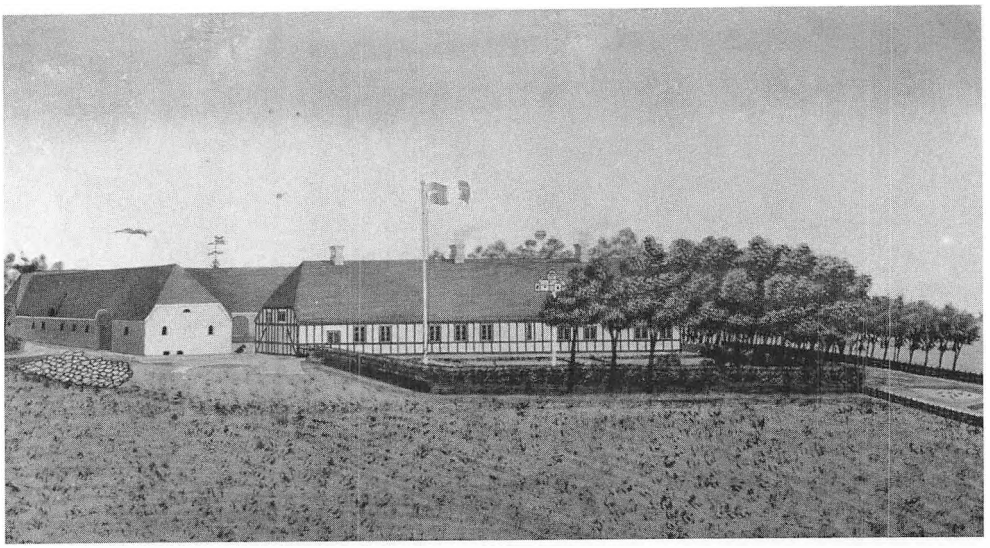

Fig. 2 »Havgaard« ved Ødsted. Foto: Ølgod Museum.

I juni 1991 forsøgte vi gennem »Landsbladet« at få henvendelser om ham, og der dukkede da enkelte arbejder op fra Vestjylland, men noget overraskende også fra Østjylland.

Ved manges hjælp, bl.a. museumsinspektør Falk Mikkelsen, Give-Egnens Museum, museumsinspektør Svend Nielsen, Landbrugsmuseet på Gl. Estrup og fhv. vicepolitimester Hans Viuf-Sørensen i Viborg lykkedes det at henføre ham til Ø.Nykirke sogn ved Give.

Her finder vi ham i kirkebogen gift den 14. august 1875 med enken Ane Jensen i Nr. Kollemorten. Han var da 39 år og betegnes som »Ungkarl og Tegner Kristian Jesper Jespersen (Ensted)«. Ane var da 45 år. Hun var datter af Johanne Kirstine Jensdatter og Jens Nielsen fra Kollemorten og havde tidligere været gift med enkemand Christen Nielsen, Riis Mark, der døde i Nr. Kollemorten i 1871, 58 år gammel. Som forlovere optræder husmand Albreht Pedersen og kroejer Jens Jensen, begge fra Nr. Kollemorten.

Ægteskabet blev kortvarigt idet »Kristian J. Jespersen« døde den 25. august 1879. I kirkebogen anføres »Prospekttegner og Husmand« i Nr. Kollemorten Christian Jesper Jespersen Ensted, 43 år, gift, begravet den 30. august. Ane døde den 13. januar 1894. Til skifteprotokollen for Nørvang-Tørrild Herred anmelder husmand Jens Jensen af Kollemorten, at C.J. Jespersen efterlader sig en hustru, ingen børn, et jordløst hus og ingen penge, hvorefter der ikke skiftes efter ham.

Han er altså født i 1836, men hvor? Ja, desværre nævner hverken kirkebogen eller skifteprotokollen noget om, hvorfra han stammer. Tilgangslisten for Ø. Nykirke slutter juni 1874, uden at han da er tilmeldt sognet, så han må været kommet til sognet kort forud for giftermålet året efter. Da han ikke har været soldat, kan vi heller ikke finde ham ad denne vej. Når han ikke har været soldat, skyldes det nok, at han er blevet kasseret på sessionen.

Årsagen hertil skal findes i en oplysning, som findes i Lokalhistorisk Samling og Arkiv i Give. I 1976 blev der indleveret to billeder af »Harresøgård« ved Givskud, tegnet af Jespersen. Ved afleveringen oplystes det, at C.J. Jespersen »var svagelig og tålte næppe hårdt legemlig arbejde«. Han har antagelig ikke kunnet ernære sig ved landbruget, men har så udnyttet sine tegneevner til at klare dagen og vejen, omend det næppe har været givtigt, trods en betydelig produktion.

Hvor han så stammer fra, må stå hen i det uvisse, men min fornemmelse er, at han stammer fra Vestjylland, hvor de tidligst kendte arbejder af ham er fra 1871. Fra 1874 er hans motiver – på nær to – udelukkende fra Midt- og Østjylland, hvilket også harmonerer med hans nye bopæl efter giftermålet i 1875.

Hertil kommer hans nummerering af hvert enkelt billede. I 1871 kendes ingen billeder med numre, medens alle senere billeder har en nummerering, der hvert år starter med nr. 1.

Hans produktion har været ganske omfattende, hvilket man bemærker ved at »Rotviggaard og Mølle« har nr. 194, et billede fra 1873 har nr. 224, og et fra 1875 nr. 222. Ved hjælp af nummereringen vil det således være muligt at registrere, hvorledes hans rejseruter har været de omtalte år.

Som nævnt i indledningen må han betegnes som en af vore tidligste gårdmalere i Vestjylland, måske den tidligste overhovedet. Billeder af kendte godser og herregårde kendes før, foreviget i tegninger og stik, hvilket yderst sjældent er tilfældet for almindelige gårde.

Gårdbillederne dukker op omkring 1880, dels som tegninger, dels som malerier og som det sidste nye: fotografier. Jespersen har, om ikke gået side

om side med fotograferne – som ofte var fingersnilde lokale personer, som havde lært teknikken – så et skridt foran dem.

I hæftet »Gårdmalerier« udgivet af Dansk Landbrugsmuseum i 1991 skriver Svend Nielsen: »Efter 1850 – og især efter 1880 – betød den økonomiske og politiske udvikling, at almindelige bønder fik både råd og lyst til at tænke på mere end dagen og vejen. Samtidig medførte en voksende selvbevidsthed lyst til og et vist behov for at markere eget værd og formåen, uden at det nødvendigvis skal opfattes som praleri. En sådan markering kunne netop ske med et maleri af gården, som signalerede, at vedkommende var en driftig mand med magt over tingene«.

Bestillingsværker, der skulle vise status og velstand blev C.J. Jespersens levevej, omend denne sikkert har været kummerlig.

Jespersens billeder må betegnes som naive, dog hørende til de bedre. Den oftest anvendte teknik er gouachen, men fra tiden i Østjylland kendes enkelte rene tuschtegninger. Af de kendte billeder kan vi se, at han har opsøgt de større og største gårde. Det var vel også her, der var mulighed for at skaffe sig en rimelig indtægt. Gården er altid set i et skråt perspektiv fra haven mod stuehuset, således at man også får indtryk af gårdens udlænger.

Et par enkelte billeder må dog henregnes til mere beskedne husmandssteder, f.eks. »Johan M. Jensens Bolig« på Tørring Mark (1874) og »Æ Krathus« ved Give (1876).

To billeder afviger fra de almindelige gårdmotiver, nemlig prospektet »Parti fra Lan(d)sbyen Give pr. Veile«, hvor man fra syd ser Give by med gårde, huse og kirke (1874), samt fra samme år »Gjørding Stattion« – med stationsbygninger og spredte gårde i horisonten – et samtidigt, aktuelt motiv, idet jernbanestrækningen Lunderskov-Varde blev indviet i 1874.

Fra hans tidligst kendte periode (1871) kendes to mindebreve, begge fra Blåvand. Det ene over Marie Nielsdatter fra Ø. Oksby født 1817, død 1871, det andet over Hansine Gunder Kirstine Hansen født 1856, død 1868, sidstnævnte altså død 3 år før Jespersen udfører gravmindet. Begge mindebreve er udført i tidens stil i sort/hvid med tegninger af afdødes hjem, Oksby gl. kirke, to prædikanter/evangelister, den sorte kiste med kranse, den tilkastede grav på kirkegården, samt mindevers over afdøde. Jespersen har antagelig ikke forfattet versene, men kun tegnet mindebrevet.

Som eksempel på hans arbejder vises fig. 1 billedet af »Rotviggaard og Mølle«, som må betegnes som typisk for hans vestjyske periode: det flade åbne vestjyske landskab med gårde beliggende i horisonten. Gården er opført i grundmur, stråtækt, sidebygningen er dog teglhængt. Til venstre ses en tilplantet skov – overraskende nok løvtræer – et udtryk for den store plantningsinteresse der opstod efter 1864. I samme periode dukker haver op ved gårdene og i de nye stationsbyer. I hans tegninger får vi et glimrende indblik i varierede haveanlæg med snoede, cirkulære eller geometrisk anlagte inddelinger, og ofte er de forsynede med kuplede eller pyramideformede bikuber.

For at skabe liv placerer han personer og en gård-

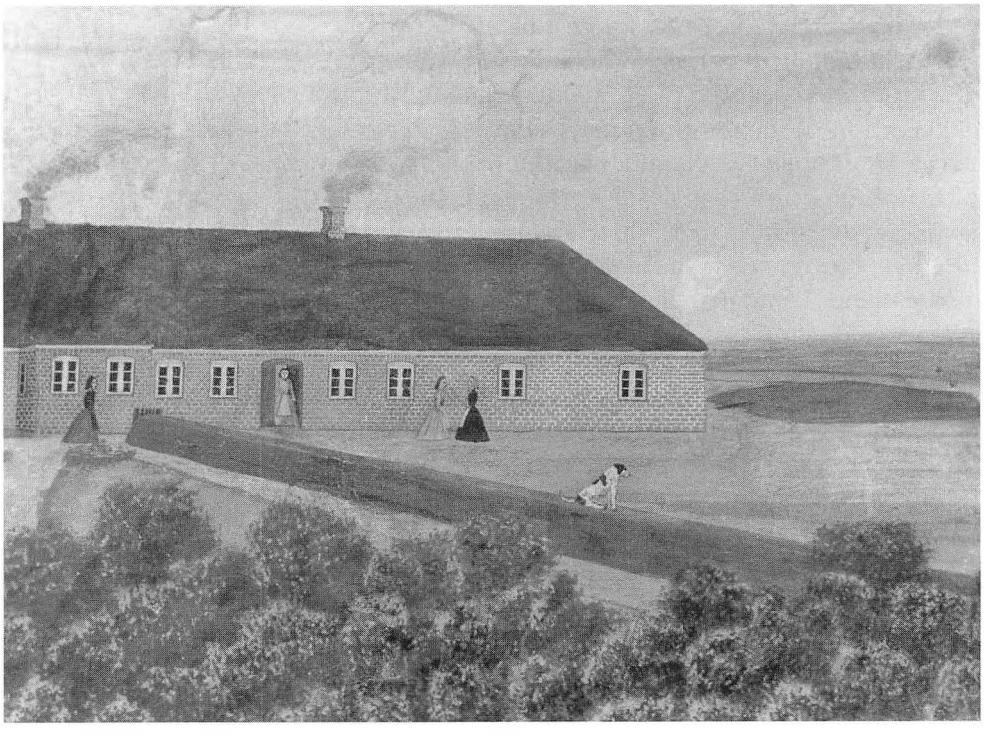

Fig. 3. Detailbillede af gården i Briksbøl med konverserende kvinder, hund, havedige og møddingen yderst til højre. Foto: Ølgod Museum.

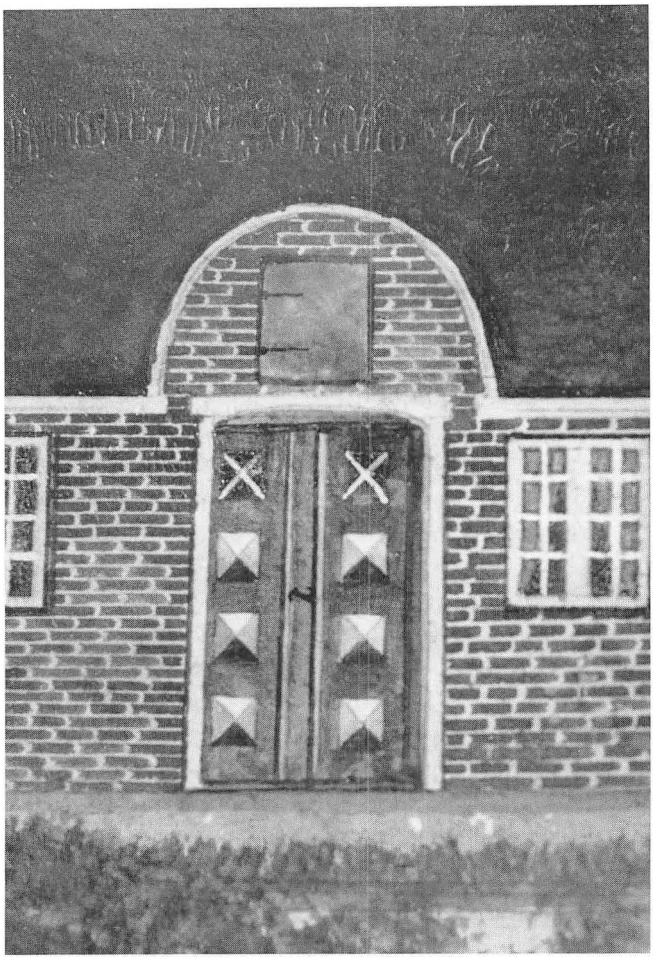

Fig. 4. Bygningsdetalje fra gården i Bryndum. Foto: Ølgod Museum.

hund på billederne, i et enkelt tilfælde et par høns, og som på »Rotviggaard«-billedet en hest med rytter, måske en besøgende eller en af gårdsønnerne. Om personerne på billederne er gårdens beboere, ved vi ikke, men højst sandsynligt. Enkelte har fortalt os, at den og den person forestillede gårdmanden i snak med præsten o.s.v. En mente at kunne genkende to drenge, som sønner på gården. Personerne er ofte placeret i samtale med hinanden. En piberygende mand – vel gårdejeren – i samtale med en mand, der støtter sig til sin stok. Ofte er gårdhunden placeret ved siden af sin herre – den piberygende mand. På nogle billeder ses en mandsperson stående ved møddingen og skuende ud over sine marker. Damer i deres lange kjoler og med hovedtørklæde spadserer på havens gange eller står i stuehusdøren, i mange tilfælde konverserende, i enkelte tilfælde i færd med at strikke hoser. Enkelte gange finder vi også børn på hans billeder – i leg eller gående i haven.

Studerer man hans billeder nøje, forbavses man over, hvor detaljerede de egentlig er. Dette kan illustreres med gårdhunden, der sidder i sin lænke ved hundehuset med madskålen ved siden af, de støbte ejerinitialer på stuehusenes gavle, kunstfærdige fuglehuse og vindfløje, slibesten og hestegang, beslag på luger og døre, gardiner i stuehusets vinduer, personernes påklædning, ja selv ansigtsudtrykkene synes forskellige o.s.v.

Noget af alt dette kan ses på det omtalte billede af »Rotviggaard og Mølle«: den piberygende mand, hunden, damerne i haven, hvortil der er adgang gennem trælågen i havediget, møddingen til venstre og i haven tre bikuber.

Gården signalerer ved sin størrelse og udsmykning på stuehuset status og velstand. I modsætning til gårdene i baggrunden er gårdens bygninger ikke i blank rødt murværk, men med pudsede farvede mure. I tilgift får vi på dette billede en ekstra gevinst i form af møllebygningen, hvis nederste del er opført i rød grundmur på den opkastede møllebanke. Selve møllen ser ud til at være paptækket, ligesom møllebygningen ved siden af. På møllebanken eller måske er det svikstillingen (omgangen) står mølleren i hvidt møllertøj, frakke og bredskygget hat. På den anden side af møllen står møllersvenden og støtter sig til muren.

Som det ses af de ovennævnte eksempler, giver C.J. Jespersen et detaljerigt billede af forholdene på de vestjyske gårde, og af deres indbyrdes placering i landskabet.

Man kunne så stille sig spørgsmålet: Sker der en udvikling i hans produktion med årene? Ikke nævneværdigt, men der synes dog at ske en svag ændring fra de tidligst kendte fra 1871 til de seneste år, hvor der kommer mere liv i billederne gennem detaljerne. Den største ændring synes at ske i 1874/75, da han flytter fra Vestjylland til Østjylland.

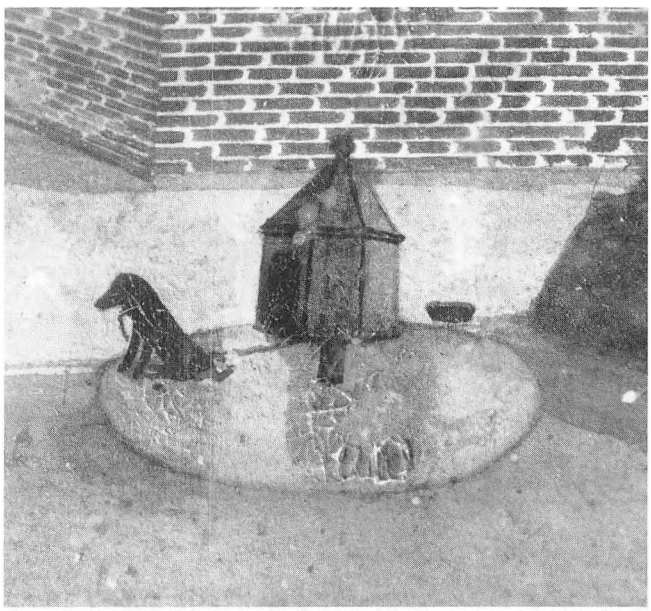

Fig. 5. Lænkehunden med hundehus og madskål fra Bryndumgården. Foto: Ølgod Museum.

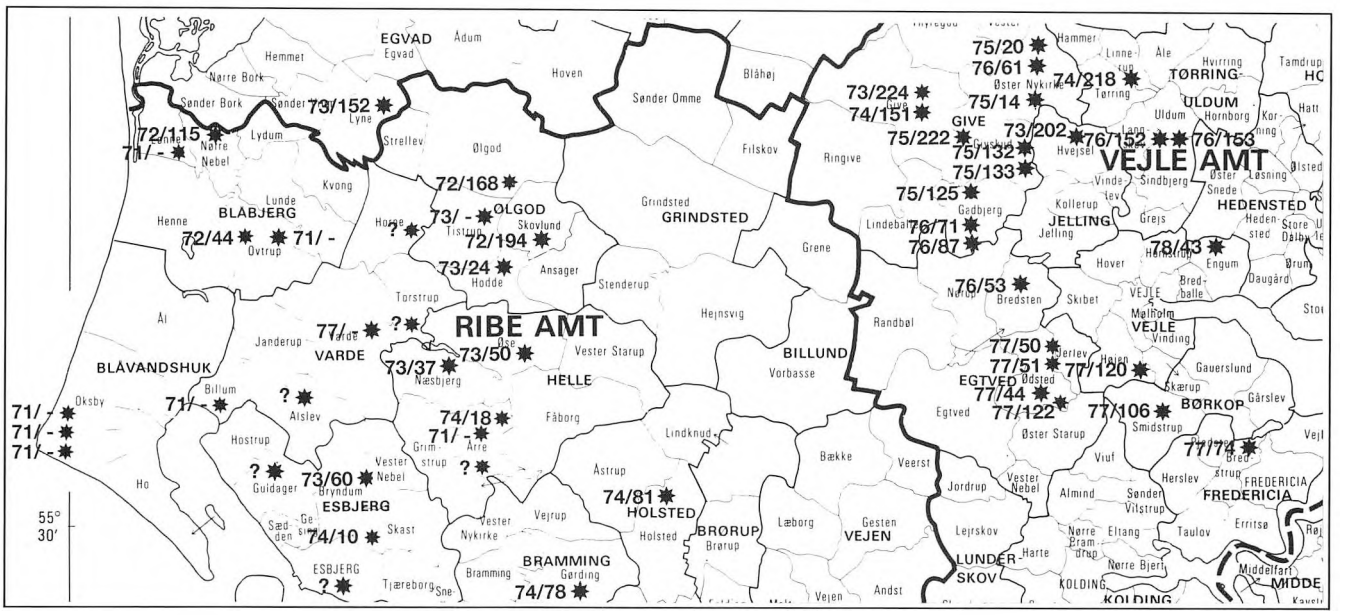

Fig. 6. Kort med angivelse af de kendte arbejder af C.J. Jespersen markeret med årstal og nummer, jfr. oversigtslisten. Udsnit af kort, hvortil Geodætisk Institut har ophavsret, er gengivet med instituttets tilladelse (A.404/85).

Selvfølgelig ændres landskabet fra det flade vestjyske med det vide udsyn til det kuperede Østjylland, men der sker dog også andre ændringer. Dels ændres gårdbyggestilen fra grundmur til bindingsværk, flere gårde har teglhængte tage, haveanlæggene bliver mere omfattende, der er langt flere træer ved husene og næsten udelukkende løvtræer, alt sammen naturligt for Østjylland.

Men personerne på hans billeder forsvinder. Kun på to billeder ses personer. På det ene en mand og en dreng i løb, og på det andet en lille pige i haven. Dyrene forsvinder også, kun gårdhunden dukker op et par enkelte steder. Man kan også bemærke, at der er flest storkereder på de vestjyske motiver, en enkelt gård har endda hele to reder, hvilket jo harmonerer godt med, at Vestjylland tidligere havde en stor storkebestand på grund af de mange enge. Derimod har de østjyske motiver overvægt af flagstænger med Dannebrog hejst, hvor enhver større gård har flagstangen harmonisk placeret i haveanlægget. Flagning med Dannebrog bliver netop almindelig i tiden efter 1850, hvor nationalismen for alvor slår igennem, og især efter 1864-nederlaget. Men skikken med flagning synes altså at være kommet senere til Vestjylland, hvorfra kun kendes to billeder med flag. Detaljerigdommen bibeholdes, mens teksterne under billederne bliver mere omfattende, hvilket man kan overbevise sig om i den nedenstående fortegnelse over de indtil nu kendte arbejder. Desuden udsmykker han det hvide rammefelt med hjørneornamenter og svungne linier.

Hvad angår selve billedrammerne tyder alt på, at han også har leveret disse. Hovedparten er sortlakerede trærammer med den inderste vulst forgyldt. At enkelte billeder i dag befinder sig i andre typer rammer, skyldes en senere udskiftning.

Det har været et spændende arbejde at beskæftige sig med denne mand og hans tegninger. Det hele startede i 1970'erne og en del mangler stadig. Vi håber, at denne lille artikel vil kunne bringe flere oplysninger frem. Dels er det jo kun en brøkdel af hans produktion, som vi har haft lejlighed til at stifte bekendtskab med, dels vil vi gerne kunne lokalisere hans fødested og muligvis få nogle personoplysninger om denne spændende mand.

Derfor beder vi om læsernes hjælp og venter spændt ved telefonen på Ølgod Museum.

Søren Manøe, museumsleder, Ølgod Museum.

Liste over C. J. Jespersens kendte arbejder, se s. 82.

Fortegnelse over C.J. Jespersens kendte arbejder:

År	Nr.	Sted	Motiv
1871	–	Billum	»Billum Mølle og Møllegaard pr. Varde«
	–	Blåvand	Mindebrev
	–	Blåvand	Mindebrev
	–	Blåvand	Hvidbjerg Strandfogedgård
	–	Lønne	»Lønne Møllegaard«
	–	Outrup	»Gadegaard«
	–	Årre	Årre landsby
1872	44	Outrup	Gård i Skyhede
	115	Nr. Nebel	»Sædding Storgaard«
	168	Ølgod	»Hungerbjerg«
	194	Skovlund	»Rotviggaard og Mølle«
1873	?	Tistrup	Uhregård
	24	Tistrup	»Assenbæk Mølle«
	37	Næsbjerg	»Lundgaard«, Biltoft
	50	Nordenskov	Toftegård, Oved
	60	Bryndum	Bryndum Østergård
	152	Lyne	»Peder Chr. Hansen's Gård, Østergaarde, Lyne Sogn«
	202	Hvejsel	Bjerlevgård
	224	Give	Give skole
1874	10	Briksbøl	Gård
	18	Årre	Gård i Tranbjerg
	78	Gørding	»Gjørding Stattion«
	81	Holsted	»Parti ved Holsted Kro«
	151	Give	»Parti af Lansbyen Give, pr. Veile«
	218	Tørring	»Johan M. Jensens Bolig, Tørringmark, Tørring Sogn pr. Veile«
1875	14	Kollemorten	»Jørgen Hansens Gaard, Kollemorten, Nykirke S. pr. Veile«
	20	Kollemorten	»Kresten Madsens Gaard, »Eliseholm«, S. Kollemorten Mark, Nykirke S. pr. Veile«
	125	Gadbjerg	»Detailist Hans C. Jensens Huus, Gadbjerg By, Veile Amt«
	132	Givskud	»Harresøgaard« Givskud Sogn, Veile Amt (set fra gårdsiden)
	133	Givskud	»Harresøgaard« Givskud Sogn, Veile Amt (set mod ladebygningen)
	222	Givskud	»Peder Sørensens Eiendom, Østerhoved, Givskud Sogn, Veile Amt«
1876	53	Bredsten	»Søren Hansens Gaard i Balle, Bresten Sogn, Veile Amt«
	61	Ø. Nykirke	Ingen tekst. Give Museum identificerer billedet til: »Æ Krathus«, Horsbjergvej, Ø. Nykirke sogn
	71	Gadbjerg	»Peder Sørensens Gaard i Gadbjerg By, Veile Amt«
	87	Gadbjerg	»Fuglsang«, Gadbjerg Sogn, Veile Amt«
	152	Sinding	»Prospekt af Laage, Sinding Sogn, Veile Amt (fra den sydvestlige side)«
	153	Sinding	»Prospekt af Laage, Sinding Sogn, Veile Amt, (fra den sydøstlige side)«
1877	?	Varde	Gård i Gjellerup. Billedet er ikke opsporet, men kendt fra Ole K. Jessens bog »Varde Landsogns Historie«
	44	Ødsted	»Knud Nielsens, Enkes Gaard i Vesterby Ødsted Sogn, Veile Amt«
	50	Ødsted	»St. Buch's, Enke's, Gaard i Høllund, Ødsted Sogn, Veile Amt«
	51	Ødsted	»St. Buch's, Enkes Kornmølle og Uldspinderi ved Høllund«
	74	Bredstrup	»I.S. Hansens Gaard i Stallerup, Bredstrup Sogn«
	106	Smidstrup	»Hendrik Jensens Gaard i Tiufkjær«
	120	Højen	»Daugaardsminde«, Stubdrup
	122	Ødsted	»Havgaard«, Ammitsbøl
1878	43	Assendrup	»Søren Krestensen, Bolig, Bredal-Kjær Anelyst«

Udaterede arbejder af C.J. Jespersen:

Alslev	Sømosegård, Toftnæs
Esbjerg	Nygård
Guldager	Pottemagergården i Tobøl
Horne	»Jens Jørgensens Gaard ved Varde«
Sig	Niels Kr. Pallesens gård »Søndergård«
Årre	Årre skole og kirke

Af fortids spor – vor fremtid gror

Bechmann Poulsen og Vorbasse Museum

Af Annemarie Kruuse

»Således har altså tiden formet mig som samler. Jeg har aldrig interesseret mig for værdien i kroner og øre, men den glæde tingene gav mig, som historien bag tingene var, det har været meget berigende og så har det givet en baggrundsviden som har åbnet mine øjne for mange ting, som ellers ville have gået sporløst forbi mig her i livet«.

»Man hører så tit de åndsforladte ord: »Hvad er perlen i samlingen?« For mig er der ikke nogen enkelt perle. Hver enkelt ting er en perle«.

»Så lad bare eksperterne katalogisere og rubricere og alle de andre julelege de kan finde på, det er alligevel mig der har haft det personlige forhold overfor det jeg har samlet og som har givet mig så mange gode timer. Den glæde det har været at vise sagerne frem for interesserede, og give dem en fornuftig forklaring på det, der blev spurgt om. Selvfølgelig skal man ikke vove sig længere ud, end man kan bunde; og som amatør må man være dobbelt forsigtig«.

Ovennævnte citater stammer fra én af de ca. 3000 perler i Bechmannsamlingen på Vorbasse Museum. En rød læderindbunden gæstebog, der rummer navnene på besøgende i samlingen i årene 1963-78. Blader man imidlertid et par sider frem i bogen, efter de sidst tilføjede autografer, indeholder den to manuskripter: »Et liv som samler« og »Et overblik«. 80 tætskrevne sider, indeholdende den da 75-årige forfatters tanker om et livsværk og et liv, skrevet i efteråret 1979, hvor han spændt ventede på at se sine »sager« udstillet i den nye museumsbygning, der netop var blevet bygget til gavlen af hans hjem på Kirkegade 3 i Vorbasse.

Fig. 1. Store dele af museets samling er hentet hjem på denne måde – når Bechmann Poulsen cyklede rundt i Vorbasse og omegn og passede sit arbejde som elektriker. Foto: Mogens Holmgård.

Historien om Vorbasse Museum begynder den 4. april 1904. På denne dato kom Freyvald Isidor Bechmann Poulsen til verden i Assens. Med hans egne ord i et arbejderhjem (faderen var bager), der var usædvanligt, fordi det rummede en stor bogsamling. Desuden abonnerede familien på bladet »Frem«, der blev en vigtig inspirationskilde for Poulsen jr.

De første genstande var en samling af konkylier og muslinger, erhvervet fra en skolekammerat. De fik plads i en reol, der blev slået sammen på pladsen mellem hans seng og væggen. Derpå blev de systematiseret og forsynet med papirlapper under hver enkelt; og Bechmann erindrer mange årtier senere den unge samlers stolthed over resultatet. Væggene omkring sengen fyldtes hurtigt af nyerhvervelser: en indiansk giftpil, dyr i sprit, billeder fra cigaretpakker – og under loftsbjælkerne hang kobberting (gaver fra bedstemoderen). Senere kom samlingerne af børnebogsklassikere, frimærker (der forblev en af de store passioner), Richsbilleder, glansbilleder, sommerfugle, våben, oldsager, skibsmodeller – og af alle typer genstande, der kunne sætte gang i fantasien hos den videbegærlige ungersvend.

Man skal dog ikke forestille sig en lille stille dreng, der altid sad indendørs og nussede med sine systemer og sager. Barndomserindringerne er fyldt af

Fig. 2. Det første museum i Vorbasse – familiens havehus. Bemærk sentensen på tagremmen »Hvad Gud og lykken sig vil tilføje – tak derfor Gud og lad dig nøje«. På indersiden af døren er ophængt samlingen af Børnehjælpsdag-mærker og et par broderede skriftsteder. Foto: Mogens Holmgård.

beretninger om drengeklubber med hemmelige ritualer og mødested i kælderen hos en kammerat, opdagelsestogter i byen, og oplevelser på havnen i den lille fynske købstad i begyndelsen af dette århundrede. Den første Verdenskrig oplevede disse drenge som et spændende eventyr, hvor kirketårnet var omdannet til militær udkigspost med udsyn over Lillebælt.

Den unge Bechmann Poulsen var roer, skytte, sanger, sejler, svømmer, musiker, livsnyder – og stadig samler; han blev uddannet til elektriker og anskaffede sig en motorcykel. I de tidligste arbejdsår rejste den unge elektriker rundt i Danmark og etablerede luftledninger. Sin vane tro brugte han øjne og ører og sugede indtryk af mennesker og steder til sig.

Denne rejselyst – konkret og i fantasien – er et andet særkende for denne fynbo, der blev jyde. I museets brandboks ligger flere tætpakkede hyldemeter med rejsebeskrivelser og -minder fra hele verden. Da det blev for hårdt at rejse fysisk, satte han sig tilrette med sin båndoptager og en mikrofon, og rejste grænseløst i tid og rum. Flere hundrede kassettebånd med musik, causerier, erindringer og historie optager andre hyldemeter i boksen.

Efter nogle år i Himmerland traf han sin hustru Mathilde, og de slog sig ned i Vorbasse i 1941. I begyndelsen af halvtredserne byggede familien Bechmann, der nu også omfattede to døtre, huset i Kirkegade. I haven blev bygget et lille bindingsværkshus, der sammen med kælderen i det store hus var det første Vorbasse Museum. Hertil kom gæster fra nær og fjern og hele familien viste rundt og fortalte om de hundredvis af genstande, der fandtes på enhver ledig plads på lofter, vægge og gulve.

Som elektriker kom husfaderen rundt på lofter og i udhuse i hele omegnen, og han forsømte aldrig en lejlighed til at erhverve endnu en sjælden, særpræget eller sjov genstand til sin samling. Også sin samtid har han altid haft en sans for at huske at indsamle og bevare. Museet har f.eks. en del af de tidligst fremstillede »dimser« af plastik, der nu kan være vanskelige at finde, da de blev de første ofre for »brug og smid væk« mentaliteten.

Sideløbende med sit familieliv og den kontinuerlige udbygning og formidling af de omfattende samlinger, dyrkede Bechmann Poulsen, som i sin ungdom, mange andre hobbyer. I gavlrummene på villaen findes to rum, der taler deres tydelige sprog herom. Ved toppen af den blåmalede hønsestige til 1. sal træder den besøgende ind i et rum, der ved første øjekast minder om cockpittet i en jumbojet – ledninger, kontakter, styrepaneler og en kortbølgesender fylder det lille rums hjørner og kroge. I det vestre gavlrum findes »reden«, et ca. 4 m^2 stort rum med skråvægge, der blev brugt som refugium, når der skulle filosoferes, skrives, males akvareller, indspilles bånd eller dyrkes nogle af alle de andre kreative aktiviteter.

Også mange små »tanker« er i tidens løb blevet nedfældet her, f.eks. denne:

Du lille by med det sære navn,
her fandt jeg glæde i din favn,
og var det end sommetider lidt gråt,
jeg rystede på hovedet og smilte blot.

I øvrigt var denne poet også en ivrig samler af sentenser og småvers. Nogle var udskåret i loftsbjælkerne og tagremmen på det lille havehus, andre på hjemmegjorte trægenstande. Således er overskriften på denne artikel skåret i træbindet på en scrapbog, indeholdende avisudklip om jydepotter og motorcykler – og om alt, hvad der må siges at befinde sig af interesse mellem disse to yderpunkter.

Den østre gavlende er indrettet som laboratorium. Her blev foretaget kemiske eksperimenter under forhold, der ville få et moderne sikkerhedstilsyn til at gå i dyb coma! Bechmann selv havde et meget pragmatisk forhold til sikkerheden. Grunden til at laboratoriet fandtes på loftet var, at *»Det er så rart at have heroppe. Så er jeg nærmere himlen, hvis skidtet skulle eksplodere«*. Laboratoriet kunne på et øjeblik omdannes til mørkekammer, når fotointeressen krævede dette.

Man må beundre Mathilde Bechmann Poulsen, der i 40 år stod for husførelsen i dette kombinerede eksperimentarium, museum og hjem. I »Et overblik« fortælles historien om, at der trods alt var visse grænser. Når de sommerfuglelarver, der blev opfodret i huset, havde bevæget sig ned i køkkenregionerne, gav fruen meget bestemt besked om, at de omgående skulle bringes tilbage til deres plads på 1. salen.

Da Bechmann nåede pensionsalderen, begyndte han og andre borgere i byen at arbejde for at bevare samlingerne for eftertiden. Første skridt var et familiesamråd, hvor døtrene Ruth og Lisbeth storsindet indvilgede i, at deres arv skulle være tilgængelig for offentligheden. Derpå indledtes forhandlinger med Billund kommune – og parterne nåede til enighed om, at kommunen skulle købe Kirkegade 3 og opføre en tilbygning, hvori genstandene kunne opbevares og udstilles – og at ægteparret Bechmann Poulsen kunne blive boende, så længe de måtte ønske dette. Til gengæld skænkede Bechmann sin samling vederlagsfrit til kommunen. Den eneste klausul er, at den altid skal opbevares i Vorbasse.

Den 1. marts 1980 blev det nye museum indviet. 305 m^2 med udstillingslokaler, kontor, magasiner og lokalhistorisk arkiv – beliggende i en smukt anlagt park. Den daglige leder var daværende skoleinspektør Sven Thygesen, og som kustode ansattes Sigrid Skygebjerg, der både er en fremragende fortæller og i besiddelse af en meget stor viden om egnens traditioner. Den endelige garanti for bevarelsen af samlingen kom, da man den 1. oktober 1983 underskrev en samarbejdsaftale mellem museerne i Grindsted og Billund kommuner. Denne aftale betød, at Vorbasse Museum opnåede statsanerkendelse og fik museumsfagligt uddannet personale.

Den seneste mærkedag i museets historie er den 1. juni 1993, hvor Billund kommune godkendte indlemmelsen af en ny museumsafdeling i Vorbasse: Gøgl- og Markedsmuseet. Samtidig flyttede ægteparret Bechmann Poulsen, og museet overtog villaen, der i fremtiden skal bruges til formidlingsværksted.

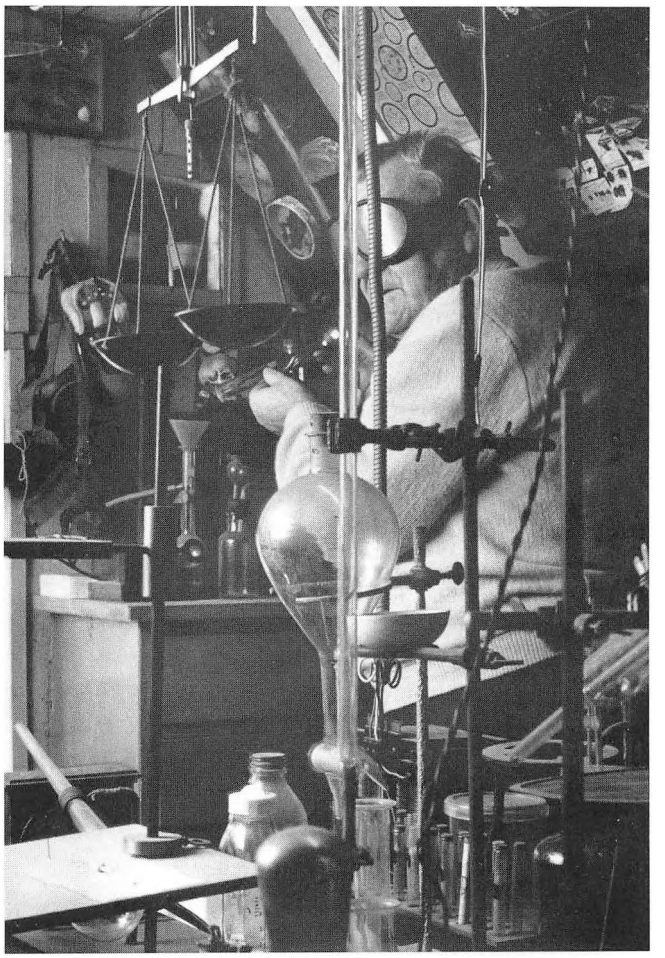

Fig. 3. Bechmann på arbejde i »laboratoriet«. På væggene skimtes dele af sommerfugle- og strandsamlingerne. Foto: Mogens Holmgård.

Amatørens museum er således nu overtaget af de eksperter og specialister, som han sarkastisk har revset i skrift og tale hele sit liv:

»Den ene økse jeg fik den gang i hånden satte noget i gang hos mig. Den fortalte mig en hel masse. Ikke alle de stenøkser jeg senere har set på museer – der ligger i lange rækker, rubriceret, analyseret og katologiseret og hvad ved jeg – af eksperter. Det er numre i en ordenssammenhæng som egentlig ikke siger så meget, da man bliver overfodret i det første rum, så man mister interessen i sammehængen af de næste rums samlinger.
Men der har vel altid ligget en trang i baghovedet hos forskerne til at systematisere og ordne. Men jeg tror nu, at mange besøgende ville få mere glæde af en overskuelig samling, der gav et kort men større overblik af de forskellige tidsperioder i vor historie. Hvad siger 1000 stenøkser en? Det spørgsmål lader jeg stå til den enkelte beskuer«.

Fig. 4. Vorbasse Museum. Forrest til højre ses familien Bechmanns villa. Foto: Arne Refsing.

Tankevækkende ord fra en mand, hvis enorme privatsamling var prisværdigt systematiseret, analyseret og katalogiseret ved overdragelsen til museet!

Da denne artikels forfatter blev ansat i 1986, blev hun den første dag mødt med denne salut: *»Goddag og velkommen – ja – det er så mig, der er den gamle original«.*

Original dét er Bechmann – i ordets bedste betydning. Indtil for få år siden kom han ind på museet, når dørklokken gav ham signal om, at nu var der gæster. Han skriver, som han taler (hvilket har betydet, at forfatteren har tilføjet pausetegn i de anvendte citater) – som et løbsk maskingevær. Altid en spændende historie eller en ny tankerække, serveret med en intensitet og udstråling, der er unik – mens han ivrigt vifter med en stor pegefinger mod lytteren.

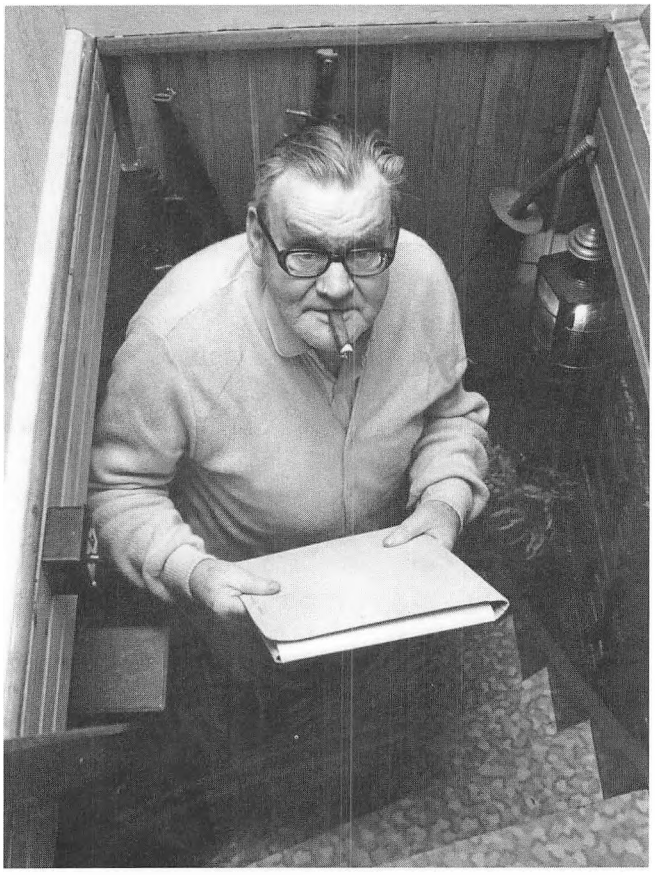

Fig. 5. Foto: Mogens Holmgård.

Når man bruger andres livsværk til egne formål, er det vigtigt at vide, at det sker med skaberens samtykke. Især nu, hvor vi arbejder med opbygningen af en ny permanent udstilling med hovedtemaet »Vorbasse i 12.000 år«, og med oparbejdelsen af en formidlingstjeneste, hvor en del af aktiviteterne skal foregå i Bechmanns hus. Tiltag der design- og indholdsmæssigt er meget forskellige fra »Vorbassemandens Museum«.

Derfor afrundes denne artikel med endnu et citat. Den sidste side af »Et liv som samler«, skrevet i efteråret 1979, hvor etnologen Marianne Zenius var ved at opbygge den første professionelle udstilling på Vorbasse Museum.

»Nu bliver det spændende at se hvorledes interessen bliver, nu det hele kommer op at stå under de ny og store forhold, og den rent museumstekniske opbygning der bliver foretaget af Marianne Zenius. Jeg er noget spændt på resultatet. Forudsætningerne har hun og materialet er der vel så nok af. Linien hun vil have det hele ordnet på er interessant. Så nu får jeg at se hvad det bliver til. Bygningen er smuk og rumforholdene gode. Og mine tanker om hvorledes jeg ville have kørt projektet er underordnet. Her er det ekspertisen, der er det altafgørende og det bøjer jeg mig for. Hovedsagen er det vigtigste – et godt resultat, og det vil jeg bakke op. Det bliver nogle spændende måneder nu op til jul«.

Annemarie Kruuse, museumspædagog, Grindsted-Vorbasse Museum

LITTERATUR

Bechmann Poulsen, Freyvald: »Et liv som samler«, 1979 (upubliceret) og »Et overblik«, 1979 (upubliceret).

Fra den arkæologiske hverdag

– eller hvad fem småsager førte til

Af ARNE TUBÆK NAAMANSEN

Den forhistoriske fundmængde øges hele tiden. Fundene fremkommer både ved store og små udgravninger i form af alt fra stolpehuller til rige gravfund med metaller. Vi får derved et bedre, bredere og mere detaljeret kendskab til vores forhistorie.

Dagligdagen som udgraver for det arkæologisk arbejdende Esbjerg Museum består for en stor del af »trivielle« arbejdsopgaver: Besigtigelser, prøvegravninger, mindre udgravninger og bearbejdning af tidligere udgravninger etc. Prøvegravning af større flader består i, at der med hydraulisk gravemaskine trækkes muld af i et antal, gerne parallelt liggende søgegrøfter af to meters bredde. Søgegrøfterne kan placeres tættere eller længere fra hinanden, alt efter forventningerne til objektet, resultaterne undervejs samt de økonomiske muligheder. Prøvegravninger er et meget vigtigt arkæologisk redskab – et redskab, der kan give overblik over et forhistorisk anlæg, og derved videre prioriteringer med hensyn til tid- og pengeforbrug.

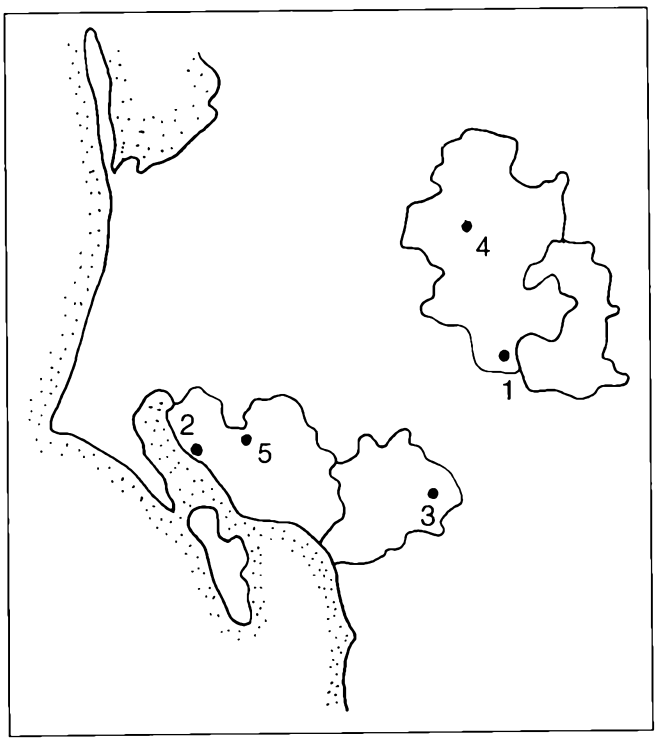

Fig. 1. Den geografiske placering af de omtalte sager. 1. Søgård, Donslund, 2. Gl. Hjerting. 3. Varhogård. 4. Jerrig. 5. Skovridervej II. Tegning: A. T. Naamansen.

I det følgende skal kort skitseres resultaterne af fem mindre hasteundersøgelser udført af Esbjerg Museum i foråret 1993. Mange af hasteundersøgelserne foranlediges af bygge- og anlægsarbejde, men i de senere år har skovrejsning med forudgående dybdepløjning været en stigende årsag. Kun en mindre del af hasteundersøgelserne giver anledning til stort anlagte udgravninger, men også småsagerne har deres betydning, når egnens samlede historie skal skrives.

De fem sagers geografiske placering (fig. 1) dækker tre af de fire kommuner (Esbjerg, dele af Bramming, Grindsted og Billund) i Esbjerg Museums arkæologiske ansvarsområde. Sagerne var af forskellig karakter, med dateringer fra 1800-tallet og tilbage til enkeltgravskulturen i tredie årtusinde før Kristi fødsel. Opgaverne var af forskellig varighed, fra en time (besigtigelse) til en uge (prøvegravning med udgravning af en høj).

Den første sag var en overvågning af anlæggelsen af fire mindre frødamme ved Søgård, Donslund. Anlæggelsen af frødamme sker i overensstemmelse med amtets handlingsplan for paddebestanden i den østlige del af Ribe amt. Handlingsplanens formål er at forbedre livsbetingelserne for dyr og planter i amtet.

I begyndelsen af århundredet blev der registreret jernudvindingsanlæg på området.[1] I 1969 blev der på matriklen foretaget en mindre udgravning af en ældre germanertidsboplads fra 5.-6. årh. e. Kr.[2] De fire søer skulle anlægges i lavereliggende områder omkring højdedrag med ovennævnte fund. Først blev muldlaget fjernet for at konstatere eventuelle forhistoriske fyldskifter, derefter blev søen udgravet.

I den ene søudgravning syd for bopladsen fremkom jernslagger samt enkelte skår. Ved rekognoscering på sydsiden af den øst-vest løbende højning fandtes keramik og jernslagger. Fundene må stamme fra bopladsområdet på højdedraget.

Den anden sag opstod, da museet blev kontaktet i forbindelse med ombygningen af et hus. Ejerne var ved sænkning af trægulvet stødt på to lerkar. Huset er fra begyndelsen af 1800-tallet og ligger i Gammel Hjerting.[3] Karrene var placeret i fylden under gulvet, det ene lå på hovedet, det an-

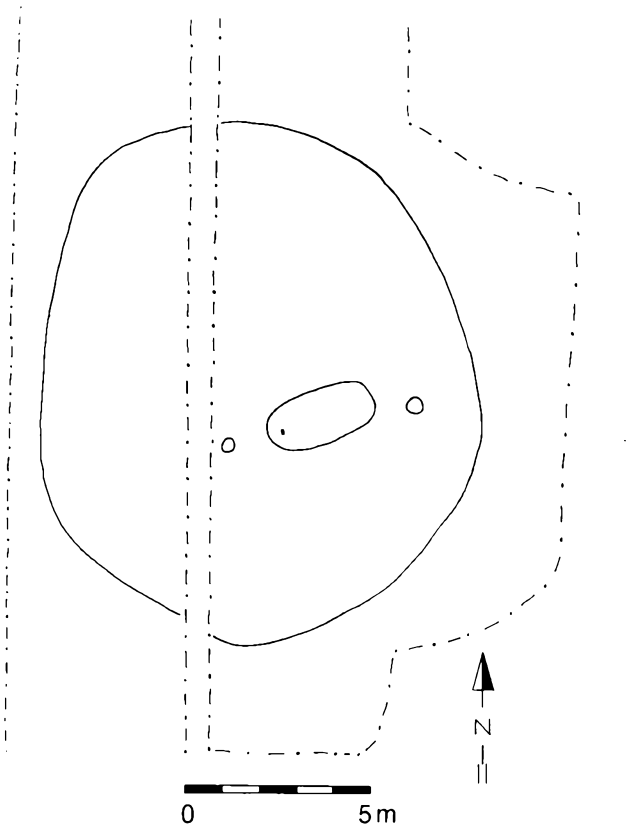

Fig. 2. Gravhøjen sb. 64 i Jerrig, med placering af graven og stolpehullerne (gråt). De stiplede linier angiver udgravningsområdet. Tegning: A. T. Naamansen.

det stod med mundingsranden opad. Det drejede sig for begge kars vedkommende om sortbrændte jydepotter.[4] Karrene var begge itu, men har givetvis været hele indtil ombygningen blev påbegyndt.

Man har kendskab til en del fund, hvor jydepotter er placeret under gulve. De kan være anbragt en eller to, men også tre eller fire sammen.[5] Det er en kendt sag, at jydepotter placeret under huse, kan indeholde snoge eller hugorme,[6] ligesom hestekranier kan være nedlagt sammen med karrene.[7] I dette tilfælde fra Hjerting, fandt jeg dog ikke andet end jydepotterne.

Nedsættelse af jydepotter under gulve kan ifølge Knud Jensen være sket af magiske årsager.[8] Det skulle tjene som beskyttelse af huset, kvæget og afgrøderne mod alverdens ulykker eller som et gaveoffer for at opnå lykke i almindelighed. Nedsættelsen kan også være af mere teknisk karakter for at give gulvet en bedre akustik ved hjælp af hulrum.

Skikken med nedsættelse af lerkar under gulve i huse kendes også tilbage i ældre jernalder.[9] Fundet var dateringsmæssigt fra begyndelsen af 1800-tallet, langt fra forhistorien, men alligevel en interessant sag.

Den tredie sag var i Bramming kommune. Esbjerg Museum var blevet bekendt med, at Willemoes Teglværk ved Varhogård i Gørding, skulle tage et nyt område i brug til lergravning. Området havde i et par måneder ligget afrømmet for muld. Der er tidligere registreret spor af en forhistorisk bosættelse øst og vest for området i form af oppløjede kogestensgruber, ligesom der tidligere har været foretaget undersøgelser.[10]

Området var dækket med tilføget sand. De mørke kogestensgruber sås stadigvæk, ligesom der lå keramik på fladen. Det blev nødvendigt at fjerne det tilføgede sand med gravemaskine. Der blev registreret forhistoriske aktiviteter i form af en del spredte stolpehuller samt enkelte meget keramikrige gruber fra førromersk jernalder.

Efter to dage var gruber og stolpehuller dokumenteret, og en del materiale fra de keramikrige gruber hjemtaget. Det nu undersøgte område må sammen med de tidligere undersøgte være en del af et større bebyggelseskompleks fra århundrederne før Kristi fødsel.

Den fjerde sag startede med en lokalplan for et rensningsanlæg og biogasproduktionsanlæg i Grindsted kommune. Det skulle placeres ved Jerrig vest for Grindsted by, på et ca. 300.000 m^2 stort areal på nordsiden af Grindsted Å. I forrige århundrede blev der registreret en gravhøj på arealet. Ved undersøgelsen blev der udført en ekstensiv prøvegravning på området samt en udgravning af gravhøjen. Der blev inden for et mindre område registreret enkelte usystematisk placerede stolpehuller.

Gravhøjen var placeret på et lidt højere liggende terræn i forhold til Grindsted Å mod syd. Lige vest for Grindsted ligger der yderligere en snes gravhøje på nordsiden af åen. Højene ligger på en linie østvest parallelt med åen, inden for en afstand af ca. 1000 meter fra åen. Det er en typisk placering af høje fra enkeltgravskulturen, som ofte ligger på lidt hævet terræn langs med ådale, ved mindre vandløb, engdrag og søer og ofte i mindre grupper.[11] Jordbunden i området består af hedesand, som er typisk for de store, magre jyske hedesletter omkring Grindsted.

Højen[12] tegnede sig på undersøgelsestidspunktet som en meget svag, ca. 10 cm hævning med en diameter på 13-14 meter. Lige øst for højen var der en mindre lavning, ellers var hele området uden de store synlige niveauændringer. Højen blev beskrevet i 1896 i forbindelse med den store fortidsminderegistrering, der løb i 57 år, fra 1873 og frem, og omfattede hele Danmark. Gustav V. Blom, cand. polyt., der i perioden 1893-1902 arbejdede for Nationalmuseet, registrerede Slavs Herred, herunder Grindsted sogn. Højen blev registreret som værende 1,2 meter høj og 19 meter i diameter. Museumsinspektør C. L. Vebæk fra Nationalmuseet betegnede i 1952 højen som over- og udpløjet. Dette skete i forbindelse med de landsdækkende fredningsrejser fra 1937-56.

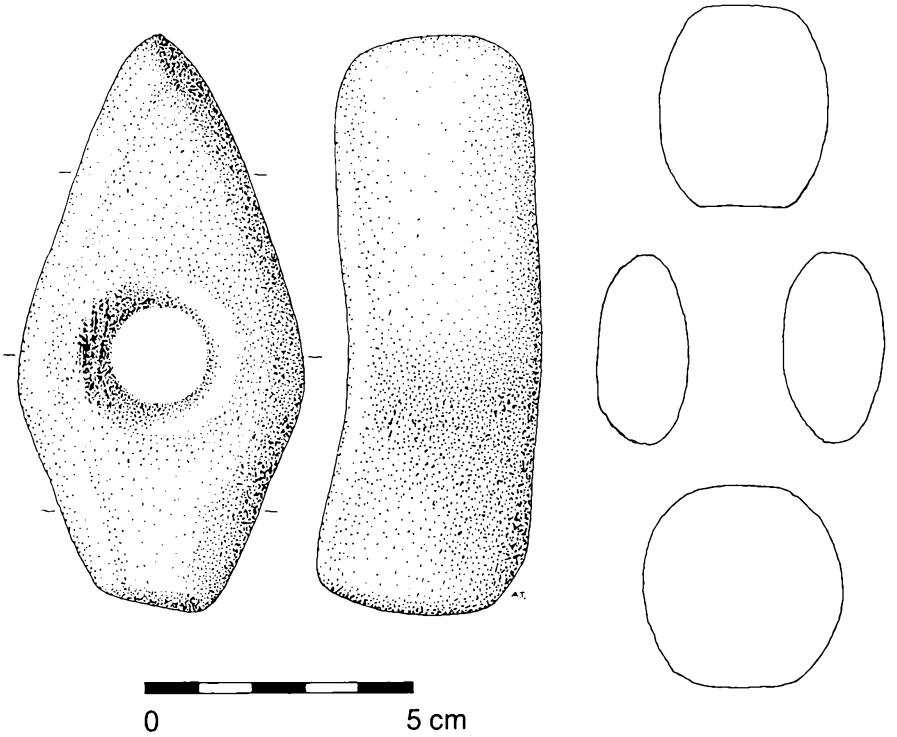

Fig. 3. Stridsøksen fra gravhøjen. Tegning: A. Thuesen.

I dag små 100 år efter den første registrering af højen, er den næsten totalt udpløjet. Kun ved hjælp af de tidligere optegnelser var det muligt at udpege området med højens placering. Ved udgravningen viste det sig, at mindre end 5 cm højfyld var bevaret under pløjelaget, og det kun i et mindre område centralt i højen.

Primærgraven lå øst-vest en smule decentralt i højen (fig. 2.) Der var tale om et gråbrunt 2,9 × 1,4 meter rektangulært fyldskifte med afrundede hjørner. Graven var gravet 32 cm ned i undergrunden, og som eneste gravgave indeholdt den en enkelt udformet skafthulsøkse af bjergart – en stridsøkse, som er almindelig fra enkeltgravskulturen. Øksen var placeret i den sydvestlige del af graven med æggen mod nord. Denne placering af stridsøkser er meget almindelig.

Stridsøksen (fig. 3) er 10,6 cm lang, 3,6 cm høj med en største bredde på 5,3 cm og med dobbeltkonisk skafthul; øksens underside er svagt konkav. Stridsøksen må ud fra udformingen henføres til en degenereret eller dårligt udformet økse af Globs type H.[13]

Der var ikke bevaret rester af den gravlagte. Ud fra øksens placering må det formodes, at den døde har ligget i sovestilling på højre side med hovedet i vest. Stridsøksen har været placeret foran hovedet med æggen ind mod ansigtet. Der var ikke bevaret kistespor, men gravfylden indeholdt spredt en del trækul, såvel over som under niveauet med stridsøksen.

Der blev konstateret en stolpenedgravning henholdsvis 1 meter øst og vest for graven; stolpehullerne var nedgravet henholdsvis 27 og 46 cm i undergrunden. Der er muligvis tale om en spinkel trækonstruktion over graven. Der kendes eksempler på dødehuse over grave fra enkeltgravskulturen,[14] eksempelvis i Østjylland. Ved Gantrup er der udgravet en enkeltgravshøj med ringgrøft og grav med teltformet dødehus.[15] I tilfældet fra Jerrig er der nok nærmere tale om en mindre trækonstruktion. En konstruktion som ved Jerrig, dog med ringgrøft, kendes fra det nordlige Jylland.[16] Trækonstruktionen ved Jerrig er muligvis brændt af, da der blev fundet en del trækul i gravfylden. Efter afbrændingen er højen blevet bygget over graven. Da graven indeholdt en stridøkse af type H, må den dateres til enkeltgravskulturens mellemste del, hvis man følger P. V. Globs (og Sophus Müllers) klassiske tredeling af enkeltgravskulturen ud fra stridsøkserne i under-, bund- og overgravstid. Anvendes i stedet en todeling af enkeltgravskulturen, som det på det seneste har været foreslået,[17] må graven fra Jerrig dateres til overgangen fra ældre til yngre enkeltgravskultur. I absolutte tal er der tale om midten af tredie årtusinde før Kristi fødsel.

Den femte sag opstod, fordi Hedeselskabet ved dybdepløjning i forbindelse med en skovtilplantning havde oppløjet potteskår nord for Guldager Skovridergård ved Jegsmark. På en tilstødende mark øst herfor var der registreret flere keramikrige gruber efter dybdepløjning i 1992. Ved prøvegravningen af ca. 15 ha i 1992 var det ikke muligt at fin-

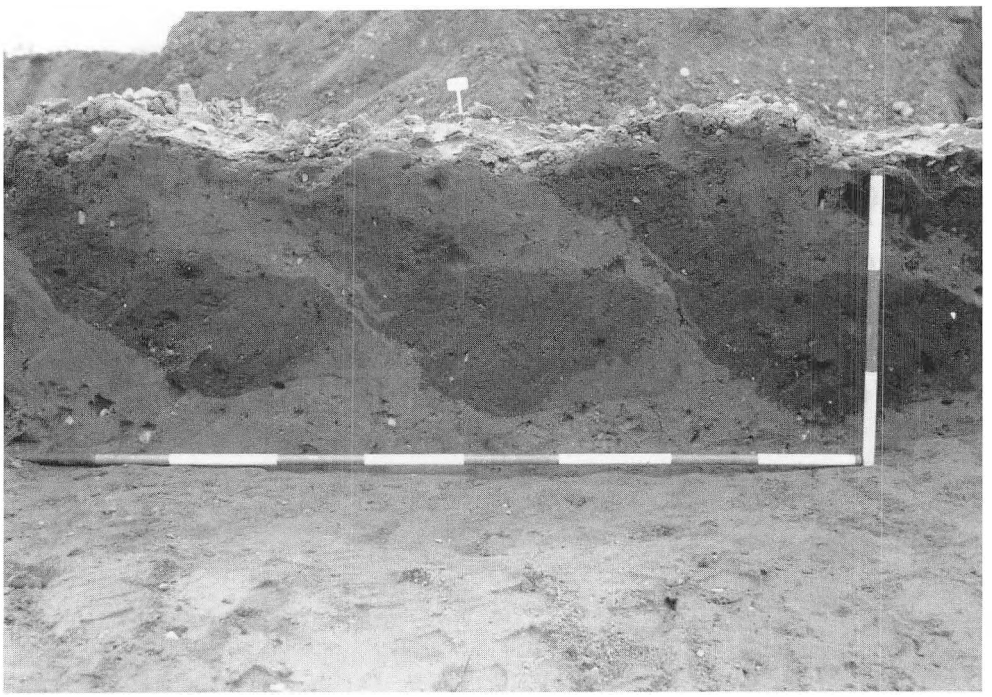

Fig. 4. Udsnit af balk i høj sb. 114 Skovridervej II, set fra vest, med spor af dybdepløjning. Foto: J. E. Jeppesen.

de spor af huse, kun dybere gruber var stadige bevaret.

Det blev fundet nødvendigt at foretage en prøvegravning af de resterende 10.000 m^2, der manglede at blive dybdepløjet.[18] Prøvegravningen viste et mindre grubeområde, indeholdende keramik fra ældre jernalder. Hertil hører også området mod øst, der blev undersøgt i 1992.

I 1992 undersøgtes ligeledes fem helt nedpløjede gravhøje fra enkeltgravskulturen (fig. 4.).[19] De tre af højene er i 1891 undersøgt af A. P. Madsen.[20] Datidens udgravningsmetode gør, at det ofte i dag kan være nyttigt at undersøge højene igen, inden de ødelægges helt. I den ene af de fem høje var centralgraven stadig intakt. Graven, der var nedgravet let i undergrunden, indeholdt en 7,5 cm lang flække med tværretouche. I en anden af højene registreredes resterne af en dårligt bevaret randstenskæde samt et ældre udgravningshul.

Ovenstående har jeg forsøgt at beskrive fem mindre undersøgelser fra museets hverdag. De gav ikke store opsigtsvækkende resultater, men hver især er de med til at lægge endnu en brik til det puslespil, som forståelsen af forhistorien stadig er.

Arne Tubæk Naamansen, stud. mag., Esbjerg Museum.

NOTER

1. R. Mortensen 1931.
2. ESM j.nr. 1892. Sognebeskrivelse sb. 269, Søgård, Donslund på matr. 1a af Donslund by, Hejnsvig sogn. Gammelt journalnummer, ESM j.nr. 103/69 & Nationalmuseet NM 1158/69.
3. ESM j.nr. 1894. Gramsvej, Gammel Hjerting, Guldager sogn.
4. Omkring jydepotter, se M. Guldbergs 1992 Mark og Montre artikel.
5. K. Jensen 1962, 389ff.
6. N. Thomsen 1964, 6ff.
7. K. Jensen 1984, 75ff.
8. K. Jensen 1962 & 1984.
9. G. Hatt 1938, 195.
10. ESM j.nr. 1512. Varhogård, Gørding sogn. Sb. 163.
11. P. V. Glob 1944, 158.
12. ESM j.nr. 1889. Sb. 64. Matr. 3a af Jerrig, Grindsted rensningsanlæg, Grindsted sogn.
13. P. V. Glob 1944, 38ff. Inden for H typerne ligger øksen nærmest op ad type H1d.
14. P. V. Glob 1944, 166.
15. O. Madsen 1988/89, 77ff.
16. L. H. Olesen 1986, 139f.
17. P. V. Glob 1944, 68, fig. 32. P. Siemen 1986. Todelingen fremgår som en mulighed af Globs kombinationsskema med fund af økser og keramik. Ved denne inddeling bringes stridsøksekronologien også i overensstemmelse med gravformerne.
18. ESM j.nr. 1843. Skovridervej II, Brøndum sogn.
19. Det drejer sig om højene sb. 105 (med bevaret grav), 114 (med randsten), 116, 117 og 127 i Brøndum sogn. I undersøgelsen i foråret 1992 deltog stud. mag. John E. Jeppesen og forfatteren.
20. Sb. 105, 116 og 117.

LITTERATUR

Glob, P. V.: »Studier over den jyske Enkeltgravskultur«, i: Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1944.

Guldberg, M.: »Fra husflid til industri? Vestjyske bønders bierhverv«, i: Mark og Montre 1992, s. 26-30.

Hatt, G.: »Jernalders Bopladser i Himmerland«, i: Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1938, s. 119-266.

Jensen, K.: »Jydepotter under gulve i gamle stuehuse«, i: Fra Ribe Amt 1962, s. 389-427.

Jensen K.: »Lerkar og hestekranier under gulve i ældre bygninger«, i: Mark og Montre 1984, s. 75-91.

Madsen, O.: »Gantrup. En enkeltgrav med ringgrøft og grav med dødehus«, i: Kuml 1988/89, s. 77-94.

Mortensen, R.: »Oldtidsjærn i Ribe amt«, i: Fra Ribe Amt 1931, s. 674ff.

Olesen, L. H.: »Nr. 429. Stendis«, i: Arkæologiske udgravninger i Danmark 1986, s. 139f.

Siemen, P.: »Kronologi og regionale grupperinger i jysk enkeltgravskultur«, i: C. Adamsen & K. Ebbesen (red.): Stridsøksetid i Sydskandinavien. Arkæologiske skrifter 1. 1986, s. 84-96.

Thomsen, N.: »De synger under staldene«, i: Skalk 1964, Nr. 5, s. 6-10.

Indhold

Michael Lauenborg
Kære Henry 3

Elmer W. Fabech
Konserveringscentret 5

Steffen M. Søndergaard
Om Sønderskovs restaurering 11

Knud Prange
Havevaserne på Sønderskov 15

Per Ole Rindel
Bønder fra stenalder til middelalder ved Nørre Holsted 19

Leo K. Jensen
Registrering af kunst i offentlig eje 28

Ole Faber og Mariann Ploug
Varde Artillerimuseum 32

Poul Holm
Riberfisk 36

Lene B. Frandsen og Olfert Voss
Jernudvinding i Snorup i tiden 1.-7. århundrede 39

William Gelius
Helga Vilandt 44

Mich. Ottosen
Vandtårn, vartegn, varemærke 51

Thyge Jensen
Fiskerimuseets skoletjeneste 56

Palle Siemen
Mellem Uglvig og Tovrup 61

Stig Jensen
Nyt museum for vikingetid og middelalder i Ribe 71

Søren Manøe
Prospekttegner og husmand C.J. Jespersen efterlyses! 77

Annemarie Kruuse
Af fortids spor – vor fremtid gror 83

Arne Tubæk Naamansen
Fra den arkæologiske hverdag 87

